1	आदिवासी संस्कृती: नैतिक व सामाजिकता एक अभ्यास	Dr R J Tagadpllewar	Marathi	Vision Research Review	2021	ISSN 2250-169X Issue XXII,Vol VI	
2	संत साहित्य एक तौलनीक अभ्यास	Dr R J Tagadpllewar	Marathi	UniversalResearch Analysis	2021	ISSN 2229-4406 Issue XXII,Vol I	
3	रा र बोराडे यांच्या कथासाहित्यातील म्हणीचा	Dr R J Tagadpllewar	Marathi	Hi-tech Research Analysis	2021	ISSN 2231-6671 Issu XXII, Vol II	
4	राजर्षी शाहू महाराज: महिला सबलीकरण	Dr Waghule D M	Political Science	Current Global Reviewer	2021	ISSN 2319-8648 Issue XIVol II	
5	Effect of Agriculture Pesticide on Environment	Dr J K Waghmare	Geography	Indo Asian Research Report ar	2021	ISSN 2454-3306,ISSUE VIII,Vol II,	
6	Spatio Temporal Changes in Use of Chemical	Dr J K Waghmare	Geography	Interlink research analysis	2021	ISSN-0976-0377 issue XXII Vol. II	
7	Crop Combination in Marathi Region	Dr J K Waghmare	Geography	UniversalResearch Analysis	2021	ISSN 2229-4406 Issue XXI Vol IV	
8	लातूर जिल्ह्यातील जनावरांचा बाजार - नळेगाव एक	Dr Gound N S	Geography	VRLFGG	2021	ISSN 2278-9820 Issue XIX Vol- I	
9	लातूर जिल्ह्यातील पीक संयोगातील बदल एक	Dr Gound N S	Geography	Journal of Research and Development	2021	ISSN 2230-9578 ISSUE -9	
10	शेती विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास	Dr Gound N S	Geography	Journal of Research and Development	2021	ISSN 2230-9578 ISSUE -20	
11	लातूर मधील पाळीव प्राण्यांच्या बाजारपेठेचा एक	Dr Gound N S	Geography	Vidya varta	2021	ISSN 2319 9318 Issue 37 Vol 048	
12	स्त्रीसबलीकरण आणि भारतातील कायद्यात्मक	Dr P S Deshamukh	Sociology	B.Aadhar	2021	ISSN-2278-9308	
13	बिरसा मुंडा एक बहुआयामी आदिवासी नेतृत्व, एक	Dr P S Deshamukh	Sociology	SCHOLARLY RESEARCH JOURNAL FOR	2021	ISSN 2319-4766	
14	मराठवाडयातील महिला डॉक्टराचे सांस्कृतीक अर्थिक	Dr P S Deshamukh	Sociology	Printing Area	2021	ISSN 2394-5303	
15	मराठवाडयातील महिला डॉक्टराचे सांस्कृतीक अर्थिक	Dr P S Deshamukh	Sociology	Vidya warta	2021	ISSN 2319 -9318	
16	A Study of Non Performing Assets of Shedule	Dr S S Jadhav	Commerce	Vidyavarta Issue 34 Val. 1	2021	2319-9318	
17	A Study on Awareness of Health Insurance among	Dr S S Jadhav	Commerce	Think India Journal	2021	0971-1260	
18	A Postcolonial Analysis of J. M. Coetzee's *Life and*	Dr Bidre M M	English	International Journal of Creative Research Thoughts	2021	ISSN: 2320-2882	
19	Postcolonial Rhetoric in Coetzee's Foe	Dr Bidre M M	English	Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS	2021	ISSN 2231- 6671	

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

1	जन सहभागाचे स्वरूप व महत्त्व	Dr Waghule D M	Political Science	Current Global Reviewer	2022	ISSN 2319-8648 Issue XIVol III	
2	कृषी क्षेत्रातील विविध बदलांचा भौगोलिक अभ्यास	Dr J K Wghmare	Geography	Hi-Tech Research Analysis	2022	ISSN 2231-6671 Issue XXIII, Vol III	
3	Literacy Scenario in Maharashtra: A	Dr J K Wghmare	Geography	Vision Research Review	2022	ISSN no 2550-169X Issue XXII Vol V	
4	कृषी विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम	Dr J K Wghmare	Geography	Indo WesternResearch Journal	2022	ISSN 2454-3292Issue XVI Vol- I	
5	The study of rainfall and sugarcane land use in	Dr J K Wghmare	Geography	Journal of Research and Development Peer Reviewed	2022	ISSN 2230-9578 .9 Volume 12 Issue 7	
6	Spatio Temporal Changes in Use of Chemical	Dr J K Wghmare	Geography	Interlink Research analysis	2022	ISSN-0976-0377Issue XXII Vol. II	
7	Effect of Chemical Fertilizer and Pesticide on	Dr J K Wghmare	Geography	Vision research review	2022	ISSN no 2550-169XIssue XXIII Vol II	
8	Agriculture Sector in Indian Economy A	Dr J K Wghmare	Geography	Universal research analysis Peer Reviewed research	2022	ISSN 2229-4406 Issue XXIV Vol. IV	
9	शारीरिक शिक्षण आणि समाजशास्त्र	Dr P S Deshamukh	Sociology	INTERNATIONALJOURNAL of ADVANCE andAPPLIED	2022	ISSN No 2347-7075	
10	Impact of Covid-19 on Domestic Violence of	Dr P S Deshamukh	Sociology	INTERNATIONALJOURNAL of ADVANCE andAPPLIED	2022	ISSN2347-7075	
11	धर्माची उत्पत्ती आणि डॉक्टर बाबासाहेब आंबेडकर यांचे	Dr B D Pawar	Sociology	World wide International Interdisciplinary Research	2022	ISSN 2454-7905Vol-II Issue L	
12	कौटुंबिक हिंसाचार करणे वास्तव स्थिती व उपाय योजना	Dr B D Pawar	Sociology	Vidya varta	2022	ISSN 2319 9318 Special Issue 20 Dec 2022	
13	An Empirical Study of Profitability Analysis of	Dr S S Jadhav	Commerce	International Journal of Management and Economics	2022	2231-4687	
14	Role of SCBs in the Economic Development of	Dr S S Jadhav	Commerce	Journal of Research and Development	2022	2230-9578	
15	Impact of COVID 19 on Customers of Health	Dr S S Jadhav	Commerce	Journal of Research and Development	2022	2230-9578	
16	Transgender Community in Mahesh Dattani's Seven	Dr S T Jadhav	English	Worldwide International Inter-Disciplinary Research	2022	2454-7905	
17	IQAC-Holding Planning Towards QC and QA	Dr S T Jadhav	English	Excel's International Journal of Social and Humanities: An	2022	2277-7539	=
18	जन सहभागाचे स्वरूप व महत्त्व	M. T. MALWADKAI	Marathi	Wild wide International Interdisciplinary Research	2023	ISSN 2454-7905 Issue LXXVIII Vol III	
19	कृषी क्षेत्रातील विविध बदलांचा भौगोलिक अभ्यास	M. T. MALWADKAI	Marathi	Current Global Reviewer	2023	ISSN 2454-7905 Issue V Vol II	
20	Literacy Scenario in Maharashtra: A	Dr Waghule D M	Political Science	B. Aadhar	2023	ISSN 2278-9308 Issue no CDVIII 408-A	

Kisanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

21	बांधणीत गांधी विचारांचे महत्त्व	Dr Waghule D M	Political Science	Galaxy link	2023	ISSN 2319-8508 IssueII Vol. X		
22	Agriculture Study of Climate Change impact on	Dr J. K. Waghmare	Georaphy	Hi-Tech Research Analysis	2023	ISSN 2231-6671 Issue XXV, Vol V		
23	परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजार केंद्राच्या	Dr J. K. Waghmare	Georaphy	Social Growth Research Analysis	2023	ISSN 2229-6190 Issue XXIV Vol III Nov. 2022		
24	परभणी जिल्ह्यातील प्राण्यांच्या बाजार केंद्रातील	Dr J. K. Waghmare	Georaphy	Vision Research Journal For Geography and Geology	2023	ISSN 2278-9820 Issue XXIII Vol II Dec. 2022		
25	Obstacles in the Barrowing from Banks to	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Interlink Research Analysis	2023	0976-0377		
26	A Camel Model Analysis of Public Banks In India	Dr S. S. Jadhav	Commerce	International Journal of Creative Research thought	2023	2320- 2882		
27	A study of Organizational Citizenship Behavior of	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Anvesak	2023	0378- 4568		
28	A Study to Know awareness of Investors of	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Innovative Research Thoughts	2023	2454-308X		
29	A Study to understand the Process of Listing of SME	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Universal Research Repots	2023	2348-5612		
30	A Study of Financial Performance of Select	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Universal Research Repots International Journal for	2023	2348-5612		
31	A Study on Profitability Analysis of Automobile	Dr S. S. Jadhav	Commerce	International Journal for Research Publication and	2023	2278-6848		
32	A Study of Concept of e-Vehicles in India	Dr S. S. Jadhav	Commerce	Innovative Research Thoughts	2023	2454-308X		
33	A Study of Growth in Indian Automobile Industry	Dr S. S. Jadhav	Commerce	International Journal for Research Publication and	2023	2278-6848		
34	Digital Divide in Higher Education	Dr S. T. Jadhav	English	Vidyawarta: Peer Reviewed International Multilingual	2023	2319-9318		
35	The Nightingale of India: Sarojini Naidu's Enduring	Dr. S. T. Jadhav	English	Ayushi: An International Interdisciplinary Research	2023	2394-638x		
36	Language and Cultural Norms: A Comparative	Dr. S. T. Jadhav	English	Ayushi: An International Interdisciplinary Research	2023	2349-638x		

54

41

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

ISSN 2250-169X

International Registered & Recognized
Research Journal Related To Higher Education For All Subjects

VISION
RESEARCH REVIEW

CHIEF EDITOR

DR. BALAJI KAMBLE

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur.

169X
ubjects

Issue : XXII, Vol. VI
VISION RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
Dec. 2021 To May 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No.
1	A Study on Customers Attitude towards Online Shopping in India and its Impact **Satish D. Pawar**	1
2	Influence of personality traits and self-concept on performance as an individual or as a team at college level **Sheetal Mane, D. M. Jyoti**	7
3	Effects of Weight Training on Power Performance **Dr. Seema S. Sabnis**	13
4	नरेंद्र मोहन के नाटकों में संवादो की मंचीय सार्थकता **अनुराधा माने**	20
5	भारतातील खाद्यतेलाची चलनवाढ कारणे व उपाययोजना **डॉ. मनिषा आसाराम गोरे**	24
6	वित्तीय पुरवठयामध्ये पतसंस्थांचे योगदान **डॉ. चंद्रशेखर जरासंद देशमुख**	28
7	महाराष्ट्रातील गव्हाच्या पिकाच्या उत्पादनाचे स्थल व कालसापेक्ष विश्लेषण **डॉ. पी. आर. वाणी**	34
8	वाचन साहित्याची आवड जोपासण्यासाठी उपक्रम व सेवा **डॉ. विठ्ठल निवृतीराव हंगरगेकर**	40
9	आदिवासी संस्कृती : नैतिक व सामाजिकता एक अभ्यास **राजेश तगडपल्लेवार**	45
10	मानवी हक्काच्या दृष्टीकोनातून पिंपरी चिंचवड शहरातील झोपडपट्टीची ओळख **रावसाहेब सटवा कांबळे**	52

69X
2022 44

तर वाचन
[illegible]्यासाच्या
[illegible], विज्ञान,
[illegible]ासाकरीता
[illegible]र होणाऱ्या
असेल तर
मुळे आपण

[illegible]ला परिपाठ
[illegible] जोपासली
साहित्याच्या
[illegible]क्तिमत्वाचा
[illegible]तरांच्या पुढे
येते. सध्या

[illegible]नगंगोत्री.

[illegible]न क्र. ०८.
[illegible]ल ज्ञानगंगोत्री

भित्तीचित्रे

[illegible] Vol. [illegible]
[illegible] RESEARCH REVIEW
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2250-169X
Dec. 2021 To May 2022 45

9

[illegible] संस्कृती : नैतिक व सामाजिकता एक अभ्यास

राजेश तगडपल्लेवार
मराठी विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकूर, जि. लातूर

Research Paper - Marathi

[illegible] वसाहतीचे कालानुक्रमाने अनेक थर असतात. मागाहून [illegible] आवीच्या स्थायी झालेल्या समाजापेक्षा जास्त सुधारलेला [illegible] आदिम समाज मागे पडतो. तो नवसमाजापासून दूरवर गिरीवनात [illegible] टिकवुन ठेवतो. अशीच गोष्ट आपण ज्यांना वन्य जाती किंवा [illegible] आहे. त्यांचे साधारणतः चार वर्ग पडले आहेत. १. पूर्णवन्य [illegible] ३. [illegible] सुधारलेले - शेती करणारे ४. पूर्णपणे नागरिक समाजात मिसळले

[illegible] चालीरीती. धार्मिक कल्पना, रीतिरिवाज, धार्मिक रुढी-परंपरा या [illegible] झालेल्या आहेत. वीज, सूर्य, चंद्र, तारे, ढग, प्रचंड झाडे, वाघ, [illegible] अनेक विधी नैसर्गिक वस्तूमात्रांची ते पूजा करतात. त्याच्या मध्ये [illegible] [illegible]तरी, घरतरी, इत्यादी देवादिकतादेखील आहेत. ते आपल्या [illegible] देखील त्यांना त्यांना देवासारखी वाटतात. त्यांना ते चेडा, सपली, [illegible]. आदिवासींनी आपल्या पारंपारिक देवदेवता बरोबरच हिंदूंच्या इतर [illegible]मध्ये स्थान दिलेले आहे, असे दिसते.

[illegible] महादेव, नारायण, देवभैरोबा, खंडोबा, मारुती, इत्यादी हिंदू [illegible] रोगराई निर्माण झाली भुतांच्या किंवा पिशाच्छांच्या कोपामुळे [illegible] रोगराईवर उपाय शोधण्यासाठी प्रत्येक गावात भगत ही एक धार्मिक [illegible]मध्ये असते. देवऋषी, देवोशक्तीचा परिचय असतो.

[illegible] भगतांना समजतो. तो भविष्यदेखील वर्तवू शकतो, उपाय सूचवतो. [illegible] असतात. ताडीमाडी शिवाय मात्र भगताची कोणतीच कामे

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College * Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

पार पडत नाहीत.

आदिवासी समाजात बाळंतपणासाठी 'शोभारीण' असते. ती बाळंतपणे करून अनुभवी झालेली असते. नवजात अर्भकाची नाळ बांबूच्या किंवा बोरूच्या तीक्ष्ण कामटीने किंवा ओळीने कापतात. सटवीची पूजा आदिवासीत देखील प्रचलित आहे. गरोदर स्त्री मयत झाली तर ती काळ्याजागी पुरली जाते, कारण ती स्त्री हडळ होते असा समज आहे. हडळ हा भुताचाच प्रकार आहे.

आतापर्यंत आपण आदिवासी संस्कृतिची पार्श्वभूमी पाहिली. पण आता आपल्याला मुख्य मुद्दाकडे वळायचे आहे. तेव्हा आपल्याला आदिवासी संस्कृती म्हणजे काय हे पाहणे सर्वात महत्त्वाचे आहे. संस्कृती या शब्दाचा अर्थ शब्दकोषाप्रमाणे असा आहे.

"आपण जोपासना केल्यामुळे जो शानदारपणा आला आहे तो'' दुसरा अर्थ 'सुधारणेचा प्रकार' मानववंशशास्त्रज्ञ, ज्यावेळी आदिवासीवर लिहतात, त्यावेळी त्याचा भर संस्कृतीवर असतो. आदिवासी बांधवांची एक निराळी पण फार जुनी अशी संस्कृती आहे. पण जसजसी ही मंडळी बाहेरच्या जगाच्या संपर्कात येतात तसतशी त्यांची ही संस्कृतीत इतर संस्कृती विलीन होत असते. आज ही बहुतेक मंडळी समाजापासून दूर अशा रानाडोंगरात राहत आहे. त्यांची स्वतःची गावेच्या गावे बसलेली आहे. पण आता या डोंगरदऱ्यातही रस्ते व दळवळणाची इतर साधने उपलब्ध होऊ लागली आहे. त्यायोगे बाहेरच्या समाजाबरोबरच या लोकांच्या संबंध वाढत आहे. तसेच बाहेरचा समाजही काहीना काही निमित्ताने आदिवासी भागात वावरत आहे. त्याचा परिणाम म्हणजे दोघांच्याही जीवनावर लोकांच्या संपर्काने परिणाम घडत आहेत.

संस्कृतीमध्ये धर्म ही एक घटना आहे. त्यांचा धर्म प्रकृतीवाद आहे. हे आदिवासी हिंदू धर्मियांबरोबर हजारो वर्षे राहत आले. अनेक धर्मियांनी त्यांना आपणात मिसळून घेण्याचा प्रयत्न केला नाही. उलट त्यांच्यावर प्रभुत्व कसे गाजवावे. व त्यांना आपले गुलाम कसे करावे हा प्रयत्न आहे. पण या प्रयत्नात अनेक धर्मियांना यश आले नाही. कारण आदिवासी मंडळी अगदी दूरच्या जंगलाचा आश्रय घेती झाली. दुसऱ्या धर्मातील लोकांना आपल्या धर्मात घेण्याची हिंदू धर्मियात प्रवृत्ती नाही. त्याची कारणे अनेक असू शकतात. पण मुख्य कारण त्याच्यातील जातीभेद हे असावे. कारण धर्मांतर केल्यावर कोणास कोणत्या जातीत घालावयाचे तसेच ती जात अशा माणसाला सामावून घेण्यास तयार होईल काय? असे गुंतागुंतीचे प्रश्न उद्‌भवतात. दुसरी महत्त्वाची गोष्ट म्हणजे आदिवासी जनतेची आपल्या धर्मावरील श्रध्दा ही होय. या श्रध्देमुळेच आज ते हजारो वर्षे आपले स्वातंत्र जीवन जगत आहेत. या देवता म्हणजे त्यांच्या रोजच्या जीवनावर ज्यायोगे परिणाम होईल. अशाच प्रकृतिक पंचमहाभुतासारख्या होत. त्यांचे म्हणणे आहे की, प्रत्येक महाभुतामागे एक अदृश्य अशी शक्ती आहे. तसेच पूर्वपूजा हेही त्यांच्या धर्माचे एक वैशिष्ट्ये आहे. या पूर्वजांचा प्रत्येक

[illegible] कार्यावर परिणाम होत असतो. अशी त्यांची भावना आहे. मरणानंतर पूर्वज भूतपिशाचांचे [illegible] असा त्यांचा समज आहे. आपल्या देवता करिता त्यांनी कधी मंदिरे बांधली नाहीत. किंवा [illegible] पूजाही केली नाही. त्यांची पूजा म्हणजे या देवतांना कोंबडा अगर बकरा बळी देणे हीच होय. [illegible] काही जमातीत उपाध्याय म्हणजेच 'भगत' असतात. या भगतांमार्फत त्यांना कळायचे की, [illegible] पूर्वज आपणावर रागावला आहे. आणि त्यांचा राग घालवण्याकरीता काय करावयाचे तेही [illegible] कडून जे समजून घेतात.

आदिवासी सांस्कृतिक वर्गीकरण

भारतातील आदिवासी संस्कृतीच्या विविध टप्प्यांवर उभे आहेत. आदिवासींची सांस्कृतिक [illegible] लक्षात घेऊन अनेक विचारवतांनी यांनी आदिवासांचे वर्गीकरण चार गटात केले आहे. ते [illegible]

१. खऱ्या अर्थाने गिरीजन किंवा अतिशय मागासलेले आदिवासी.
२. स्थित्यंतरे होत असलेले पण गिरीके घरात राहणारे परंपराप्रिय आदिवासी.
३. बाह्य संस्कृतीत स्वत:ची संस्कृती विसरुन चाललेले आदिवासी.
४. बाह्य संस्कृतीत येऊनही स्वत:ची संस्कृती टिकवून धरलेले अस्सल आदिवासी.

पहिल्या गटातील आदिवासी खऱ्या अर्थाने गिरीजन आहेत. डोंगरकपाऱ्यात राहणारे लोक [illegible] अर्थाने आदिवासी जीवन जगतात. केवळ ते आस्तित्व टिकवून आहेत; असे नाही. त्यांची [illegible] धर्म, वैशिष्ट्यपूर्ण आहेत. व अजूनही प्रभावी आहेत. त्यांचे संघटन, कलात्मक जीवन [illegible] समूह न्याय, पौराणिक दंत कथा कार्यक्षेत्र आहेत. दुसऱ्या गटातील आदिवासी दुर्गम भागात [illegible]. त्यांना एकत्र राहणे अधिक आवडते. त्यांचे खेड्यातील जीवन व्यक्तिवादी बनत आहे. [illegible] बाह्य जगाशी संपर्क असल्यामुळे ते कपडे वापरतात.

तिसऱ्या गटातील आदिवसींची संख्या जवळपास २० दशलक्ष असून बाह्य जगाच्या संपत्तीने [illegible] जीवनात आमुलाग्र बदल झाला आहे. त्यांची संस्कृती, परंपरा, रुढी, धर्म यांचा दिवसेदिवस [illegible] चालला आहे.

चौथ्या गटातील आदिवासींचा खानदानी वर्ग आहे. प्रगत समाजाच्या सुविधांचा स्वीकार [illegible] त्यांचे परंपरागत सांस्कृतिक जीवन विसकटलेले नाही. त्यांची आदिम नावे, कुळ, कुलप्रतिकांचे [illegible] श्रद्धा व आचरण अजूनही आस्तित्वात आहेत भिल्ल व नारा जमातीने प्रमुख गोंड राजे [illegible], कोरकी सरदार, श्रीमंत संभादुलराव नेते व काही सुधारलेले मुंडा इत्यादी समावेश होतो. [illegible] आदिवासी जमातीच्या सांस्कृतिक जीवनाची वाटचाल आपण पाहीलेली आहे. महाराष्ट्रामध्ये [illegible] जमातीची संख्या फार मोठ्या प्रमाणात आहे. परंतु या सर्वत्र समाजामध्ये 'पावरा', 'बारेला' [illegible] काही बोटावर मोजण्याइतक्या सुधारणेच्या वाटेवर असलेल्या जमाती सोडल्या तर उर्वरीत

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College * Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

आदिवासी जमाती पूर्वपरंपरेने वाट्याला आलेले जीवनच आजही जगत आहे असे दिसते. त्यासंदर्भात पुढील एक गीत आपणास लक्षात घेता येईल.

आम्ही जगलचं राज वनवासी
आम्ही चांद - सूर्यापासनं आदिवासी।
आम्ही वरोली नदीचं वारली
आम्ही काळूमाय नदीच कोळी ।
आम्ही दंडक आरण्याचं मोली
अधं- तिथं ही गाणी बोली।
आम्ही नाईक ठाकुर कासवडी ठाकर
आमचा पूर्वज होता वाल्मिकऋषी।।

वरील आदिवासी गीतामध्ये आदिवासी समाजाच्या सध्यास्थितीचे वर्णन केलेले आहे. वरवर आदिवासीनां जंगलचे राजे असे संबोधले जाते. त्यांचे पूर्वजही वाल्मिकऋषी आहेत, असेही म्हटले जाते. परंतु त्यांचे वास्तव जीवन जेव्हा आपण जवळून पाहतो. तेव्हा आपल्या लक्षात येते की, हा आदिवासी समाज आजही अनेक बंधनाने अडकलेला आहे. त्यांच्यामध्ये असलेली व्यसनाधिनता, त्यांची बेफिकर प्रवृत्ती तसेच त्याच्यात असलेला आळस. आणि त्यापाठोपाठ येणारे दारिद्र, या सर्वच गोष्टींनी त्यांच्या वास्तव जीवनाला घट्ट बांधले आहे. "शाळा दारापासी असूनही त्यांची मुले ढोरापासी राहतात" अशा त्यांची शिक्षणाविषयी अवस्था आहे. म्हणून मनोगत व्यक्त करतो ते असे

आम्ही आदिवासी । पहिल राहिवासी
परं जिदंगी अशी । बीनवारशी
आमची ज्याची मजूरी । त्याला अपुरी।
पोरांना शाळेत टाकावं कसं? ।
शाळा दाराशी पर बाळ ढोराशी ।

वरील गीत वाचल्यानंतर त्यांच्या जीवनाचे, जीवनातील खऱ्याखुऱ्या समस्यांचे चित्रण आपल्या डोळ्यासमोर उभे राहते. त्यांच्यामध्ये झालेल्या अनेक पुढाऱ्यांनी त्यांचे जीवनमान सुधारण्याचा मनापासून कधीच प्रयत्न केलेला नाही. आणि म्हणून एखाद्या आदिवासी सहज बोलून जातो की, 'किती पुढारी झालं पुढारी झालं'

त्या पुढाऱ्यांनी आम्हाला पाहिल नाही, अशी खतंच हा आदिवासी माणूस वरील गीतांतून व्यक्त करतो. सामाजिक जीवनात शिक्षणाबरोबरच अनेक प्रश्न आहेत. उदा. एखाद्या गावी चोरी झाली की पोलीस अजूनही आदिवासींच्या पाड्यावरच धाड टाकायला विसरत नाही. हे प्रश्न आजही सर्वत्र आदिवासींना सतावतात. आदिवासी जीवनाल्या या सामाजिक समस्येबरोबरच त्यांच्या जीवनाकडे

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

[illegible]लेल्या सौंदर्याकडेही आपणास लक्ष द्यावे लागते.

पूर्वपरंपरेने डोंगरदऱ्यामध्ये वास्तव्य करणारे आदिवासी निसर्गाच्या सानिध्यात राहतांना [illegible]तात. त्यामुळे त्यांचं जीवन निरोगी बनले आहे. दागिणे, जडणवाहीर हे विकत घेण्याची ऐपत [illegible] तरी काचेच्या मन्यापासून तयार केलेले दागिणे, व चांदीच्या धातूपासून तयार केलेले दागिणे [illegible] अधिक वापरतांना दिसतात. मूळातच शुध्द हवेमध्ये व निसर्गाच्या कुशीत वाढलेले असल्यामुळे, [illegible] आणि गौरावर्ण हे दोन्ही रंग त्यांच्यामध्ये आढळतात. गोऱ्या रंगाचे आदिवासी नाकाडोळ्याने [illegible] असतात. तसेच त्याच्याकडील स्त्री पुरुषांनी रंगीबेरंगी वस्त्र परिधान केल्यामुळे ते अधिकच [illegible]दार दिसतात. सोन्या -नान्यांचे अलंकार वाट्याला येत नसले तरी त्या दागिण्या विषयीची [illegible] मात्र त्यांच्या मनात पदोपदी आढळते. हे आपणाला या गीतावरुन नजर फिरविली की [illegible] येईल.

तापी गिरजानी मळेवर बसा
हिनी नतवर नतवर मारी द्या ठसा
हिनी साडीवर साडीवर मारी द्या.ठसा.
हिनी पुतळीवर पुतळीवर मारी द्या ठसा
हिनी आकड्यावर आकड्यावर मारी द्या ठसा
हिनी चैनवर चैनवर मारी द्या ठसा
तापी गिरजानी जळेवर बसा.

वरील गीतामध्ये ते आपल्या अंगावरील दागिण्यांना तसेच कपड्यांना किती महत्त्व देतात. हे लक्षात येते. या प्रकारच्या अनेक गीतामधून त्यांचे सौंदर्याविषयी असलेले वेढ आपल्या लक्षात येते. [illegible] प्रकारच्या गीतांमध्ये त्यांच्या जीवनामधले काही महत्त्वाचे संदर्भ आपल्या हाती लागतात.

त्यांच्या जीवनातील सौंदर्याचा आपण आतापर्यन्त संदर्भ लक्षात घेतलेला आहे. सौदर्याबरोबरच त्यांच्या जीवनामध्ये असलेल्या काबाडकष्टाला, प्रामाणिकपणाला तसेच नितिमत्तेला किती महत्त्व आहे. हेही आपणास लक्षात घ्यावे लागते. स्वकष्टातून अर्जित केलेले धान्य अथवा पैसा त्यांना [illegible]चा आणि मोलाचा वाटतो. अर्थात याला काही आदिवासी जमाती अपवादही असू [illegible]. हे मात्र आपणास विसरता येत नाही. परंतु बहुतांश आदिवासीमध्ये नितिमत्तेला आणि [illegible]ला अधिक महत्त्व दिले आहे असे दिसते. आदिवासी जमातीमध्ये देव -धर्म, पूर्वज, रुढी, परंपरा, [illegible] -खोटे, या अनेक संकल्पना फारच महत्त्व आहे. आपल्या मुलाला घडविणारा शिक्षक याला [illegible] लुटायचे नाही असा एक अलिखित संकेत त्यांच्या जीवनामध्ये रुढ झालेला आहे, असे [illegible] दिसते. म्हणून शिक्षकाविषयी ते सतत आदराने बोलत असतात. वर्षभर कष्ट करुनही [illegible] मुले उपाशी राहतात. यावर भाष्य करणारे एक छोटेसे गीत मी असे -

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

आम्ही शेताचं मजूर बारामासी ।
आम्ही पिकवितो कणसरी रासी।
आमच्या कुणब्याच्या कनग्याला उंदिर घुसी।
अन् आमचे घरा सदा एकादशी ।
आम्ही पिकवितो भात, जातो मुंबई शहरात,
आमची पोरं घरात उपाशी ।

वरील गीत वाचल्यानंतर आपणास त्यांच्या कठोर आणि प्रामाणिकपणा विषयीच्या जीवनाचे स्वरुप लक्षात येते. वरील प्रमाणे आदिवासींच्या सांस्कृतिक जीवनाचा आढावा आपण घेतला आहे. तसेच त्यांच्या जीवनातील सौंदर्य, सामाजिकता, आणि नितिमूल्ये यांचाही विचार या ठिकाणी केलेला आहे. आदिवासींच्या जीवनाकडे पाहत असतांना मला जे जाणवले ते मी आपल्या समोर प्रांजळपणाने मांडले आहे. आपणास ते निश्चितच आवडेल असे वाटते.

निष्कर्ष :

१. आदिवासी जमातीच्या चालीरीती, धार्मिक कल्पना, रीतिरिवाज, धार्मिक रुढी-परंपरा या सर्व बाबी निसर्गपूजेतूनच निर्माण झालेल्या आहेत.

२. आदिवासींनी आपल्या पारंपारिक देवदेवता बरोबरच हिंदूंच्या इतर देवदेवतांना देखील आपल्या नित्यपूजेमध्ये स्थान दिलेले आहे, असे दिसते.

३. दुसऱ्या धर्मातील लोकांना आपल्या धर्मात घेण्याची हिंदू धर्मियात प्रवृत्ती नाही. त्याची कारणे अनेक असू शकतात. पण मुख्य कारण त्याच्यातील जातीभेद हे असावे.

४. तिसऱ्या गटातील आदिवसींची संख्या जवळपास २० दशलक्ष असून बाह्य जगाच्या संपत्तीने त्यांच्या जीवनात आमुलाग्र बदल झाला आहे. त्यांची संस्कृती, परंपरा, रुढी, धर्म यांचा दिवसेदिवस हास होत चालला आहे.

५. बोटावर मोजण्याइतक्या सुधारणेच्या वाटेवर असलेल्या जमाती सोडल्या तर उर्वरीत आदिवासी जमाती पूर्वपरंपरेने वाट्याला आलेले जीवनच आजही जगत आहे असे दिसते.

६. आदिवासी समाज आजही अनेक बंधनाने अडकलेला आहे. त्यांच्यामध्ये असलेली व्यसनाधिनता, त्यांची बेफिकर प्रवृत्ती तसेच त्याच्यात असलेला आळस आणि त्यापाठोपाठ येणारे दारिद्र, या सर्वच गोष्टींनी त्यांच्या वास्तव जीवनाला घट्ट बांधले आहे.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College, Chakur 413513

ISSN 2229-4406

International Registered & Recognized

Research Journal Related To Higher Education for all Subjects

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

(Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)

Impact Factor 6.10 (GRIFI)

Mar. 2021 To Aug. 2021

URA

UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS

EDITOR IN CHIEF

Dr. BALAJI KAMBLE

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur.

संदर्भ सूची :-

१. महाराष्ट्रातील आदिवासी (संपा.), प्रभा आपटे, वनवासी कल्याण केंद्र, मुंबई - २०००.
२. आदिवासी प्रश्न आणि परिवर्तन : गोविंद गारे, अमृत प्रकाशन, औरंगाबाद, १९९४.
३. भारतीय आदिवासी समाज आणि संस्कृती, अमृत प्रकाशन औरंगाबाद, १९९३.
४. महाराष्ट्रातील आदिवासी संस्कृती : समस्या व उपाय, गोविंद गारे, आदिवासी संशोधन व प्रशिक्षण संस्था, पुणे, १९८८.
५. आदिवासी स्त्री जीवन : सुमन मुढे, सुगावा प्रकाशन, पुणे, २००२.
६. आदिवासींचे सामाजिक जीवन : रामदास भटकळ, पाप्युलर प्रकाशन मुंबई, १९७२.
७. महाराष्ट्र आदिवासी दर्शन : माणिकराव गावीत, म. रा. आदिवासी सहकारी विकास मंडळ, नाशिक, १९८५.

Issue : XXII, Vol. I
UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Mar. 2021 To Aug. 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Detailed comparative study of top Five Investment Banks **Dr. Baljeet Kaur R. Oberoi**	1
2	An Indepth Analysis of Role and Function of Indian Money Markets **Dr. D. B. Raghuwanshi**	8
3	Comparative Study of Sex Ratio in Sillod and Phulambri Tahsil in the Aurangabad District **Dr. Chatragun U. Bhore**	15
4	Physical Education among Secondary School Children **Maroti J. Sonkamble**	24
5	Influence of personality traits and self-concept on performance as an individual or as a team at college level **Mrs. Sheetal. Mane, D. M. Jyoti**	28
6	वृद्धों की समस्याएँ एवं समाधान **डॉ. राजकुमार पंडितराव जाधव**	34
7	संत रैदास और मानवतावाद **डॉ. शितल गायकवाड**	38
8	व्यापारात ई-कॉमर्सची भूमिका आणि प्रभाव **डॉ. मधुकर ताकतोडे**	42
9	स्वातंत्र्योत्तर भारतातील ग्रामीण व शहरी दारिद्र्याचे मोजमाप एक आढावा **डॉ. मनिषा आसाराम गोरे**	48
10	समाजासाठी शाश्वत विकास, औद्योगिक विकास, साहित्य, उर्जा आणि पर्यावरण : प्रमुख समस्या, संधी आणि आव्हान **डॉ. आर. व्ही. तानशेट्टे**	56
11	संत साहित्य : एक तौलनिक अभ्यास **राजेश तगडपल्लेवार**	59

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Issue : XXII, Vol . I
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS [redacted] ISSN 2229-4406
Mar. 2021 To Aug. 2021

11

संत साहित्य : एक तौलनिक अभ्यास

राजेश तगडपल्लेवार
मराठी विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकूर, जि. लातूर

Research Paper - Marathi

तौलिनिक साहित्याभ्यास ही एक आंतरविद्याशाखीय अभ्यासपद्धती म्हणून आज संशोधनात ठरणारी. रोजचे नवनवे अभ्यासविषय बहुआयामी ज्ञानशाखा आहे. जागतिक पातळीवर तौलनिक साहित्याभ्यासाची एक विशिष्ट आणि विस्ताशील अशी अभ्यासपद्धतीही रूढ झाली आहे. ज्ञानाची क्षेत्रे आज इतक्या झपाट्याने वाढत आणि विकसित होत आहेत की, एकावेळी तिचा विशेष बोलवाला होता ती विशेषज्ञतेची (Specialization) कल्पना, तिच्यातील परावलंबित्वांच्या मर्यादा स्पष्ट झाल्याने आता कालबाह्य नसली तरी कालिविसंगत वाटू लागली आहे. जगभर वाढत असलेला बहुसंस्कृतीवाद, जागतिकीकरणाचा अटळ आणि अपरिहार्य रेटा, विविध ज्ञानशाखांच्या वेगाने परिवर्तीत होणाऱ्या सीमा यामुळे आंतरविद्याक्षेत्रीय अभ्यासाचे महत्त्व वाढले आहे. भारतात मात्र या अभ्यासशाखेचे मोल आणि महत्त्व अलिकडे ध्यानात येऊ लागले आहे. मराठीत तर अधिकच अवघड अवस्था आहे. तौलनिक अभ्यासाला वाहिलेले एकही मराठी नियतकालिक नाही. Yadavpur Journal of Comparative Literature सारखा उपक्रम इथल्या विद्यापीठानेही हाती घ्यायला हवा. प्रा. वसंत बापट, डॉ. चंद्रशेखर जहागीदार, डॉ. भालचंद्र नेमाडे, डॉ. आनंद पाटील आणि डॉ. श्रीपाल सबनीस, डॉ. पृथ्वीराज तौर यांचे चार-पाच फार तर आठ-दहा प्रयत्न वगळता मराठीत तौलनिक अभ्यासावर संदर्भ साहित्यही नाही.

मराठी साहित्याचा एक भाग म्हणजे संतसाहित्य. अर्थात संतसाहित्य ही एकट्या मराठीचीच मक्तेदारी आहे असे नाही. काश्मीरपासून कन्याकुमारीपर्यंत पसरलेल्या या देशातल्या अठरापगड जातीजमातींमधून जन्मलेल्या विविध भाषिक संतांनी, भक्तांनी आपापल्या श्रद्धेप्रमाणे, ज्ञानाप्रमाणे आपले आराध्यदैवत समोर ठेवून विपुल साहित्यनिर्मिती केली आहे. या साहित्याचे स्वरुप विविधांगी आहे. ईश्वरभेटीची आर्तता व्यक्त करणारे भक्तांचे आर्त अनुभव त्यात आहेत. त्याचप्रमाणे वेद, उपनिषदे आणि ग्रंथांतील तत्त्वज्ञान आणि घटपटादी परिभाषेची चर्चाही त्यात आहे. ईश्वरगुणवर्णनाची

प्रेरणाही आहे. जीव, जगत आणि जगदीश यांच्या सायुज्य एकतेकडे, मानवाचा भक्त-साधक-सिद्ध-मुक्त असा चढता प्रवास करता होत जातो याचा मनोहारी आलेखही आहे. त्याचप्रमाणे आराध्य, उपास्य दैवताच्या कधी बालरूपाचा तर कधी युवा-पौढ रूपाचा मोह संतांच्या प्रतिभेला पडला आहे. दक्षिणेतील आळणावार आणि नायनमार परंपरा, महाराष्ट्राची वारकरी परंपरा, उत्तरेतील कबीर, नानकांची मिगुर्ण परंपरा, बंगालातील चैतन्य परंपरा, बसवेश्वरांची वीरशैव लिंगायत परंपरा ...... अक्षरक्षः शेकडो भरतील इतके अध्यात्मांच्या प्रांतातले विविध संप्रदाय, त्या संप्रदायांचे आचार्य आणि त्या आचार्यांची गीता, रामायण, महाभारत, वेद-उपनिषदांवरील भाष्ये, इथल्या भक्तीपरंपरांवर आणि साहित्यावर असणारा चार्वाक, बौद्ध, जैन आदि मते आणि दर्शनांच्या प्रभावाच्या शक्यता. प्रदेश विशिष्ट संस्कृतीतून उद्भवणाऱ्या आध्यात्मिक परंपरा, उपासनाप्रकार हा सारा भारतीय संतसाहित्याचा, भक्तिसाहित्याचा पट एवढा विशाल आणि प्रचंड आहे, त्याला इतके ताणेबाणे आहेत आणि त्यातील भारतीयत्व इतके उत्कट आहे की या बहुभाषी, बहुआयामी आणि बहुपरंपरांचे वाहन असणारे संतसाहित्य - भक्तीसाहित्य गुरुदेव रवीन्द्रनाथ ठाकूरांच्या 'विश्वंभवत्येक नीडस्' चाच आदिम-प्राचीन उच्चार आहे. अनेक विचारधारा, अनेक परंपरा आणि अनेक मानसिकता ह्या संतसाहित्याच्या विशाल आणि व्यापक पटात समाविष्ट आहेत. तरीही हे 'भारतीय' आहे. एकात्म आहे. तयातून ध्वनित होणारा हा एकच आहे. माणसाला मुक्तीच्या पथावर अग्रेसर करणे आणि भक्त व भगवंत यांच्यातील अंतर कमी करणे हे उदात्त - पवित्र उद्देश या समग्र रचनामागे आहेत. त्याचबरोबर हे साहित्य हा त्या संत - भक्त कवींचा उत्कट आत्माविष्कारही आहे.

आजवर संतसाहित्याचा तौलनिक अभ्यास झालाच नाही असे नाही. मराठीत सुमारे १५, हिंदीत ३१ आणि इंग्रजीत २ इतके पीएच. डी. चे प्रबंध 'संतसाहित्य - नवे सिद्धान्त आणि उपयोजन' या ग्रंथाला जोडलेल्या परिशिष्टावरुन दिसते. काही प्रबंध त्यांच्या नजरेतून सुटले आहेत. या तौलनिक संशोधनामध्ये दोन किंवा अधिक संत- भक्तकवींची तुलना केलेली आढळते. अभ्यासविषय असलेले कवी कधी भिन्नभाषिक तर कधी एकभाषिक आहेत. परंतु आजवर संतसाहित्याला, भक्तिसाहित्याला तौलनिक अभ्यासाचे संशोधनक्षेत्र म्हणून यथार्थ न्याय मिळाला आहेच असे म्हणण्याचे धाडस करवत नाही. तौललिक साहित्याभ्यासाच्या संतसाहित्यात किती शक्यता आहेत? संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यास किती विविध अंगानी करता येऊ शकेल. संतसाहित्याचा अभ्यास हा संस्कृती अभ्यास कसा ठरू शकेल? याच्या काही शक्यता मांडणे हे प्रस्तुत शोधनिबंधाचे प्रयोजन आहे.

संत साहित्य : मध्ययुगीन साहित्याचा मुख्य प्रवाह :

संतसाहित्य हे मध्ययुगात जन्माला आले. साधारणतः नव्या जाणिवांची चिन्हे दिसू लागली. तेव्हा त्याची निर्मिती पूर्णपणे थांबली. परंतु आजही समाजमनाच्या एका मोठ्या भागाशी संतसाहित्याचे

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

नाते अतूट आणि अभिन्नत्वाचे आहे. धर्मजीवन हेच मध्ययुगात लोकजीवन होते. धर्म हीच जीवनाची प्रेरणा आणि धर्माचरण हीच जीवनपद्धती होती. संतसाहित्य आणि धर्मजीवनाचा इतिहास हाच मध्ययुगीन समाजजीवनाचा आणि सांस्कृतिक जीवनाचा इतिहास ठरतो.

मध्ययुगात आध्यात्मिक प्रेरणेतून पद्य आणि ऐहिक व राजकीय जाणिवेतून गद्य जन्माला आले. गद्याच्या तुलनेत पद्य अधिक काळ टिकले. गद्याचे स्वरुप तात्कालीन, प्रासंगिक राहिले. बखरींचा किरकोळ अपवाद आहे. त्यामुळे गद्य ही मध्ययुगाची युगशैली व युगपद्धती मानता येत नाही. तुलनेत संतांचे साहित्य हा मध्ययुगीन जनमानसावर अधिराज्य गाजविणारा प्रवाह ठरतो. ज्ञानदेवांची ज्ञज्ञनेश्वरीची, कबीरांच्या वाणीची, तुलसींच्या रामचरितमानसाची, रामदासांच्या करुणाष्टके आणि मनाच्या श्लोकांची व तुकोबांची अंभगवाणी जनमानला पडलेली मोहिनी आणि अनआवाहकता मध्ययुगात विशेषत्वाने परिणामकारक राहीली. संत लोकांचा श्वास बनले.

संतसाहित्य : तौलनिक अभ्यासाची आवश्यकता :

आजवर भारतीय संतसाहित्याचा भरपूर अभ्यास झाला. संत आणि संतसाहित्य यावर अनेकांनी संशोधन करुन जाडजूड ग्रंथ लिहिले. आजवर झालेला संतसाहित्याचा अभ्यास हा एकतर संहिता चिकित्सेच्या अंगाने झाला. त्यातून विविध ग्रंथांच्या संशोधित पाठचिकित्सक्र आवृत्ती सिद्ध झाल्या. काही संतांच्या कवितेने वाङ्मयीन मूल्यमापन करण्याचाही प्रयत्न झाला. संतसाहित्यातील तत्त्वज्ञानाचेही विवेचन झाले. धार्मिक भूमिकेतून श्रद्धायुकत अंत:करणाने पारायणे तर असंख्य झ गली. आजही ही घाऊक प्रमाणावर होत असतात. इथल्या कीर्तनाश्रयी प्रबोधनपरंपरेने संत आणि समाज यांचा सांधा जीवंत ठेवला. आत्मा, ईश्वर, मोक्ष, भक्ती इत्यादी आध्यात्मिक अंगांनीही संतसाहित्याचे व्यापक परिशीलन झाले. हे सारे होत असताना संतांकडे, त्यांच्या जीवनकार्याकडे, साहित्याकडे खऱ्या निरपेक्षपणे आणि तटस्थतेने पाहिले जाण्याची उदाहरणे दुर्मिळ आहेत. संतांच्या अभ्यासात अभिनिवेश हा भागही आहे. महाराष्ट्र संस्कृतीचे केंद्रबिंदू ज्ञानेश्वर की तुकाराम असा वाद माजण्याचे कारण असा अभिनिवेदश हेच म्हटले पाहिजे. संतांचे प्रबोधन, त्यांची तत्त्वदृष्टी आणि त्यांचे कल्याणकार्य अशी अनेकविध परिणामे या विषयास आहेत.

संत साहित्याचे आशयसूत्र

संत साहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाच्या शक्यतांची चर्चा करताना संतसाहित्याचा समग्र आशय ध्यानात घेणे आवश्यक आहे. संतांची कविता आणि आध्यात्मिकता यांचा संबंध अभिन्नत्वाचा आहे. संत साहित्याचा आशय सोयीसाठी तीन भागांत विभागता येऊ शकेल.

संत साहित्याची दार्शनिक व आध्यात्मिक बाजू

संतसाहित्याचा आशय नियत करणारी बाब म्हणजे त्यातील दार्शनिक तत्त्वज्ञानात्मक आणि आध्यात्मिक विचार. बहुतेक सगळे संतकवी हे त्यांच्या मर्यादित परिप्रेक्ष्यात का होईना पण

उच्च दर्जाचे साधक असण्याबरोबरच महान तत्त्वयेत्तेही होते. विश्वाचे नियंत्रण करणाऱ्या अज्ञात, नित्यनूतन तरीही सनातन सत्याचा शोध संतांनी घेतला आहे. ब्रह्म, माया, जीव, जगत, जगदीश आणि मोक्ष हे संतांच्या दार्शनिक चिंतनाचे मूलभूत विषय राहिले आहेत. संतसाहित्य हा एका वैश्विक सत्याचा शोध आहे. संतांनी आत्मचिंतन करताना परमसत्याच्या प्राप्तीच्या प्रयत्न केला आणि हा शोध लोककल्याणाची दृष्टी ठेवली.

संतसहित्याची सामाजिक बाजू

संतसाहित्याच्या निर्मितीमागे 'बुडते हे जन न देखवे डोळा म्हणून कळवसा येतसे' ही भावनाही विशेषत्वाने कार्यरत आहे. संतांनी समकालीन समाजाचे सूक्ष्म निरिक्षण केले. समाजाचे गाडे रूढींच्या चिखलात फसले आहे हे त्यांच्या ध्यानी आले. समाजाच्या स्थितीगतीचे निरिक्षण करीत त्यांनी धर्माचे, ईश्वराचे त्यांना आकलन झालेले सत्स्वरूप समाजापुढे ठेवले. संत हे धार्मिक विचारवंत ते होतेच पण त्यापेक्षाही अधिक ते लोकशिक्षण होते. एच.जी. वेस्कॉटने कबीरांना 'Religious Teacher' असे म्हटले आहे. वेस्टकॉटचे हे विधान सगळ्या संतांना लागू पडते. संतांनी बहुदेवतोपासनेच्या निषेध केला. सगुण निगुर्ण एक गोविंदाच आहे असे सांगून अध्यात्माच्या प्रांतातील संभाव्य वैचारिक संघर्षाला मूठमाती द्यायचा प्रयत्न केला. बाह्यावडंबराचा निषेध केला.

संतसाहित्याची भावनिक बाजू

संतांच्या संवेदनशील मनाचा आविष्कार म्हणूनही संतसाहित्याचा आशय तपासून पाहता येतो. संतांच्या ठिकाणी वसणारी सर्व भूतांबद्दलची सर्व भूतांबद्दलची प्रेमभावना तर तिचे अभिव्यक्त होतेच पण ईश्वराबद्दलची प्रेमभावनाही तशाच ताकदीने अभिव्यक्त होताना दिसते. कृष्णरंगात स्वत:ला रंगविणारी मीरा, आपल्याच घरपूंक्र मस्तीत रमणारे मस्तमौला कबीर, ईशचिंतनात रंगून गेल्यावर अंगारवच्या कपड्यांचेही भान न राहणारी काश्मीरातील आंदाल, परदुःख पधानेन उत्तनो सुखमिच्छती । वेर संसग संसट्ठो वेरा पमुच्यती" या बुद्धवचनाचा पडसादच आपल्या "कोणही जीवाचा न घडो मत्सर वर्म सर्वेश्वर पूजनाचे" या अंभगामधून उमटविणारे तुकाराम, मधुराभक्तीत रंगून गेलेले ज्ञानदेव, कीर्तनरंगी नाचणारे नामदेव. संतांची कविता ही विशुद्ध भावकविता म्हणूनही महत्त्वाची आहे.

संत आणि विविध मतप्रणालींचा प्रभाव

सगळ्याच संतसाहित्याचे एक समान वैशिष्ट्य म्हणजे संतांवर कोणत्या ना कोणत्या सत्पुरुषाचा, संताचा, गुरुचा वा विशिष्ट विचारधारेचा प्रभाव आहेच आहे. भारतीय भक्तिसाहित्याचा इमला सिद्ध करण्यासाठी नारदीय भक्तीसूत्रे शांडिल्याची भक्तिसूत्रे, योगवासिष्ठ इत्यादीचा पाया लाभला आहे. ज्ञानदेवांनी ज्ञानेश्वरीची रचना करताना भाष्यकारांना वाट पसल्याचे प्रसिद्ध आहेच. गुरुपरंपरेने नाथपंथी असलेल्या ज्ञानदेवांनी आदिनाथ शिवाऐवजी वैष्णव परंपरेतील विठ्ठलाचा

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

आराध्य दैवत म्हणून स्वीकार केला. हा बदल मतप्रणालीच्या प्रभावातूनच झाला असला पाहिजे. काश्मीरी शैव दैवत अंगिकार करणारे ज्ञानदेव आणि अंभगातील ज्ञानदेव वेगळे वाटतात. ते या प्रभावातील बदलामुळेच. ज्ञान्याचा एका, नाम्याचा तुका आवि कबीराचा शेखा हया एकेश्वरवाद, सगुणोपासना, निर्गुणोपासना.. भक्तीच्या प्रांतात मतामतांचा प्रचंड गलबला आहे. संतावर असलेल्या या विविध मतप्रवाहांच्या प्रभावातूनच या संतांची वाङ्मयीन श्रीमूर्ती घडली आहे. संतांनी त्यांच्यावर असणारा, विविध मतप्रणालीचा प्रभाव आपल्या विशाल व्यक्तिमत्त्वात कसा जिरवून टाकला, कशा सहजतेने त्यांनी ही मते हाताळली, कसा सारासार विचार केला याचा अभ्यास संतांच्या तौलनिक अभ्यासातूनच होऊ शकतो. मध्ययुगात भारतीय समाजमनाचे आध्यात्मिक, धार्मिक आणि नैतिक भरणपोषण करणाऱ्या संतांनी तत्कालीन धर्मजीवनाला आकार देण्याचा प्रयत्न केला. नाथसंप्रदायाचा संतांवर विशेष प्रभाव आहे. नाथासंप्रदायाचे अध्व! गोरक्षनाथांनी मध्ययुगीन भारतीय धर्मप्रेरणेला सुविहीत आकार दिला. कर्मकांडी अवडंबरावर आघात करुन भारतीय साधना सोपान - देहात नवी प्राणशक्ती फुकली. त्यातून उत्तरकालीन महापुरुषांच्या जीवनकार्याच्या प्रेरणा निश्चित झाल्या.

संतसाहित्य : साधर्म्य - वैधर्म्याचा विचार

तौलनिक अभ्यासात साधर्म्य आणि वैधर्म्याचे सूत्रही अत्यंत महत्त्वाचे असते. संतसाहित्य या तौलनिक साहित्याभ्यासाच्या संशोधनक्षेत्राचाही अपवाद नाही. उदाहरणार्थ ज्ञानेश्वरी ही ज्ञानेश्वरांनी लिहिलेली गीता टीका. अशाच अनेक गीताटीका भारतभर अनेकांनी लिहिल्या आहेत. ज्ञानेश्वरी हे संस्कृतेतर गीताभाष्य. अन्य संतांनीही गीतातत्त्वाचे स्वतंत्रपणे वा आपल्या अन्य रचनेत अनुशील, अनुसरण केलेले आढळते. ही गीताभाष्ये जशी साधर्म्यसाठी तशीच वैधासाठी तपासता येतील. मराठी आध्यात्मिक संस्कृतीचे केंद्रबिंदु म्हणून ज्ञानेश्वर आणि बंगालातील आध्यात्मिक संस्कृतीचे केंद्रबिंदु म्हणून चैतन्य महाप्रभू यांच्या रचनेत, तत्त्वविचारात आणि संघटनात्मक कार्यात काय साधर्म्य वैधर्म्य आढळते याचा शोध घेता येईल.

आराध्य दैवताचा रूपशोध :

भारतीय संतमंडळींनी पूजलेल्या दैवतांचा अभ्यास हेही तौलनिक संतसाहित्याभ्यासाचे एक संशोधनक्षेत्र ठरू शकेल. सगळ्या संतांची विभागणी एकतर सगुणोपासक किंवा निर्गुणोपासक अशी दोन विभागांत करता येऊ शकेल. मराठी परंपरेत सगुण आणि निगुर्ण अशा दोन्ही उपासकांना संत अशीच संज्ञा आहे. हिंदीत मात्र सगुणोपाकस तुलसीदास, सूरदास, मीरा, नामदेव यांना भक्तकवी तर निर्गुणोपासक नानक कबीर, दादू, धन्ना यांना संतकवी म्हटले आहे. सगुणोपासकांचा भर मुर्तीपूजेवर होता. एकटी श्रीकृष्ण ही देवता घेतली तर महाराष्ट्रीय संतांचे श्रीकृष्णरूपाचे आकलन श्रीविठ्ठलरूपात अभिव्यक्त होते. उत्तरेत श्रीकृष्णाच्या बालरूपाचीच पूजा होते. भक्तकवींच्या पूजेतला श्रीकृष्ण बालरूपच आहे तर निर्गुणी संतांनी परमेश्वराचे रूप वर्णितांना राम-कृष्ण ही

Issue : XXII, Vol. I
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Mar. 2021 To Aug. 2021

नामभिधाने ईश्वरतत्त्वाचे द्योतक म्हणून वापरली असली तरी त्यांना तेथे रामायणातील राम आणि महाभारतातील श्रीकृष्ण अभिप्रेत होतेच असे म्हणता येत नाही. या संदर्भात कबीरांच्या कवितेवर भाष्य करताना डॉ. मनोरमा प्रकाश म्हणतात -"निराकार ब्रह्मके निराकार और विराट रूपसे संतोष न हो सका । युगीन भक्ती आंदोलनसे प्रभावित होकर भक्तीके आवेशने उसे सगणात्मक पौरणिक नामोंसेभी अभिहित किया है । अवतारवाद में विश्वास न रखते हुओ मी राम, हरी, गोविंद, मुरारी आदि नामोंसे उसे पुकारकर साकार रूपमें विवेचित किया है। परन्तु यहाँ यह भी स्पष्ट है उल्लेखनीय है की, कबीर क ये नाम केवल नाम है । इनमें पौराणिक अवतारोंका संबंध नही है। कबीरका राम दशरथ का पुत्र नहीं है। वरन् स्मृति में रमने की शक्ती के कारण उसे राम संज्ञा दी गई है ।'[१३]

दैवतांच्या रूपशोधात संशोधन मुद्दा श्री विठ्ठलाच्या संबंधात संभवतो. मुळात भक्तीचे आंदोलन दक्षिणेमधून उत्तरेकडे सरकत गेले. वैष्णव आळ्वार आणि शैव नायनमार संतानी लावलेली ही भक्तीची धारा उत्तरेत सरकताना त्या- त्या प्रदेशाची रूपवैशिष्ट्ये आपल्यात जिरवत गेली. 'कानडा' 'करनाटकू' विठोबा मराठमाळा झाला तो अशाच स्वीकार प्रक्रियेतून विठ्ठलाबद्दल सविस्तर विवेचन डॉ. रा.चिं. ढेरेंनी केले आहे.

संतकविता आणि पंडिती कविता :

मराठी कवितेच्या प्रांतात कवींची संत, पंत आणि तंत अशी तीन प्रकारांत विभागणी केली जाते. संतसाहित्य आणि पंडिती वळणाचे साहित्य ह्यात समान सूत्र हे की दोन्ही प्रकारच्या रचनांमागे धर्म ही प्रधान प्रेरणा आणि भक्ती हे प्रमुख सूत्र दिसते. त्यामुळे पंडिती कवितेचा विचार संतांच्या बरोबर करावा का? हा प्रश्न उभा राहू शकतो. अर्थात धर्म ही प्रेरणा आणि भक्ती हे सूत्र समान असले तरी दोघांच्या वाङ्मयनिर्मितीमागील भूमिकेत मुलभूत फरक आहे. पंडिती कवितेत संतत्वाच्या काही खुणा कुठे-कुठे दिसत असल्या तरी त्यात उत्कटतेपेक्षा कारागिरीचा भाग अधिक आहे. पंडित कवींनी मुख्यत्त्वे संस्कृत कवितेचा आदर्श समोर ठेऊन त्या धर्तीवर आणि त्या कथानकांनुसार रचना केली. आपली बहुश्रुतता, पंडिताची कविता ही विशेषकरून ब्राह्मणांसाठी तर संतांची कविता त्रैवर्णिकांसाठी आहे. वेदांचा अधिकार नसलेल्यांसाठी संतांनी शोधलेला पर्याय म्हणजे वेदांतत्त्वाचे अनुसरण करणारे संत साहित्य. सगळे पंडितकवी ब्राह्मण आहेत तर संत अठरापगड जातीतून आणि सर्वच सामाजिक स्तरांतून आले होते. ही लक्षणीय आहे. संतांची आणि पंतांची कविता ही अशा विविध अंगांनी तपासून पाहण्यासारखी आहे. प्रेरणा, प्रवृत्ती, निर्मिती-प्रक्रिया, आशय. रचनेचा आकृतिबंध, भाषा निवेदनपध्दती, व्यक्तीचित्रण अशा अनेक निकषांवरही संत आणि पंतांची कविता यांची तुलना होऊ शकते. शाहीरांची रचनाही काही प्रमाणत अध्यात्मसंबद्ध आहे. त्या अंगानेही तुलना होऊ शकेल.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

निष्कर्ष :

१. विविध ज्ञानशाखांच्या परिवर्तीत होणाऱ्या सीमांमुळे **आंतरविद्याक्षेत्रीय अभ्यासाचे** महत्त्व वाढत चालले आहे.

२. संतांनी जीव-जगत आणि जगदीश यांच्या एकतेकडे **मानवाचा मुक्त चढता** प्रवास कसा होत जातो याचा आलेख साहित्यातून अधोरेखित केला.

३. विविध विचारधारा, अनेकपरंपरा आणि अनेक मानसिकता ह्या **संतसाहित्याच्या** विशाल आणि व्यापक पटात समाविष्ट होतात.

४. मानसाला मुक्तीच्या पटावर अग्रेसर करणे आणि भक्त व भगवंत यांच्यातील अंतर कमी करणे हा पवित्र व उदात्त विचार संतसाहित्याच्या निर्मितीमागे आहे.

५. आजवरच्या अभ्यासातल्या सर्व त्रुटी भरून काढून संतसाहित्याला खरा आणि सम्यक न्याय देण्याची ताकद फक्त संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासातच आहे. म्हणून संतसाहित्याच्या रूपाने विद्यमान असणाऱ्या भारतीय सांस्कृतिक संचिताचे यथामूल आणि नेमके स्वरूप समजावून घेण्यासाठी संतसाहित्याच्या तौलनिक अभ्यासाची नितांत आवश्यकता आहे.

६. संतसाहित्याचे एक समान वैशिष्ट्य म्हणजे संतांवर कोणत्या ना कोणत्या सत्पुरुषाचा, संतांचा, गुरुंचा वा विशिष्ट विचारधारेचा प्रभाव आहेच आहे.

७. पंडितांच्या तुलनेत संतांची कविता अधिक उत्कट, अधिक नैसर्गिक आणि लोकभाषेचा आश्रय करणारी आहे.

संदर्भ सूची :-

१) Wescott H.G. : Kabir and Kabir Panth.
२) डॉ. रा.चिं. ढेरे - मराठी भक्तीपरंपरा आणि रामकृष्ण विवेकानंद.
३) डॉ. मनोरमा प्रकाश - 'आधुनिक हिंदी कवितापर कबीर का प्रभाव'
४) संतसाहित्य आकलन आणि अध्यापन, (संपा.), प्रा. वसंत आबाजी उहाके आणि इतर.
५) तुकाराम दर्शन : डॉ. सदानंद मोरे.
६) संतपरंपरा : विद्यावाचस्पती शंकर अभ्यंकर.
७) अभंग नवनीत : डॉ. हे. वि. इनामदार.
८) पाच संतकवी : डॉ. शं. गो. तुळवुळे.
९) भक्तिपंथ नवचिंतन : डॉ. हे. वि. इनामदार
१०) संतसाहित्य आणि लोकसाहित्य :काही अनुबंध, रा. चिं. ढेरे.
११) संत वाङ्मयाची सामाजिक फलश्रुती : गं. बा. सरदार.

3

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur 413513

Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS

(Refereed, Peer Reviewed & Indexing Research Journal)
Impact Factor 6.20
(GRIFI)

Hi-Tech Research Analysis

EDITOR IN CHIEF

DR. BALAJI KAMBLE

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

ISBN : 978-93-85162-11-4

• **संत साहित्य आणि अंध्दश्रध्दा**

प्रा. राजेश तगडपल्लेवार

© लेखकाधिन

• **प्रकाशन क्रमांक 15551**

• **प्रकाशक**

ज्योतीचंद्र पब्लिकेशन

एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर, ता. जि. लातूर - 413531.

• **अक्षर जुळणी**

श्री. विकास ढमाले, आनंत कोटीवाले

• मुखपृष्ठ

श्री. विकास ढमाले

• मुद्रक

ज्योतीचंद्र ऑफसेट प्रिंटींग ॲन्ड बायडिंग,

एल.आय.सी. कॉलनी, लातूर.

• प्रथमावृत्ती : 15 ऑगस्ट 2021

• मुल्य 350/-

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	The Temple of My Familiar: A History of the Evolution of Humankind **Dr. Purushottam P. Deshmukh**	1
2	The Role of Language and Literature in Sustainable development **Vijay Bhaidas Bachchhao**	6
4	Bacteriological Examination Of Milk Sample By Using Coliform Count **Dr. Arusha Nandimath**	12
5	Quality Enhancement in Higher Education Through MOOCs: **Dr. Anil M. Metkar**	20
6	Car Parking Guard Circuit Using Infrared Sensor **Vijay Balaji Zadke**	33
7	अमरावती शहराच्या व्यवसाय संरचनेचे भौगोलिक विश्लेषण **डॉ. दिनेशकुमार सिनकर**	35
8	ब्रिटीश आणि भारतीय अर्थव्यवस्था **कमलाकर आहेर**	39
9	अकोला जिल्ह्यातील महिलांचे सविनय कायदेभंग चळवळीत योगदान **डॉ. नाना ताराचंद वानखडे**	44
10	भारतीय इतिहासातील मध्यकालीन व्यापार आणि वाणिज्य **डॉ. एम. एस. कांबळे**	48
11	रा. रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यातील स्त्रीयांचा अभ्यास **राजेश तगडपल्लेवार**	55

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

Issue - XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021

11

रा. रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यातील म्हणींचा अभ्यास

राजेश तगडपल्लेवार
मराठी विभाग,
माई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,
चाकूर, जि. लातूर

Research Paper - Marathi

रा.रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यात विपुल प्रमाणात म्हणींची रेलचेल पाहवयास मिळते. भाषा ही परंपरागत चालत आलेली, समाजाची एक अमूल्य ठेव आहे. भाषेच्या माध्यमातून विचारांची देवाणघेवाण होत असते; समाजातील व्यवहार भाषेद्वारा चालतात, आणि हे व्यवहार चालत असतानाच कळत-नकळतपणे म्हणी निर्माण होतात, नंतर त्या समाजात रूढ होतात. म्हणींमुळे बोलण्यात, लेखनात आणि एकूणच व्यवहाराला प्रभावीपणा आणि सुलभता प्राप्त होते. म्हणूनच म्हणींचे महत्त्व संस्कृतासह जगातील सर्वच भाषांत गायिले गेलेले आहे. भाषेत बोली भाषा असते. तिच्या अनेक बोली भाषांत म्हणींची विपुलता दिसून येते. बोलीभाषेत ग्रामीणांशी बोलताना त्यांचा उच्चार कळत-नकळत होऊन जात असतो. विशेषतः ग्रामीण स्त्रियांच्या बोलण्यातून, अशिक्षितांच्या बोलण्यातून म्हणींचा सर्रास वापर होतो.

'म्हणी' या वर्षानुवर्षाच्या दीर्घकालीन अनुभवातून आलेले आणि कमी शब्दात व्यक्त होणारे छोटे वाक्य असते. या छोट्या वाक्यातूनच मोठा अर्थ व्यक्त होत असतो. 'म्हण' हा शब्द आबलावृध्दांच्या चांगल्या परिचयाचा आहे. घरी, दारी, समाजात, शेतात, गावात, बाजारात, बसस्थानक, रेल्वेस्टेशन कोठेही चार माणसे जमली म्हणजे त्यांच्या संवादाचे सूक्ष्म निरीक्षण केल्यास त्या संवादाच्या ओघात सहज दहापाच तरी म्हणींचा उच्चार झालेला आढळून येतो. म्हणीविषयी आपले विचार व्यक्त करताना वा.गो. आपटे म्हणतात, "ज्या म्हणींशी आमचा इतका दाट परिचय आहे, ती म्हण म्हणजे काय या विषयी कोणाचेही ठायी अज्ञान संभवत नाही. तथापि म्हणींची शास्त्रीय पध्दतीची व्याख्या करून दाखविणे हे काम मात्र फार दुर्घट आहे." असे सांगून "परंपरेने लोकांच्या बोलण्यांत आलेले एखादे नीतिपर, अनुभव सिध्द किंवा दृष्टांत पर वाक्य किंवा अनेक वाक्य मिळून होणारे वचन ती

Issue - XXII, Vol. II
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS [redacted] ISSN 2231- 6671
Feb. 2021 To July 2021

'म्हण' असा सामान्य अर्थ देता येतो. **पण म्हण या शब्दाची ही निरुक्त, रेखीव**, शास्त्रशुध्द व्याख्या नव्हे" असेही ते सांगतात.

'म्हण' हे नाम **'म्हणणे'** ह्या पासून **निघालेले आहे. 'म्हण' या शब्दाचा** अर्थ 'लोकांनी वारंवार म्हटलेले किंवा **उच्चारलेले** जे वाक्य तें' **असे म्हण या शब्दाविषयी सांगून** कै. वि.वा. भिडे म्हणीची शास्त्रीय व्याख्या देताना म्हणतात, "ज्यात **काही** अनुभव, उपदेश माहिती, सर्वकालिक सत्य किंवा ज्ञान गोविलेले आहे; जे अल्प शब्दात्मक **आहे**, ज्यात काही चटकदारपणा आहे आणि लोकसंभाषणात वगैरे जे वारंवार **योजतात असे वचन किंवा वाक्य** होय."

थोडक्यात सार्वकालिक सत्य मोजक्या **शब्दात प्रगट करणारे** वाक्य म्हणजे म्हण. म्हणीतून व्यक्त होणाऱ्या सत्याची चर्चा करताना दुर्गा भागवत म्हणतात, 'हे सत्य प्रगट करण्याच्या तीन तऱ्हा संभवतात. १. अपूर्ण स्थितीचे दिग्दर्शन, २. **अतिशयोक्ती वर्णन,** ३. रूपकाचा आश्रय, त्यांच्या मते, 'म्हण म्हणजे कुठले तरी अगदी खाजगी, **वैयक्तिक असे** सत्य अगदी सुत्ररूपाने ठासून सांगणारे वचन... हे सत्य वचन लहान क्षेत्रातून निघून व्यापक क्षेत्राला लागू पडते."

म्हण ही प्रथम एक व्यक्ती दुसरीच्या संदर्भात वापरते, आणि त्यातले सत्य सार्वजनिक असल्याचे कळताच तिचा वापर लोकसमाज करू लागतो. पद्यमय शैली व आखुड आकार हे म्हणीचे वैशिष्टय असते. त्यातून कधी अपूर्ण परिस्थितीचे दिग्दर्शन तर कधी अतिशयोक्ती पूर्ण वर्णन असते. तर कधी रूपकाचाही आश्रय घेतला जातो. लघुता, व्यावहारिकता, चित्ताकर्षता व लोकमान्यता हे गुण म्हणीत असणे आवश्यक असते.मराठी ग्रामीण कथा साहित्यातून म्हणींचा सर्रास वापर केल्याचे दिसून येते. बोराडे त्यास अपवाद नाहीत. रा.रं. बोराडे यांनी आपल्या कथांतून विविध म्हणींचा समर्थपणे वापर केल्याचे दिसते. त्यात असलेली विविधता ही पाहण्यासारखी आहे.

अ) शरीरावयांवरून आलेल्या म्हणी :-

रा.रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यात शरीरवयांवरून आलेल्या म्हणींची प्रचंड रेलचेल पाहावयास मिळते. मानव जन्म हा अतिशय महत्त्वाचा आहे. मानवी शरीर ही मानवास मिळालेली बहुमुल्य देणगीच आहे. त्याला आपल्या अशा बहुमूल्य शरीरावयाची मौलिकता तेव्हाच कळते, जेव्हा एखादा अवयव जखमी होतो अथवा निकामी होतो, किंवा वृध्दत्वाने नष्ट होतो. शरीराचे शीर्षस्थान असणारे डोके, त्यानंतर धड, हात, पाय, डोळे, कान, नाक, जीभ, ओठ इत्यादीपैकी एखादेही अवयव जखमी अथवा निकामी झाल्यास त्याची असणारी किंमत आपोआपच कळते. अशा प्रकारच्या शरीरवयांवरून आलेल्या म्हणी, प्रचंड प्रमाणात रा.रं. बोराडे यांच्या कथावाङ्मयात आलेल्या दिसून येतात.

उदाहरणार्थ -

- "आडजीभ हसली, पडजीभ रूसली." (बोळवण 'दावेदार' पृ. १०९)
- आपल्या हातांनी आपल्याच पायावर धोंडा पाडून घेणे. (बोळवण 'खोंड'

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.
Kishanrao Deshmukh ... Chakur 413513

पृ. ४६)

- "उंच नाक आन् गाढव राक" (ताळमेळ 'आफत'पृ. ८५)
- "अंगापरीस बोंगा कुठं चाललास सोंगा." (नातीगोती 'झळ' पृ. १०१)
- "गुडघ्याला बाशिंग बांधणे" (मळणी 'सौदा' पृ. १७८)
- "दात हायीत पर चने कुठे हायीत ?" (बोळवण 'आटापीटा' पृ. ९)
- "दिसायला गोरागोमटा दिसतो; पर म्हागनं कपाळकरंटा निगतो की एकांदा."
  - "बारीक डोळे आन् पोटात गोळे" (ताळमेळ 'अफत' पृ. ८५)
- "नाकापेक्षा मोती व्हाया लागल्या" (नातीगोती 'धाक' पृ. ८५)
- "माणसानं शेवटी हातापायाला आऊक्ष मागावं. हात पाय धड असतेल तर समदं धड असतया" (बोळवण 'चिरफाड' पृ. १४७)

"हातात न्हाई पयसा आन् ज्येला त्याला म्हणतं मला ववसा."

(मळणी-'लगीन' पृ. ३२)

रा.रं. बोराडे यांनी हात, पाय, दात, नाक, आडजीभ, पडजीभ, अंग, डोळे, गुडघा, कपाळ या शरीरावयावरुन दैनंदिन जीवनातील अनुभवांना संपन्न करण्याचा व प्रासबध्द करण्याचा यशस्वी प्रयत्न केला आहे. जो अनुभव परिच्छेदातून व्यक्त होऊ शकत नाही तो एकेका म्हणींतून ते व्यक्त करतात. या म्हणींतून मानवी स्वभाव, जगण्याची शैली, नाटकीपणा, उतावळेपणा, नशीबाचा भाग इ. बाबी मांडल्या गेल्या आहेत.

ब) नात्याच्या संबंधावरुन झालेल्या म्हणी :-

रा.रं. बोराडयांच्या कथा साहित्यातून नात्याच्या संबंधावरुन झालेल्या म्हणी अधिक प्रमाणात आलेल्या दिसून येतात. बोराडे यांच्या कथासाहित्यात नातेसंबंधाना अतिशय महत्त्व प्राप्त झालेले आहे. कथेतील माणसं नात्यागोत्याला विलक्षण महत्त्व देतात,याचा प्रत्यय त्यांच्या 'नातीगोती' या कथा संग्रहातुन येतो, त्यात आई, बाप, बहीण, भाऊ, लेक, जावई, सासू, सासरे, इवाई, नणंद, भावजय ,आत्या, मामा, मामी इ. नाते संबंध येतात. या नात्यातील विविधता पुढील प्रमाणे पहा -

- "आपलं न्हाई धड अन् शेजाऱ्याला कड ." (माळरान 'पान्हा' पृ. १६२)
- "आयजीच्या जीवावर बायजी उदार ." (मळणी 'लगीन' पृ.४०)
- "उतावळा नवरा अन् गुडघ्याला बाशिंग" (मळणी 'सौदा' पृ.१७८)
- "पराया घरचं धन ... जसं आणलं तसं ज्येचं त्याला पोचतं करावं." (बोळवण 'बोळवण' पृ. १६९)

"माणसानं घरात उपाशी ऱ्हावं ; पर चार लोकांत बरं दिसायचं करावं"

(माळरान 'दडपण' पृ.१२१)

- "लेक आडात ढकलुन द्यावी ; पर साटयालोटयावर दिऊनी"

(नातीगोती 'घुणं' पृ. ४५)

- "हौसनं केला पती , आन् त्येला फुटली रगतपिती."

(बोळवन 'सनई' पृ. १३२)

क)पशु , पक्षी इ.वरुन झालेल्या म्हणी :-

रा. रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यातुन पशु-पक्षी इ.वरुन आलेल्या म्हणी पहावयास मिळतात. मानव प्राण्याबरोबरच इतर पशु , पक्षी इ.ना निसर्गात अतिशय महत्त्वाचे स्थान आहे. पहाटे बांग देणाऱ्या कोंबडया पासुन ते रात्री घुत्कारणाऱ्या घुवडा पर्यंत सर्व पक्षी , तर मुंगी पासुन महाकाय हत्ती पर्यंतचे सर्व प्राणी , त्यांचे जीवन जगणे यावरुन विपुल प्रमाणात म्हणी आल्याचे आपणांस पहावयास मिळतात.

उदाहरणार्थ :-

"आयत्या बिळात नागोबा ."

(पेरणी 'पेरणी' पृ.१३२)

"कुत्रं आपल्याला चावलं म्हणून आपुन कुत्र्याला चावायचं नसतं."

(माळरान 'भरपाई' पृ.१७४)

"कोंबडा कोंबडीला दानं टाकुन लोक बघत बसतात."

(बोळवण 'पाणी ' पृ.११५)

- "खोडील म्हशीची धार काढायची म्हणली की तिच्यापुढं आंबोण ठिवावंच लागतं."

(बोळवण 'दावेदार' पृ.१०५)

"तुमी मोप हात्ती सांगसाल ओ आनण्याला , पराहितं जमल पायजी की."

(नातीगोती 'डोहाळजेवण' पृ. २२)

"म्हशीची शिंग म्हशीला जड न्हाईत."

(नातीगोती 'सिमंता' पृ.३५)

रा.रं.बोराडे यांनी कोंबडा , कोंबडी , म्हैस , हात्ती , कुत्रा , नाग इ.पशुपक्षांपासुन दैनंदिन जीवनातील अनुभवांना संपन्न करण्याचा प्रयत्न केला आहे. या म्हणींतुन मानवी स्वभाव , जगण्याची शैली , आयतेपणा , इ.गोष्टी ते मांडतात.

ड) विरोध , असंबध्दता इ.दाखविणाऱ्या म्हणी :

बोराडे यांच्या कथासाहित्यातुन विरोध, असंबध्दता दाखविणाऱ्या म्हणींची रेलचेल दिसून येते. दोन गोष्टीतील विरोध किंवा विसंगती दर्शविणाऱ्या म्हणी पुढील प्रमाणे -

"अगोदरचं तारं आन् त्येतनं गेलं वारं." (बोळवण 'राखोळ' पृ. १५४)

"आयत्या पिठावर रेघोटया ओढणे." (वाळवण 'वाफसा' पृ.१४६)

"उकिरडयावनी वाढती वायाची जात." (मळणी 'लगीन' पृ.३४)

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur

"उगीच उकिरडा उकरीत बसण्यात अर्थ नसतो."
(ताळमेळ 'नाटक' पृ.२३)
- "गाव तिथं महारवाडा आहेच." (मळणी 'माघारी' पृ.५३)
"चोरीचा मामला अन् हळु हळु बोंबला." (मळणी 'लगीन' पृ.४१)
"जातीचा ना गोताचा." (बोळवण 'पाठमोरी' पृ.१५)
"धड हिकडंबी न्हाई आन् धड तिकडंबी न्हाई."
(बोळवण 'पाठमोरी' पृ.२१)
"धा घरचे धा लोक." (बोळवण 'चिरफाड' पृ.१४७)
-"पचलं ते खाचं आन् साजंल ते बोलावं माणसांनं."
(मळणी 'लगीन' पृ.३२)
"पदरात पडल्यानंतर गोड करून घ्यावं लागतं" (वानवळा 'आहेर' पृ. १२०)
-"माणसानं परान सोडावा, पर कधी रीत सोडूनी."
(माळरान 'दडपण' पृ. १२१)
"शिळया कढीला उत आणणे." (माळरान 'दडपण' पृ. १५७)
-"सुंठीवाचनं खोकला गेला." (बोळवण 'पाणी' पृ. ११४)

रा.रं. बोराडे यांच्या या म्हणीतून मानवी जीवन जगण्याची रीत, नीती, धर्म, व्यवहार या दैनंदिन इ. वर प्रकाश पडतो.

अशा प्रकारे बोराडे यांच्या कथा साहित्यातील म्हणींचा आपण सविस्तर परामर्श घेतला. या नंतर रा.रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यातील वाक्यप्रचारांचा आपण विचार करणार आहोत.

रा.रं.बोराडे यांच्या कथासाहित्यातील वाक्प्रचार :-

रा.रं.बोराडे यांच्या ग्रामीण कथेतून विविध प्रकारचे वाक्प्रचार आपणांस पहावयास मिळतात.म्हणी प्रमाणेच वाक्प्रचारांची निर्मिती लोजीवनात सहजपणे होत असते."कधी कधी शब्द,पद किंवा वाक्य यांचा उपयोग त्यांच्या मूळ किंवा वाच्य अर्थाहून भिन्न अर्थाने भाषेत रुढ झालेला असतो.अशा शब्दांना, पदांना किंवा वाक्यांना संप्रदाय म्हणतात." असे वा.गो.आपटे यांनी म्हटले आहे.

भाषेत असे काही शब्द व शब्दसमुह रुढ असतात की ज्यांचा शब्दश: अर्थ आपण घेत नाही त्या मूळ अर्थाहून किंवा वाच्यार्थाहून वेगळाच अर्थ त्यांना परंपरेने प्राप्त झालेला असतो व तोच आपण स्वीकारीत असतो.अशा शब्दांना किंवा शब्दासमुहाना 'वाक्प्रचार' म्हणतात. श्री दाते-कर्वे यांच्या मते, "प्रत्येक भाषेमध्ये असे काही शब्दप्रयोग किंवा शब्दसमुच्चय रुढ असतात की ज्याचा अर्थ त्यातील शब्दांच्या वाच्यार्थाहून भिन्न किंवा काही विशेष असतो, अशा शब्द समुहास 'वाक्संप्रदाय'

असे म्हणता येईल."

वाक्प्रचाराची व्याख्या करताना, **"वाक्यार्थाहून वेगळ्या अर्थाने** रुढ झालेल्या शब्दांना किंवा शब्दसमुहांना 'वाक्प्रचार' म्हणतात." **अशी डॉ. श्रीधर शनवारे** व्याख्या देतात.वाक्प्रचार अर्थपूर्ण आणि अनुभवजन्य असतात.वाक्प्रचारातील **शब्दांनाही मूळच्या अर्थापेक्षा** वेगळा अर्थ लाभलेला असतो. या वेगळया अर्थाला लोकमान्यता मिळालेली **असते**. हा **वेगळा** अर्थ या शब्दांना लोकांनी दिलेला असतो. श्री रा. रं. बोराडे यांच्या कथासाहित्यातील **वाक्प्रचारांचा** विचार करताना त्यांतील विविधता लक्षात येते,ती पुढील प्रमाणे -

अ) शरीरावयवावरुन झालेले वाक्प्रचार -

रा.रं.बोराडे यांच्या ग्रामीण कथावाङ्मयातुन शरीरावयावरुन आलेल्या वाक्प्रचारांची रेलचेल दिसते.ग्रामीण लोकव्यवहारात वाक्प्रचारांचे फार महत्त्व असते.त्यामुळे प्रत्यक्ष व्यवहारात त्याचा मोठा उपयोग केला जातो.त्यांतही पुरुषांच्या तुलनेत बायकांच्या बोलण्यातुन वाक्प्रचारांचा सतत उपयोग होताना दिसतो.यात शरीरावयवांवरुन येणाऱ्या वाक्प्रचारांची विविधता लक्षात येते; ती पुढील प्रमाणे

१.	अंग काढुन घेणे	(मळणी 'माघारी' पृ.४८)
२.	अंगावर शहारे येणे	(बोळवण 'आटापिटा' पृ.७)
३.	अंग चोरुन येणे	(नातीगोती 'धाक' पृ.८३)
४.	अंगावर काटा येणे	(वाळवण 'परवड' पृ.४१)
५.	ऊर बडाविणे	(वाळवण 'कोंडण' पृ.१३७)
६.	कपाळावर आठया पडणे	(मळणी 'चुंबळ' पृ.४)
७.	काळजाला कातर लागणे	(माळरान 'भाट' पृ.१७२)
८.	काळजाचं पाणी होणे	(वानवळा 'घालमेल' पृ.९१)
९.	काळजावर दगड ठेवणे	(बोळवण 'राखण' पृ.२६)
१०.	कान टवकारणे	(बोळवण 'नथणी' पृ.३९)
११.	कान पिचक्या देणे	(मळणी 'लागेबांधे' पृ.२६)
१२.	कानाला खडा लावणे	(नातीगोती 'डोहाळजेवण' पृ.२२)
१३.	केस गुंतलेले असणे	(नातीगोती 'डोहाळजेवण' पृ.२३)
१४.	कंठ दाटून येणे	(वानवळा 'ताळमेळ' पृ.१११)
१५.	गळा दाटून येणे	(मळणी 'बांध' पृ.७६)
१६.	गळयात लोढणं बांधणे	(बोळवण 'हरिणी' पृ.८८)
१७.	गळा काढणे	(नातीगोती 'गाठोड' पृ.७)
१८.	गालातल्या गालात हसणे	(वानवळा 'कोरडी' पृ.१५६)

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

संदर्भ सूची :-

१. अभिनव मराठी व्याकरण मराठी लेखन - डॉ. श्रीधर शनवारे, विद्याविकास मंडळ, नागपुर, प्रथमावृत्ती १९९४, पृ. १०६.

२. मराठी शब्दसमीक्षा - मु. श्री. कानडे, सन पब्लिकेशन्स, पुणे प्रकाशन दि. ७ मे १९८९, पृ. १५.

३. सुबोध भाषाशास्त्र - प्र. न. जोशी, स्नेहवर्धन पब्लिशिंग हाऊस, पुणे, प्रथमावृत्ती १४ नोव्हेंबर १९९८, पृ. ६६.

४. लोकसाहित्याची रुपरेषा - दुर्गा भागवत, प्रकाशक श्री. वासुदेव विष्णुभट, आवृत्ती पहिली १९५६, पृ. २७६.

५. रा. रं. बोराडे यांचे साहित्य : स्वरुप आणि आस्वाद - डॉ. भीमराव वाघचौरे, विहित प्रकाशन, औरंगाबाद, प्रथमावृत्ती १९९९, पृ. ४-५.

६. वानवळा - रा. रं. बोराडे (प्रस्तावना - कै. नरहर कुरुंदकर) प्रतिमास प्रकाशन, परभणी, द्वितीय आवृत्ती, मार्च १९९९, पृ. १०.

७. रा. रं. बोराडे यांचे साहित्य : स्वरुप आणि आस्वाद - डॉ. भीमराव वाघचौरे, प्रकाशक - सौ. स्वाती स. गोसावी, प्रथमावृत्ती, जानेवारी १९९९, पृ. १४२.

८. मराठी शब्दसमीक्षा - मु. श्री. कानडे, सन पब्लिकेशन्स, पुणे प्रकाशन दि. ७ मे १९८९, पृ. १५.

९. मराठी भाषेचे संप्रदाय व म्हणी - वासुदेव गोविंद आपटे, आनंद कार्यालय प्रकाशन, पुणे आवृत्ती पाचवी, सप्टेंबर १९६४, पृ. १७४.

१०. सुगम मराठी व्याकरण लेखन - कै. मो. रा. वाळंबे, नितीन प्रकाशन, पुणे ३०, सुधारीत आवृत्ती १९९५, पृ. १६६.

११. प्रतिभा-साधन- ना. सी. फडके, देशमुख आणि कंपनी पब्लिशर्स, पुणे आवृत्ती पंधरावी १९९३, पृ. २२३.

१२. मराठी शब्दरत्नाकर, वा. गो. आपटे, प्रकाशक केशव भिकाजी ढवळे, पुनर्मुद्रण १९९३, पृ. ५७०.

(4)

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI (25) , Vol. II
Dec. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Impact Factor – 7.139 ISSN – 2319-8648

Current Global Reviewer

Peer Reviewed Multidisciplinary International Research Journal

PEER REVIEWED & INDEXED JOURNAL

Dec. 2021 Issue- XI Vol. II

Chief Editor

Mr. Arun B. Godam

Shaurya Publication , Latur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI (25) , Vol. II
Dec. 2021

Peer Reviewed
SJIF Impact factor

ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

Index

1. Impactof Fruits And Vegetables In Covid-19 — 5
   Deepak Karan, Vishwa Nath and Ravi Karan
2. Discovery and Remote Access Tools & Services in Libraries — 9
   Devidas Eknathrao Dadpe
3. 'Effect of sugar mill effluent on water quality of Bore-well' — 14
   Dr. A. V. Gaikwad
4. Administration of Green audit in Vasant Mahavidyalaya ,Kaij [M.S.] — 16
   Hirve Babasaheb J.
5. Spirituality and Pandemic like Covid -19 — 20
   Sonia Uttam Bairagi
6. Importance of Mahatma Gandhiji's Views on Sanitation — 26
   Dr. Pandit Mahadeo Lawand
7. GST In India — 29
   Dr. Pratap J. Phalphale Ananda Ramrao Sarange
8. साठोत्तरी हिंदी महिला कहानीकार और स्त्री विमर्श — 32
   डॉ.शिवाजी एस. कदम
9. मनरेगाच्या अंमलबजावणीत ग्रामसभेची भूमिका — 35
   प्रा.सुनिल काशिराम राठोड , डॉ.व्ही.डी. गायकवाड
10. जॉन रॉल्सची 'न्यायाची संकल्पना' — 40
    डॉ. संजय मारोतीराव कोनाळे
11. मराठी भाषा आणि साहित्य — 44
    डॉ. रामहरी एम. सुर्यवंशी
12. छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज : महिला सबलीकरण — 48
    डॉ. वाघुले डि. एम.
13. भारतीय कृषी क्षेत्रातील उत्पादन, उत्पादकता आणि उपलब्धता — 51
    डॉ. सोनवने एस. व्यंकटराव
14. दलित शब्द की उत्पत्ति एवं अर्थ — 56
    सहा. प्रा. डॉ. राजेश आरदवाड

CURRENT GLOBAL REVIEWER

Issue XI (25) , Vol. II Dec. 2021	Peer Reviewed SJIF Impact factor	ISSN : 2319 - 8648 Impact Factor : 7.139

छत्रपती राजर्षी शाहू महाराज : महिला सबलीकरण

डॉ. वाघुले डि. एम.

राज्यशास्त्र विभाग प्रमुख, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर

प्रस्तावना:

म. ज्योतिबा व सावित्रीबाई फुले हे स्त्री शिक्षणाचे आद्यपुरस्कर्ते असले तरी महिलांच्या शिक्षणासोबतच त्यांच्या सर्वांगीण विकासाचा राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रथमतः विचार केला. या दृष्टिकोनातून महिला सबलीकरणाच्या कायद्याचे जनक म्हणून राजर्षी शाहू महाराजांना संबोधने वावगे ठरणार नाही. महिला सबलीकरणाची संकल्पना ही आधुनिक काळातील असली तरी त्यातील सर्व आवश्यक घटकांचा विचार राजर्षी शाहू महाराजांनी पूर्वीच मांडलेला आहे. आज जगात अर्धे विश्व या संज्ञेच्या माध्यमातून स्त्री जगतास संबोधले जाते. या अर्ध्या विश्वाच्या सर्वांगीण विकासासाठी कार्य करण्यासाठी राजर्षी शाहू महाराजांनी त्यांच्या कार्यकाळातच सुरूवात केली होती. कारण राजर्षी शाहू महाराजांनी समाजातील दुर्बल, पीडित, वंचित अशा घटकांसाठीच आयुष्यभर कार्य केले. तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीत स्त्रियांची अवस्थाही शुद्रांप्रमाणेच होती. तत्कालीन समाजातील स्त्रीवर्ग हाही एक प्रकारे उपेक्षित व सर्व प्रकारे मागासलेला होता. पुरूषप्रधान संस्कृतीच्या वर्चस्वामुळे स्त्रीजातीवर अनेक प्रकारचे अन्याय व अत्याचार होत होते. बालविवाह, विधवा विवाह प्रतिबंध, शिक्षणबंदी, पडदापद्धती इत्यादी रुढी परंपरांनी स्त्रीचे जीवन असहाय्य व पूर्णपणे परावलंबी बनले होते. अशा परिस्थितीत राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रियांना सबला बनविण्यासाठी पाऊले उचलली.

शोधनिबंधाचे उद्दिष्टये:

१. राजर्षी शाहू महाराजांच्या स्त्रीविषयक कार्याचा आढावा घेणे.
२. तत्कालिन परिस्थितीत स्त्रियांच्या विकासासाठी व सक्षमीकरण करण्यासाठी त्यांनी केलेल्या कायद्यांचा अभ्यास करणे.
३. राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या शिक्षण विषयक कार्याचा अभ्यास करणे.

संशोधनाची गृहितके:

१. राजर्षी शाहू महाराजांच्या काळात स्त्रियांना शिक्षणापासून दूर ठेवण्यात आले होते.
२. राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रीयांच्या उध्दारासाठी विविध कायदे केले आहेत.
३. राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्रियांच्या शिक्षणासाठी प्रयत्न केल्याचे दिसून येते.
४. राजर्षी शाहू महाराजांनी महिलांना सबलकरण्यासाठी कठोर कायद्याची अंमलबजावणी केली.

संशोधन पध्दती:

प्रस्तुत लघुशोधनिबंधासाठी सामाजिकशास्त्रातील विवरणात्मक व विश्लेषणानात्मक संशोधन पध्दतीचा अवलंब करण्यात आला आहे. यामध्ये तथ्यसंकलन करताना संदर्भसाहित्य, विविध मासिके, साप्ताहिक व जिवनचरित्राचा आधार घेण्यात आला आहे.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

राजर्षी शाहू महाराजांचे स्त्री सबलीकरण विषयक कार्ये:

राजर्षी शाहू महाराजांनी आपल्या कारकीर्दीत महिला सबलीकरणाच्या दृष्टिकोनातून स्त्रियांसाठी अनेक कायदे केले. राजर्षी शाहू महाराजांनी विधवा पुर्नविवाह कायदा, आंतरजातीय विवाह कायदा, घटस्फोटाचा व वारसाचा कायदा, क्रूरपणाच्या वर्तनास प्रतिबंध करणारा कायदा, देवदासी प्रथा प्रतिबंध कायदा इ. कायदे केले. कारण स्त्रियांना तत्कालीन समाजाने गुलामगिरीत टाकल्याप्रमाणे तिच्याशी वर्तणूक केली जात असे. राजर्षी शाहू महाराजांनी प्रत्येक माणसास माणसाप्रमाणे जगण्याचा अधिकार प्राप्त करून दिला. त्यात स्त्रियांविषयीही त्यांची हीच धारणा होती. त्यांना समाजातील विषमता नष्ट करावयाची होती आणि स्त्री-पुरूष विषमतेचे प्रमाणही तत्कालीन समाजात अत्यंत भयंकर होते. या दृष्टिकोनातून त्यांनी स्त्रीवर्गाच्या हिताचे अनेक कायदे केले. कोणत्याही वंचित घटकाच्या उन्नतीसाठी शिक्षणाशिवाय तरणोपाय नाही असे त्यांचे ठाम मत होते. या दृष्टिकोनातून त्यांनी स्त्रियांच्या शिक्षणाकडेही विशेष लक्ष दिले. त्यांना याचीही जाण होती की, सनातनी समाज स्त्री शिक्षणाचा कधीही स्वीकार करणार नाही. याच कारणामुळे याची सुरूवात त्यांनी स्वतःच्या राजघराण्यापासून केली. त्यांच्या स्नुषा इंदुमती राणीसाहेब यांना शिक्षण देण्याचे ठरविले ते त्यांना दिले. इंदुमती राणीसाहेबांसोबतच त्यांनी इतर मुलींच्या शिक्षणाची सोयही राजवाडयातच केली. या सर्व मुलींना राजर्षी शाहू महाराजांनी केवळ पुस्तकी शिक्षणच दिले नाही तर त्यांना जीवनामध्ये समर्थपणे उभा राहता यावे म्हणून सारथ्य, अश्वरोहन, शिकार, मोटार ड्रायव्हिंग यासारख्या कलांचेही प्रशिक्षण दिले. एवढेच नव्हे तर प्लेगच्या साथीच्या वेळी आपल्या सुनेला समाजसेवा करता यावी, गोर गरिबांचे अश्रू पुसता यावेत यासाठी त्यांनी इंदुमती राणीसाहेबांना वैद्यकीय सेवेचेही शिक्षण दिले. अशा प्रकारच्या महिला सबलीकरणाची सुरूवात त्यांनी आपल्या घराण्यापासून करून जगासमोर एक आगळा वेगळा आदर्श ठेवला.

तत्कालीन सामाजिक परिस्थितीत सनातनी समाजास जोरदार विरोध करून महिलांच्या सर्वांगीण विकासास प्राथमिकता दिली, परंतु आजही या परिस्थितीत सुधारणा झालेली दिसून येत नाही. पुरूषप्रधान संस्कृतीत महिलांना वर्षानुवर्षापासून पिळवणुकीचे साधन मानले गेले आहे. ज्या समाजात निम्म्या महिला असतील आणि त्या सर्वच्या सर्व गुलाम असतील प्रतिष्ठा हरवलेल्या असतील त्या जाळण्याचे आणि केवळ भोगण्याचे साधन असतील तो समाज कधीच प्रगती करणार नाही याची जाणीव राजर्षी शाहू महाराजांना होती. त्यामुळेच राजर्षी शाहू महाराजांनी महिलांच्या सक्षमीकरणाचे कार्य हाती घेतले, परंतु याची जाणीव आधुनिक काळात अजूनही लोकांना झालेली दिसून येत नाही. आधुनिक काळात स्त्रियांना हुंड्यासाठी जाळले, मारले जाते, तिला सती पाठविले जाते, तिचे मुंडण करून तिला अंधारात फेकले जाते. अशा प्रकारच्या नाना यातना तिला अजूनही देण्यात येतात. महिला सबलीकरणाच्या नावाखाली आज अनेक कायदे करण्यात आलेले आहेत, परंतु ते कायदे महिलांना त्यांच्या दुःखातून सोडवू शकले नाहीत. हुंडाबंदीचा कायदा करण्यात आला आहे. परंतु हुंडयाची पद्धत सर्रास चालू आहे. बालविवाह प्रतिबंधक कायदा करण्यात आला आहे. परंतु बालविवाह अजूनही करण्यात येतात. कायदे अस्तित्त्वात आहेत, परंतु त्याची अंमलबजावणी योग्य पद्धतीने करण्यात व्यवस्था कमी पडत आहे. भारतात देवदासीची प्रथा आहे. देवदासी म्हणजे देवदेवतांना मुली वाहण्यात येतात. स्वातंत्र्यानंतर याविरुद्ध अनेक कायदे करण्यात आले. पण ही प्रथा आजही सुरूच आहे. ही प्रथा संपविण्यासाठी आवश्यक असणारी राजकीय इच्छाशक्ती नाही आणि राज्यकर्तेही धार्मिक अंधश्रद्धेत बरबटलेले असल्याने कायदे प्रभावी ठरू शकत नाहीत.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Issue XI (25) , Vol. II
Dec. 2021
Peer Reviewed
SJIF Impact factor
ISSN : 2319 - 8648
Impact Factor : 7.139

देवधर्माच्या नावाखाली महिलांची विटंबना व्हावी हे राजर्षी शाहू महाराजांना मान्य नव्हते. म्हणूनच त्यांनी देवदासी प्रथा प्रतिबंधक कायदा त्या काळी लागू केला. राजर्षी शाहू महाराजांनी स्त्री अत्याचार प्रतिबंधक कायदा लागु केला होता. पण भारताच्या संसदेने हा कायदा २००६ ला लागु केला यावरुनच शाहूंची स्त्री संबलीकरणाची प्रचंड तळमळ दिसून येते.

निष्कर्ष:

आजच्या परिस्थितीत महिलांवर होणाऱ्या अत्याचारात वाढ झाली असल्याचे दिसून येते. दरवर्षी भारतात जवळपास ९६०० बलात्कारांची प्रकरणे घडतात. महिलांच्या अपहरणाचे ही प्रमाण वाढले आहे. भारतात दरवर्षी सुमारे १५०० महिलांचे अपहरण करण्यात येते. याबरोबरच खूण, हत्या, गृहहिंसा, हुंडाबळी, स्त्रीभ्रूणहत्या, छेडछाड या अशा अनेक प्रकारच्या संकटांचा सामना स्त्रियांना स्वातंत्र्यानंतरच्या ७ व्या दशकातही करावा लागत आहे. उपरोक्त स्त्री समस्यांबाबत सध्या अनेक कायदे करण्यात आलेले आहेत. या कायद्यांची अंमलबजावणीही कडक स्वरूपात करण्यात येत आहे, परंतु समाजाची ढासाळलेली नीतिमत्ता, नैतिकतेचा अभाव या कारणांमुळे अशा समस्यांमध्ये दिवसेंदिवस वाढच होत आहे. अशा परिस्थितीत गरज आहे ती राजर्षी शाहू महाराजांच्या तत्त्वज्ञानाची . समाजातील नीतिमत्तेसाठी सामाजिक समता, सामाजिक न्याय प्रस्थापित करण्याच्या दृष्टिकोनातून त्यांनी व्यक्त केलेले तत्त्वज्ञान एक आदर्श स्वरूपाचे आहे, परंतु ते तत्त्वज्ञान आचरणात आणण्याची आवश्यकता आहे. ज्यामुळे महिलांच्या सबलीकरणास चालना मिळून त्यांच्या समोरील संकटांचा नायनाट होईल. याच दृष्टिकोनातून राजर्षी शाहू महाराज महिला सबलीकरणाचे जनक होते हे वास्तव नाकारता येत नाही.

संदर्भग्रंथ सूची:

१. पवार जयसिंगराव, २००१- राजर्षी शाहु स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर : महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी
२. राजर्षी शाहु महाराजांचे निवडक आदेश (संकलन) घाटावकर, भास्कर (संपा), व पाटील श्यामराव (संकलन) १९८८, भाग-०१, मुंबई,
३. ढेरे अरुणा, २००१, राजर्षी छत्रपती आणि स्त्री शिक्षण , पवार जयसिंगराव (संपा), राजर्षी शाहु स्मारक ग्रंथ, कोल्हापूर : महाराष्ट्र इतिहास प्रबोधनी
४. काबंळे नारायण (संपा)- राजर्षी शाहू : नव्या दिशा नवे चिंतन, (गोटे-गव्हाणे शुभांगी- राजर्षी शाहु महाराजांचे स्त्री सक्षमीकरणाचे कार्य), चिन्मय प्रकाशन , औरगांबाद, २०१०

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

RNI. MAHMUL02805/2010/33461 IMPACT FACTOR 6.20 ISSN 0976-0377
Interlink Research Analysis Issue:XXVI,Vol.VI,July 2022 To Dec. 2022

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	A Short Review on Metal Complexes of Coumarin Moiety **Ravindra R. Jogan, Tukaram E. Khatke**	1
2	A Study of Eugene O Nill's Female Psyche in The Iceman Cometh **O. S. Pawar**	10
3	Multiculturalism in the Selected Novels of Geetanjali Shree & Tony Morrison **Sushilkumar S. Raut**	15
4	Effect of Agriculture Pesticide on Environment and Human Health **Dr. J. K. Waghmare**	20
5	Histopaathological study of New Cestode Cotugniamohekarae from Columbia Livia Intermedia **A. N. Shelke**	25
6	आदिवासी संस्कृती : नैतिक व सामाजिक परिमाण **डॉ. सर्जेराव भिमराव रनखांब**	30
7	महाराष्ट्रातील सत्तांतर आणि आघाडयांची सरकारे **डॉ. अनिल रेड्डी**	37
8	भारतातील बदलती बलुतेदारी व्यवस्था - एक अभ्यास **डॉ. अंगद व्यंकटराव कोते**	41
9	शिक्षण आणि महिला सबलीकरण **प्रदिप लक्ष्मण अंबोरे**	48

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Junior College Chakur 413513

RNI. MAHMUL02805/2010/33461
Interlink Research Analysis
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 0976-0377
Issue : XXVI, Vol. VI, July 2022 To Dec. 2022

Effect of Agriculture Pesticide on Environment and Human Health

Dr. J. K. Waghmare
Dept. of Geography,
Bhai Kishanrao Deshmukh Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur

4 **Research Paper - Geography**

ABSTRACT

Environment with aim to smoother plant and animal pests and to protect agricultural. However, the majority of pesticides is not specifically targeting the pest only and during their application they also affect non-target plants and animals. Repeated application leads to loss of biodiversity. Many pesticides are not easily degradable, they persist in soil, leach to groundwater and surface water. Pesticide can harm to animals & birds, human health, plants, soil, agriculture, ecosystem and whole environment factors, use pesticide or is present when pesticide are sprayed is at risk for dangerous exposure. Many pesticides at the same site on calculations are made to determine, multiple residual exposure in diets. They are airborne thus they are found long distance from the site of application exposure to wildlife over an extended period to time to pesticide levels not immediately lethal may result in deathly poisoning .the effect of pesticide application on farmers health was captured by exposure frequency of exposure and pesticide cocktails.

Keywords : Environment, Pesticide, Human Health, Soil, Wildlife, Effects, Plants, Animals, Acute

Introduction :

India is one of the leading developing countries making economic progress

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

are reported worldwide every year that occur due to acute pesticide poisoning cases two million are suicide attempted and the rest are due to occupation or accidental poisoning, Exposure to pesticide normally occurs while preparing the spray solutions , loading in the spray thank and while applying the pesticide. Such health effect are dependent upon the nature of the substance the dose received, route of exposure such as inhalation ingestion or skin absorption and individual susceptibility. Several studies have highlighted the occurrence of intense health hazards, e.g., birth defects, cancers, diabetes, depression, neurological effects , respiratory diseases, and fertility problems, due to pesticides.

Hormone Disruptions- Endometriosis, Hypospadias, undescended testicles, precocious puberty in girls, reduced sperm counts, fertility problem.

Epidemiological studies in humans indicated that there is a possible association between pesticide exposure and infertility, breast, prostate and ovarian cancer, and nervous system cancers.

The male farm workers over 50 years of age, the use of chlorinated pesticide and methyl bromide were significantly associated with prostate cancer the second most common cancer in men, after lung cancer. Study in their Indian on the pesticide induced. These farmers has a very high prevalence of chronic derma-respiratory symptoms, revealed that, most of the farmers were poorly educated and use heavy pesticide , these farmers had a very high prevalence of chronic derma respiratory symptoms particularly cough, pharyngitis, bronchitis, asthma, respiratory insufficiency dyspnea, nasal catarrh, sinusitis, pharyngeal irritation, nasal irritation,(Dryness, Sneezing and secretions) several health Problems such as Parkinson's disease, disruption of glucose homeostasis have been linked with some intense diseases of exposure of pesticide

Pesticide effects on soil environment -

The study have highlighted the adverse effects of pesticide on soil microorganisms soil enzyme functional diversity. Microorganisms are universal in all ecosystems found in large numbers and frequently transported even over large distances. Therefore they are exposed to pesticide are applied. Pesticide in all ecosystems, wherever pesticides are applied. Pesticide can cause direct toxic or beneficial effects on

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

discomforts ranging from skin irritation, headache, vomiting, eye irritation and nausea after using Pesticide. Therefore, it is suggested that education on trends of health and environment friendly pesticide application methods including the wearing of protective clotting among other should be emphasized for the farmers by extension agents with the view to reducing the extent of exposure and pesticide which will ultimately reduce health risk among farmrs in the study.

References :-

1) Health and the Environment: A Handbook for Health Professionals prepared by the great lakes Health Effects program Health protection Branch, march1995.
2) Agricultural Herbicide use and risk of lymphoma and soft tissue sarcoma. JAMM, Hoar, Z.S.Blair-1886.
3) Associated birth defects: report of four cases arch. Environment Health, Sherman J.D.1996.
4) Pesticide and Childhood cancer environ health perspect - zahm, s.h. and ward.M.H.1998.
5) Agriculture Geography, Dr.Gharpure v., pimplapure publication, Nagpur,2013.
6) Agriculture Geography, Dr. Fhule S., Vidyabharthi publication, Latur,2011.
7) India &World Geography, Shing ajitkumar, Gupta sourbha,-Arihant publication, merth. 2016
8) Lokrajya monthly -Mahiti ani jansampark Mahasanchanaly Maharashtra govt.
9) www.krishi.maharashtra.gov.in
10) White, P.J., Kerr, J.T. (2007): Human impacts on environment-diversity relationships: evidence for biotic homogenization from butterfly species richness patterns. Global Ecology and Biogeography.
11) www.pesticideinfo.org
12) www.epa.gov/pesticides
13) Nigerian journal of Agricultural Economic(NJAE)Volume-7,2017.
14) Environmental and human health impacts of pesticide use in Agriculture- Dhab,A.A., Mustapha F.J., mohammed S.A.2017.

Issue : XXIV, Vol. III
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2022 To July 2022

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

2022-23

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Ecofeminism and the Indian Novel- An Introduction **Sarfaraj Osman Sayyed**	1
2	Marketing of Library Products and Services for Library Development **Jayant Hansaraj More, Dr. Vikram U. Dahifale**	10
3	Spatio Temporal Changes in Use of Chemical Fertilizers in Maharashtra State **Dr. J. K. Waghmare**	16
4	A comparative study for the effect of Isotonic, Isometric Exercise and Eccentric exercise on physical Fitness **Dr. Ramesh K. Mane**	22
5	मराठी संतो का हिन्दी काव्य **रविशंकर दगडू रोकडे**	30
6	महाराष्ट्राच्या अर्थव्यवस्थेची वैशिष्ट्ये **एम. व्ही. मोरे**	35
7	शेतमजूरांच्या कमतरतेमुळे महाराष्ट्रातील शेतीत झालेल्या बदलाचा अभ्यास **बी. बी. बोबडे**	43
8	आधुनिकतेच्या समस्यांचा वेध घेणाऱ्या ग्रामीण कादबऱ्या **डॉ. सर्जेराव भिमराव रनखांब**	49
9	महिला सबलीकरण आणि शासनाची भूमिका एक सामाजिक चिंतन **डॉ. टी. पी. सोंडगे**	53
10	भ्रष्टाचार समस्या आणि उपाय एक समाजशास्त्रीय अभ्यास **डॉ. एस. एन. सातव**	59

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Issue - XXIV, Vol. III
HI-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Feb. 2022 To July 2022

3

Spatio Temporal Changes in Use of Chemical Fertilizers in Maharashtra State

Dr. J. K. Waghmare
Dept. of Geography,
B. K. D. College,
Chakur, Dist. Latur

Research Paper - Geography

Introduction :

Soil naturally containmany nutrients like nitrogen, phosphorous, calcium and potassium. These nutrients allow plants to grow. When soil nutrients are missing or in short supply, plants suffer from nutrient deficiency and stop growing. When nutrient level is too low, the plant cannot function properly and produce the food necessary to feed the world's population.

Once crops are harvested for human consummation, the natural supply of nutrient's in the soil must be refilled, So farmers add nutrients the their soil. Nutrients can be added from verity of sources that is organic matter, chemical fertilizers and even by some plants. This maintain soil fertility. So the farmers can continue use the fertilizers for the healthy crops farmers turn to fertilizers because these substance. Fertilizers are simply plant nutrients applied to agricultural field to supplements required elements found naturally in the soil. Fertilizers have been used since the start of agriculture.

Fertilizers use is remarkable increased from some last decade in all over the world as well as in study area due to the pressure of growing population on agricultural land, consumption of chemical Fertilizers in the Maharashtra state for 2016-17 was 64.67 lakh MT with per hectare consumption of 122.3 kg. It was 59.63 Lakh MT with per hectare consumption of 122.5 kg for 2015-16.

The present investigation tries to find out the spatio temporal changes about use

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

3. To give a review to consequences of use of more chemical fertilizers in study area.

DATABASE AND METHODOLOGY :

The present study based on only secondary data, with is obtained from socio-economic review of Maharashtra state for the period of 2015-16 and 2016-17.

The collected data ware processed by appropriate statistical and quantitative techniques. The map, table and cartographic method are used for presenting the processed data and their interpretation, which is support for getting concluding remarks.

Region wise use of chemical fertilizers in Maharashtra State (00 MT)

Sr.No.	Region	Use of Chemical Fertilizers (Fig. in Brackets indicate %)		Volume of Change
		2015-16	2016-17	
1	Konkan	599 (2.17)	529 (1.54)	-70 (-0.63)
2	Pune	5755 (20.87)	8418 (24.58)	2663(3.71)
3	Nagpur	3334 (12.09)	3155 (9.21)	-179(-2.88)
4	Nashik	6451 (23.39)	8134 (23.75)	1683 (0.36)
5	Aurangabad	7104 (25.76)	9870 (28.82)	2766 (3.06)
6	Amravati	4328 (15.69)	4135 (12.07)	-193 (-3.62)
	Maharashtra	27571 (100)	34241 (100)	6670 (0.80)

RESULT AND DISCUSSION :

1. Particularly the Aurangabad and Pune region was used high chemical fertilizers during the investigation period. Both regions are used the chemical fertilizers 25.76% (710400 mt) and 20.87% (575500 mt) in 2015-16 respectively. Aurangabad and Pune region's consumption of chemical fertilizers is about 28.82% (987000 mt) and 24.58 (841800 mt) in year 2016-17 respectively.

2. Use of chemical fertilizers of Aurangabad region 25.76% and 28.82 % in 2015-16 and 2016-17 respectively to total use of Maharashtra State. The volume of change take place positive 3.06% during the period of investigation.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Sr.No.	Volume of Change in % 2015-16 to 2016-17	Region
1	-4.00 to 2.1	Amravati , Nagpur
2	-2.00 to 0.00	Konkan
3	0.00 to 2.00	Nashik
4	2.1 to 4.00	Pune, Aurangabad

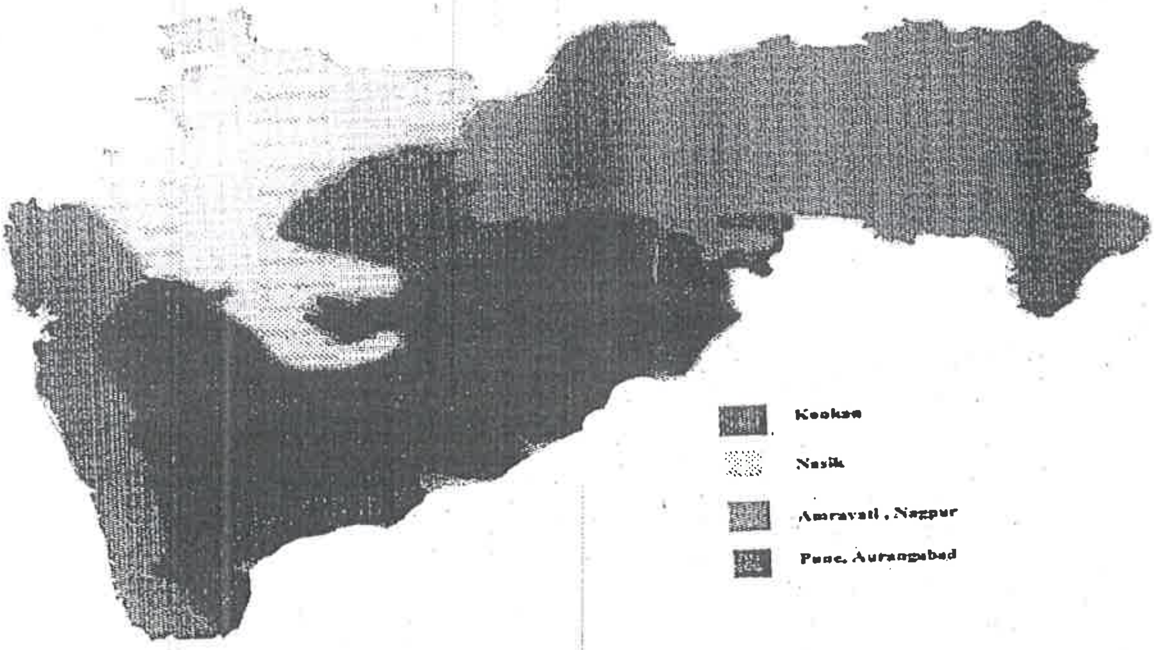

Volume of change are take place in use of chemical fertilizers in Maharashtra during the period of investigation. Author has volume of change is classified into four class, that is negative 4.0 to 2.1%, negative 2.00 to 0.00% positive 0.00 to 2.00% and positive 2.1 to 4.0% According to this classification Amravati & Nagpur region found in high negative change, Konkan region found in low negative change, Nasik region occur in low positive change and lastly Pune and Aurangabad region observed in high positive change.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

2020 (3)

Issue : XXI, Vol. IV
URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2020 To Feb. 2021

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Effect of incubation period, pH and temperature on production of extracellular protease by Fusarium sps. isolated from soybean. **Vithoba Sadashiv Thite**	1
2	A Study of Eugene O'Neill's Female psyche in "The Iceman Cometh" **Dr. Gautam Ambhore**	8
3	Effect of Agriculture Pesticide on Environment and Human Health **Arun Kale**	13
4	Crop Combinations in Marathwada Region **Dr. J.K. Waghmare**	18
5	The role of Physical Fitness and Yogic Exercises on Reduction of Cholestrol **Rahul Subhashrao Mane, Dr. SK.MD. Ataullah M.K. Jagirdar**	25
6	A Comparative study on Cardiovascular Endurance between Beed and Osmanabad zone Cricket Players **Dr. Deepak Namdeorao Tekade**	42
7	ललिता गादगे यांच्या कथेतील स्त्री संवेदन **संभाजी पाटील**	47
8	चार्वाकाची आत्मा संकल्पना : एक विश्लेषण **डॉ. ग्यानदेव उपाडे**	54

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur.

URA UNIVERSAL RESEARCH ANALYSIS
Issue : XXI, Vol . IV
IMPACT FACTOR 6.10
ISSN 2229-4406
Sept. 2020 To Feb. 2021

4

Crop Combinations in Marathwada Region

Dr. J.K. Waghmare
Dept. of Geography,
Bhai Kishanrao Deshmuk Mahavidyalaya,
Chakur, Dist. Latur

Research Paper - Geography

Introduction :

The study of spatio-temporal transformations in crop combinations is very useful for future agricultural planning. Crop combinations study should be useful for agricultural market development, for the development of agro-based industries. The study of crop combinations study is also useful to find out the crop combinations regions and planners can plan properly for sustainable agricultural development.

Many agricultural geographers, economists studied the crop combination regions of different part of the world. Many agricultural geographers like Weaver (1954)1, Sing Jasbir & Dhillon S.S. (2006)2, Majid Hussain (2007)3, Scott (1957)4, Barrau J. (1961)5, Coppock (1960)6, Jonasson (1968)7, Fafiullah (1956)8, Morgan & Munton (1969)9, Doi (1959)10, Thomas (1963)11 used their methods for the calculations of crop combinations for different regions of the world.

Significance of the crop combination study :

a) Crop combinations study always useful for the development of agriculture in a particular region. It is also useful for sustainable development.

b) With the study of crop combination regions, agricultural area can be divided in agricultural region which are very useful for administrators and planners.

c) The study of crop combination is very important for rotation of crops and to increase per hectare yield.

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

region for the period 2008-09.

c) To study the changes taken place in crop combination in different districts of Marathwada region during the period 2000-01 to 2008-09.

Methodology :

Weavers method has been applied for the calculations of crop combination regions of different districts of Marathwada region. Minimum deviation method of crop combination of weaver has been applied for the calculation of crop combination. Districtwise crop combination is calculated and it is shown by the choropleth maps. The changes in crop combination for the period 2000-01 to 2008-09 have been plotted in different districts of Marathwada region. Data has been collected from secondary sources. Secondary data collected from office of the Agricultural commissioners, Govt. of Maharashtra Pune and Socio- Economic Reviews and District Statistical Abstracts of all districts of Marathwada region for the year 2001-02 and 2009-10.

Results & Discussion :

The geographical investigation and agricultural which purports to select various crops of agricultural elements to be studied collectively in an area may be formed as combination analysis. The combination analysis was originally introduced into geographical research by Weaver John C. (1954) in his outstanding study of crop combinations in Mid-western limited states. Singh Jasbir and Dhillon S.S. (2006) In addition, the technique can also be applied to identify and locate areas sharing a significant proportion of single agricultural elements or crop at higher rank, such as the significant rice or producing areas of India. As such, it can be termed as regional distribution analysis. The principle of combination analysis thus promises to be an important tool of statistical studies in various fields of geography, particularly in agricultural geography."The study of crop combination regions constitutes important aspects of agricultural geography as it provides a good basis for agricultural regionalization." (Majid Hussain 2007) In recent years the concept of crop combination has engaged the attention of geographers and agricultural land use planners. The studies made so far in this field range in approach from topical to regional and vary in extent from small areas of minor political units to be entire country.Here in this study very suitable

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Table No. 1 indicates that the transformations in number of crop combinations in different district of Marathwada region. In 2000-01 in Aurangabad district five crop combinations have been observed and in 2008-09, 4 crop combinations have been recorded. Tur crop was not observed in crop combination in 2008-09. Jowar, cotton, bajra and maize are the common crops in both the combinations.

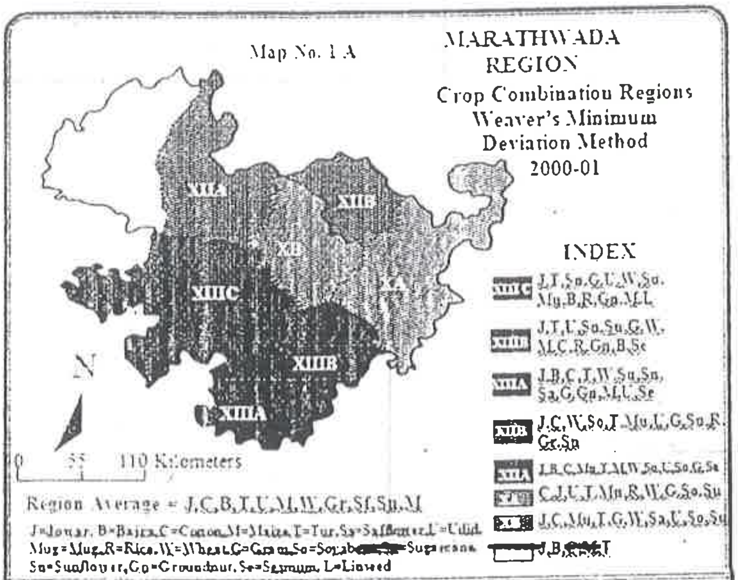

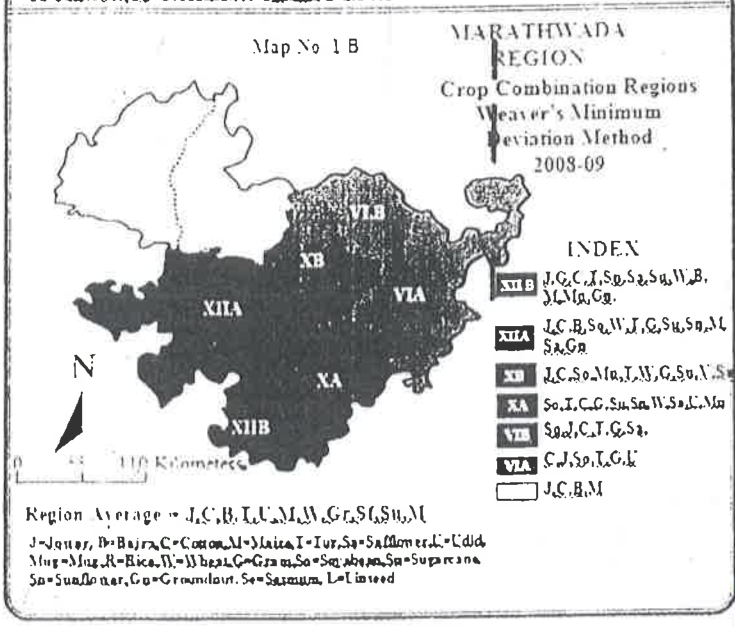

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

In total marathwada region slight transformations were recorded in crop combinations of both the period. The crop combinations were decreased from 11 to 10 crops during the period 2000-01 to 2008-09. Major changes were observed in Jalna district. There were 12 crops in the combination in 2000-01 and after nine years there were 4 crops combinations were observed. In Nanded district crop combinations were changed from 10 to 6 crops. In Hingoli 12 crops to 6 crops combinations were recorded. Crop combination is transforming in total marathwada region.

References :-

1) Weaver John C. (1954) : "Crop combinations Regions for 1919 and 1929 in the middle west', Geographical Review 44, Pp. 175-200.
2) Jasbir Singh and Dhillon S.S. (2006) : "Agricultural Geography", Pub. By Tata McGraw Hill, New Delhi.
3) Majid Hussain (2007) : "Systematic Agricultural Geography", Pub. by Rawat Publications, Jaipur, P. 222.
4) Scott P. (1957) : "The Agricultural Regions of Tasmania', Economics Geography', Vol. 33, Pp. 109-131.
5) Barrau (1961) : "Subsistence Agriculture in Malaanesia', Vols. New York Korms.
6) Coppock J.T. (1964) : "Agriculture Atlas of England and Wales", London, Feber.
7) Jonasson O. (1926) : "Agricultural Regions of Europe", Economics Geography, Vol.1, Pp. 19-48.
8) Rafiullah S.M. (1956) : "A New Approach to Functional Classification of Town", Geographer, 12, Pp. 40-53.
9) Morgon W.B. & Munton R.J.C. (1996) : "Agricultural Geography", London, Methuen.
10) Doi Kikukazu (1959) : "The Industrial Structure of Japanese Prefectures", Tokyo, Proceedings of the International Geographical Union Sections on Human Geography, Regional Conference in Japan, Pp. 310-316.
11) Thomos D. (1963) : "Agricultural in Wolves during the Napoleonic Wars", Cardiff University of Wales Press.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

Issue - XIX, Vol. - I
V R J F G G
IMPACT FACTOR 6.50
ISSN 2278-9820
Dec. 2020 To May 2021

6

लातूर जिल्ह्यातील जनावरांचा बाजार नळेगाव - एक भौगोलिक विश्लेषण

डॉ. नामदेव संपतराव गौंड
भूगोल विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर
ता.चाकूर जि.लातूर

Research Paper - Geography

प्रस्तावना :-

मानवाचा प्राथमिक आर्थिक व्यवसाय म्हणून पशुपालन केले जाते. हा व्यवसाय प्राचीन काळापासून ते आजतागायत जिल्ह्यातील सर्व तालूक्यात केला जातो. या व्यवसायापासून मानव आपला उदरनिर्वाह भागवत असतो. पशूचा अन्न म्हणून आणि त्याच्या कातडीचा वस्त्र म्हणून वापर करतो.

नळेगाव येथे पशुंची प्राचीन काळापासून बाजारपेठ आहे. हे गाव लातूर जिल्ह्यातील चाकूर तालूक्यातील एक ग्रामपंचायत असलेले ठिकाण असून या ठिकाणच्या बाजारात बैल, म्हैस, गाय, रेडा, शेळ्या, बकऱ्या हे पाळीव प्राणी येतात.

उद्दिष्ट्ये :-

१. बाजारपेठेतील सेवा-सुविधांचा अभ्यास करणे.
२. बाजारपेठेतील ग्राहक-विक्रेता-व्यवसायिक-दलाल यांचा अभ्यास करणे.
३. जनावरांची आवक-विक्री (किंमत) यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती :-

हा शोधनिबंध लिहिण्यासाठी प्राथमिक व द्वितीयक साधनाद्वारे माहिती उपलब्ध केलेली आहे. सांख्येकिय आकडेवारी प्रत्यक्ष बाजारपेठेत जाऊन घेतलेली आहे. बरीच माहिती मुलाखतीच्या सहाय्याने प्रश्नावली मार्फत घेण्यात आलेली आहे. तर कांही माहिती ग्राहक, विक्रेता, दलाल, व्यवसायिक आणि ग्रामपंचायत कार्यालय नळेगाव यांच्याकडून घेण्यात आलेली आहे.

अभ्यास क्षेत्र :-

महाराष्ट्रातील मराठवाडा विभागातील लातूर हा एक महत्वाचा जिल्हा असून या जिल्ह्या

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

[illegible] १५ ऑगस्ट १९८२ रोजी झाली. जिल्ह्यात १० तालूके असून चाकूर हा एक तालूका [illegible] ऑगस्ट १९९२ रोजी नविन झालेला आहे. चाकूर तालूक्यातील सर्वात मोठी ग्रामपंचायत असलेले [illegible] म्हणून नळेगाव आहे. नळेगाव हे एक जनावरांच्या बाजारपेठेचे ठिकाण म्हणून महाराष्ट्रात [illegible] आहे.

[illegible] जनावरांचा बाजार-नळेगाव :-

नळेगाव चाकूर तालुक्यातील जनावरांच्या बाजारपेठेचे एक मोठे गाव आहे. इ.सन. १९७५ [illegible] या ठिकाणी जनावरांची बाजारपेठ सुरूवात झाली. दर मंगळवारी एक दिवसाचा बाजार [illegible] बाजारपेठेचे क्षेत्रफळ सरासरी ०४ हेक्टर असून बाजारपेठेचा आकार आयताकार असून [illegible]स्थानकापासून ०१ कि.मी. अंतरावर आहे. बाजाराची फिस २० रू. असून ग्राहकांची संख्या [illegible], विक्रेत्यांची संख्या १०००, दलालांची संख्या १५०, जनावरांची संख्या २००० आहे. बाजारात [illegible] कमी ५०,०००रू. पासून ते १,५०,०००रू. पर्यंत जनावरांची विक्री किंमत आहे.

बाजारपेठेतील सेवा-सुविधा :-

नळेगाव हे ग्रामपंचायत असलेले गाव असून येथे जनावरांचा बाजार भरतो. महाराष्ट्रातील [illegible] जिल्ह्यातून तसेच कर्नाटक राज्यातूनही ग्राहक वर्ग या बाजारपेठेकडे आकर्षिक झालेला आहे.

ही बाजारपेठ रोडलगत असून जनावरे ही टेम्पोच्या सहाय्याने ने-आण करताना दिसून [illegible] ग्राहक-विक्रेता-दलाल-व्यवसायिक हा वर्ग बस आणि रेल्वेच्या सहाय्याने बाजारपेठेकडे ये-जा [illegible]. बहुतांश बाजारपेठेत शेतकरी वर्ग मोठ्या प्रमाणावर आहे. बाजारपेठेत जनावरांना पाण्याचा [illegible] असून लाईटची व्यवस्था नाही. जनावरांना चढ-उतार करण्यासाठी फक्त दोन धक्के आहेत; [illegible] त्या ठिकाणी गर्दी जास्त झालेली दिसून येते. ऊन आणि पाऊस आल्यास जनावरांना आणि ग्राहक-विक्रेता वर्गाला बसण्यासाठी शेडची व्यवस्था दिसून आलेली नाही. हा वर्ग झाडाच्या [illegible]चा आधार घेत आहे.

बाजारपेठेतील ग्राहक-विक्रेता आणि व्यवसायिक, दलाल :-

नळेगाव बाजारपेठेतील ग्राहक वर्ग बहुतांश लातूर जिल्ह्यातीलच आहे. ग्राहक बाजारपेठेला [illegible] टेम्पो आणि स्वतःच्या वाहनाने येतात. हा वर्ग शेतकरी आहे. बैलाचा वापर शेतीची मशागत करण्यासाठी तसेच गाय व म्हैस यांचा उपयोग दुधासाठी करतात. हा वर्ग जनावरांची खरेदी दलालामार्फत करत असून त्या मोबदल्यात त्यास ५०० रु दलाली देतो. जनावरे खरेदी करताना जनावरांची नखे,भोवरा, नाळ, गोम, रंग, शिंगे पाहून खरेदी करतात. खरेदी करताना खुल्या पद्धतीने जनावराची खरेदी करतात.

विक्रेता हा लातूर जिल्ह्याबाहेरचा असून कांही विक्रेते जिल्ह्यातील आहेत. तो आपली जनावरे टेम्पोच्या सहाय्याने बाजारपेठेत आणतो त्यासाठी त्यास ५०० रू. १००० रू. खर्च येतो.

Bhai Kishanrao Deshmukh Chakur 413513 Junior College
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.
34

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Issue - XIX, Vol. - I
VRJFGG
IMPACT FACTOR 6.50
ISSN 2278-9820
Dec. 2020 To May 2021

जनावरे ही घरगुती, जनावरात बदल, कर्जफेड, धार्मिक कार्य, वय झाल्यामूळे, अवर्षण, जास्त असल्यामूळे विक्रीसाठी बाजारपेठेत आणतात. या बाजारपेठेत गाय, बैल, म्हैस, रेडे ही जनावरे विक्रीसाठी आणतात.

बाजारपेठेत येणारा व्यवसायिक हा लातूर जिल्ह्यातीलच असून व्यवसायिक हा अर्धवेळ आहे. जनावरांची नखे कापणे, गोंडा कापणे, पाण्याची व्यवस्था करणे, जनावरांना चारा-पाणी करणे, शेण जमा करणे, दोरी विकणे, पेढे विकणे, फडे विकणे, ताटवे तयार करणे इ. व्यवसाय या बाजारपेठेत चालतात. बाजारपेठेत जवळपास ५० ते ६० दलाल येत असून हे दलाल, ग्राहक आणि विक्रेता या दोघांकडूनही दलाली घेतात. कांही दलालाकडे लायसन्स आहे. दलाली करताना वेगवेगळ्या कोड भाषेचा वापर करतात.

तक्ता क्र. १ जनावरांची आवक-विक्री (विकलेली किंमत)

अ. क्र.	जनावरांचा प्रकार	जनावरांची आवक (%)		जनावरांची विक्री (%)		विक्री किंमत (%)	
		संख्या	टक्केवारी	संख्या	टक्केवारी	किंमत	टक्केवारी
०१	बैल	५०००	५६.७५	२३००	५१.२२	७००००	३१.११
०२	गाय	१५००	१७.०३	२००	४.४५	५००००	२२.२२
०३	म्हैस	२०००	२२.७०	१७५०	३८.९८	५००००	२२.२२
०४	रेडा	५०	०.५७	२०	०.४५	३००००	१३.३३
०५	शेळी	२००	२.२७	१८०	४.०१	१००००	४.४४
०६	बोकड	६०	०.६८	४०	०.८९	१५०००	६.६७
	एकूण	८८१०	१००%	४४९०	१००%	२२५०००	१००%

स्त्रोत:- संशोधकाने संकलित केलेल्या माहितीवर आधारित.

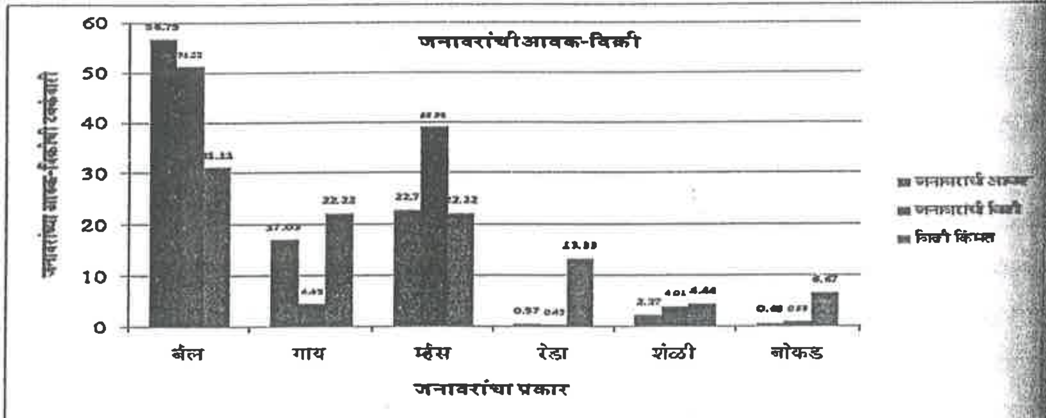

आधार:- तक्ता क्र.१ नुसार.

तक्ता क्र.१ वरून हे लक्षात येते की, बैल या प्राण्याची आवक जास्त असून विक्री आणि

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

विक्री किंमत जास्त आहे. बहूतेक शेतकरी हे शेतीची मशागत करण्यासाठी बैल या प्राण्याला जास्त पसंती देतात. गाय व म्हैस हे प्राणी व्यापारी आणि शेतकरी वर्ग मोठ्या प्रमाणात दुग्ध व्यवसायासाठी [illegible]. काही ग्राहक रेडा पाळण्यासाठी घेतात. शेळी व बोकड हे प्राणी मांस म्हणून व्यापारी वर्ग विक्री करतात. सर्वात जास्त बैल या प्राण्याची विक्री किंमत असून सर्वात कमी शेळी या प्राण्याची विक्री किंमत आहे.

निष्कर्ष :-

१. चाकूर तालुक्यात ग्रामपंचायत असलेली सर्वात मोठी जनावरांची बाजारपेठ आहे.
२. बाजारपेठेत परराज्यातून ग्राहक वर्ग येतो.
३. बाजारपेठेत सर्व सुविधा उपलब्ध नाहीत.(लाईट, शेड, धक्के, पाण्याची व्यवस्था)
४. या बाजारपेठेत प्राण्याच्या प्रकारानुसार जागा वेगळी आहे.
५. बाजारपेठेला स्वतंत्र जागा उपलब्ध नाही.
६. ही बाजारपेठ ग्रामीण भागात असल्यामूळे शेतकरी वर्गांना त्रास होत नाही.
७. बाजारपेठेत बैल या प्राण्यांची आवक जास्त आहे.

समस्या :-

१. प्राण्यांना चढ-उतार करण्यासाठी बाजारपेठेत धक्के उपलब्ध नाहीत.
२. जनावरांना आणि शेतकऱ्यांना शेडची सुविधा उपलब्ध नाही.
३. बाजारपेठेत बालमजुरांचे प्रमाण जास्त आहे.
४. बाजारपेठेत आरोग्य सुविधा उपलब्ध नाही.
५. ग्राहक आणि विक्रेता यांना दलाला मार्फत खरेदी-विक्री करावी लागते.
६. बाजारपेठेला संरक्षण भिंत नाही त्यामूळे बाजारपेठेत घाण जास्त आहे.

संदर्भ सूची :-

१) ग्रामपंचायत कार्यालय - नळेगाव
२) कृषी उत्पन्न बाजार समिती - चाकूर
३) The Cattle marketing system network Aurangabad District-Ukey K.A.(२००१).

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.
Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College * Chakur 413513
36

ISSN 2278-9820

ISSN 2278-9820

Published, Printed, Owned by Sow. Mahananda B. Kamble & Edited by Dr. Jaideep R.Solunke & Printed at Jyotichandra Offset Printing & Binding Pvt. Ltd. & Published by Jyotichandra Publication Pvt. Ltd., "Gyandev -Parvati", R-9/139/6, Near Vishal School, L. I. C. Colony, Pragati Nagar, Latur. Dist. Latur-413531 (M.S.) India.

Editor In Chief : Dr. Jaideep R. Solunke, Mob. 9922463473

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

September 2021 Volume-12 Issue-9

Resource Management and Agricultural Development

Executive Editors
Dr. N. G. Mali
Principal Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur

Executive Editors
Dr. S. J. Phule
President Marathwada Association of Geographers, Latur

Co- Editors

Dr. H. S. Waghmare, Dr. S. N. Ubale, Dr. G. L. Jadhav
Prof. M. B. Gaikwad, Dr. B. N. Nagalgave,
Dr. V. R. Rathod, Dr. S. S. Pawar

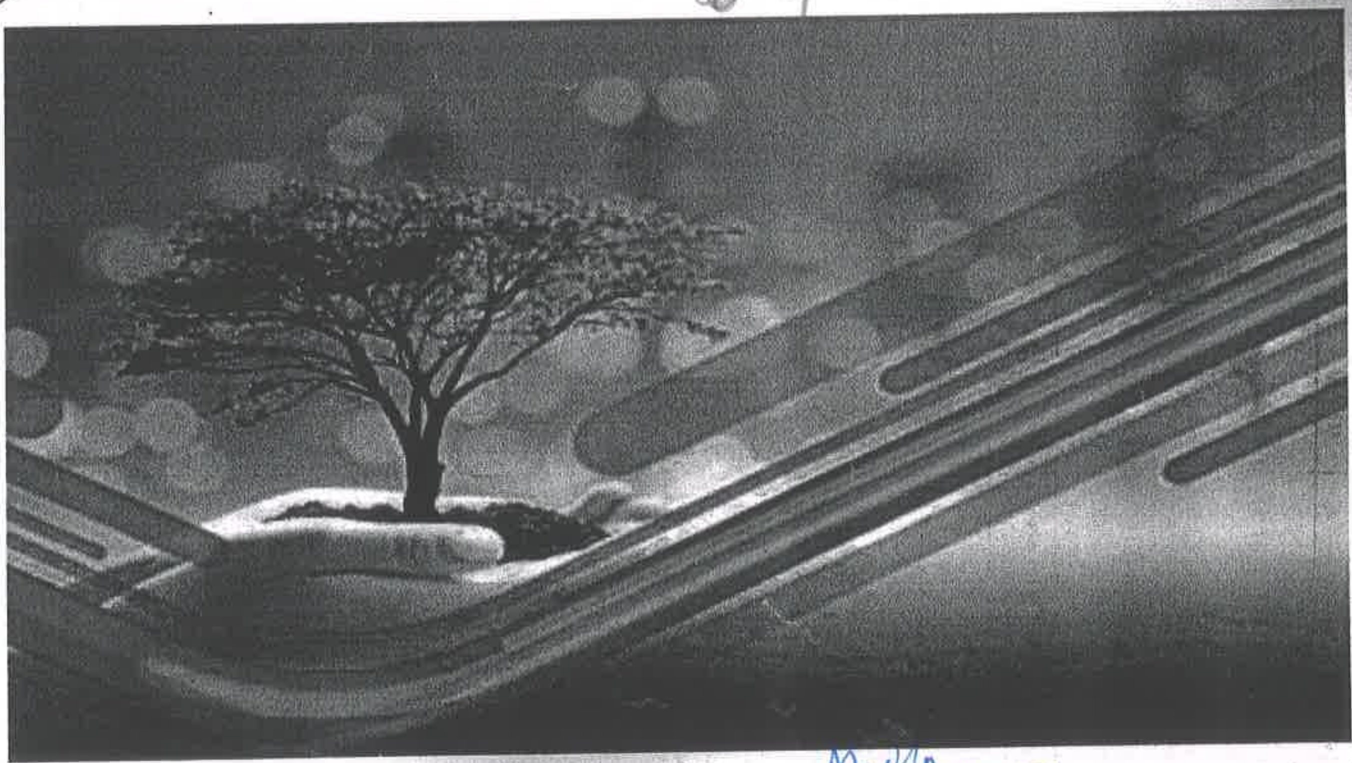

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23, Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

24	महाराष्ट्रातील कृषितील पाणी व्यवस्थापन — एक अभ्यास	प्रा. डॉ.मुरुडकर एम.एस.	91-93
25	शिवाजी महाराजाचे शेतीविषय धोरण व सुधारणा	डॉ. भोसले राजेसाहेब गंगाधरराव	94-96
26	जल संसाधनों का संरक्षण और प्रबंधन	Dr. Shilpa Shah	97-101
27	स्त्रियांची आत्मकथने : स्वरूप आणि चिंतन	प्रा.डॉ.संतोष चंपती हंकारे	102-105
28	परभणी जिल्हयातील ग्रामीण भागाच्या विकासातील रेशीम उद्योगाचे योगदान	रुपनार प्रतिभा खंडेराव बादाडे अभिजीत राजपाल	106-108
29	जल व्यवस्थापनामुळे भारतीय कृषी क्षेत्राचा विकास : एक भौगोलिक अभ्यास	प्रा. डॉ. दिलीप गोविंदराव भोगे	109-112
30	किसान विमर्श	डॉ.भगत गोकुल महादेव	113-115
31	बीड जिल्हयातील भूमी उपयोजनाचा चिकित्सक अभ्यास	प्रा.डॉ.जे.के.वाघमारे प्रा.डी.व्ही.शिंजुर्डे	116-118
32	कृषी उदयोगांचे देशाच्या विकासातील योगदान	प्रा.डॉ.बालाजी वि. डाकोरे	119-121
33	शिवकालीन शाश्वत पाणी व्यवस्थापन	प्रा.डॉ.शिवाजी ज्ञानोबा मुळे	122-123
34	जलव्यवस्थापन काळाची गरज	डॉ.बस्वराज नागनाथराव नागलगावे	124-126
35	महाराष्ट्रातील धर्मनिहाय लोकसंख्या व साक्षरता : एक भौगोलिक अभ्यास	डॉ. व्यंकट एस. अनिगुंटे डॉ. संदेश नारायणराव उबाळे	127-128
36	आदिवासी जमातींचा कृषी विकास व त्यातील शासकीय योगदान (विशेष संदर्भ — हिंगोली जिल्हा)	जयपाल लालु राठोड	129-132
37	लातूर जिल्हयातील पिक संयोगातील बदल : एक भौगोलिक अभ्यास २०११.२०१३ ते २०१९.२०२१	डॉ. नामदेव संपतराव गौंड	133-135
38	आंतरराष्ट्रीय सौर ऊर्जा संघटना (INSTA) : एक समीक्षा	प्रा. डॉ. कराळे एन. बी.	136-140
39	निवडक स्त्री आत्मचरित्रांचा: एक अभ्यास	राहुल भागवत गायकवाड	141-144
40	कृषि विकासावर हवामान बदलाचा परिणाम	Dr.Satish baburao Donge	145-149
41	चिंता : खेळाडूंची मानसिक समस्या	श्रीमती. रत्नराणी भिमराव कोळी	150-154
42	शिवकालीन दुरदृष्टी जलव्यवस्थापन काळाची गरज	प्र.प्राचार्य डॉ. गंगथडे रमेश	155-158
43	भारतातील वन व्यवस्थापनाचे भौगोलिक विश्लेषण	डॉ. जयदीप रा. सोळुंके	159-162
44	शेतकऱ्याचे राजे छत्रपती शिवाजी महाराज	डॉ. रामभाऊ मुटकुळे	163-166
45	बिदर जिल्ह्यातील लिंगरचना	डॉ. कळसकर एस. एन.	167-169
46	उस्मानाबाद जिल्हा मध्यवर्ती सहकारी बँकेची कर्ज पुरवठा पध्दतीचे विश्लेषन	Dr. Padmakar Shamrao Deshmukh	170-176
47	बीड जिल्ह्यातील कृषी विकासामध्ये येणाऱ्या समस्यांचा भौगोलिक अभ्यास	राजेश पांडुरंग खटाणे, डॉ. एन.जी. माळी	177-180

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal,
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 9 September-2021, Volume-12, Issue-9
Resource Management and Agricultural Development

लातूर जिल्हयातील पिक संयोगातील बदल : एक भौगोलिक अभ्यास २०११.२०१३ ते २०१९.२०२१

डॉ. नामदेव संपतराव गौड
भूगोल विभाग भाई किशनराव देशमुख, महाविद्यालय, चाकुर. ता. चाकूर जि. लातूर
E.Mail - goundns2011@gmail.com

प्रस्तावना :—

शेती विभाग पाडण्याच्या वेगवेगळ्या पध्दती आहेत. पिक संयोग ही एक महत्वाची पध्दत म्हणून ओळखली जाते. लातूर जिल्हयातील लोकसंख्या सर्वात जास्त शेती या प्राथमिक व्यवसायात गुंतलेली आढळुण येते.

जिल्हयात वेगवेगळया भागात? वेगवेगळी पिके घेतली जातात तर काही भागात फक्त एकच पिक घेतलेली दिसुन येते ते प्रमुख पिक म्हणुन ओळखले जाते. शेतीचे विभाग पाडण्यासाठी पिकसंयोग पध्दतीचा अभ्यास करावा लागतो.

अभ्यासक्षेत्र :—

प्रस्तुत शोध निबंध लिहिण्यासाठी महाराष्ट्रातील लातूर जिल्हयाची निवड केली आसून या जिल्हयाचा अक्षवृत्तील विस्तार 18^0 17^1 ते 19^0 15^1 उत्तर अक्षवृत्ताच्या दरम्यान आसून 73^0 21^1 ते 76^0 45^1 पुर्व रेखवृत्ताच्या दरम्यान आहे. जिल्हयाचे भौगोलिक क्षेत्रफळ 7392 चौ कि.मी. असून राज्याच्या क्षेत्रफळाच्या तुलनेत 2.32 % भूभाग या जिल्हयाने व्यापला आहे लातुर जिल्हा हा बालाघाट पठारावर पसरलेला आसुन समुद्रसपाटीपासून 540 ते 620 मिटर उंचीवर आहे.

संशोधन पध्दती:—

सदरील शोध निबंध लिहिण्यासाठी प्राथमिक व व्दितीयक साधनाव्दारे माहीती घेतली आहे सांख्येकिय आकडेवारी, प्रत्यक्ष क्षेत्र पाहणी, प्रश्नावली व मुलाखतीच्या साहयाने संकलीत करण्यात आली आहे. संयोगातील बदल दाखविण्यासाठी व्हेवर, जसवीर सिंग यानी सुचवतेली किमान विचलन पध्दत याचा वापर केलेला आहे.

उद्दिष्टे :—

1. 2011 ते 2013 या वार्षिक पिक संयोगाचा आभ्यास करणे
2. 2019 ते 2021 या वार्षिक पिक संयोगाचा अभ्यास करणे
3. 2011 ते 2013 आणि 2019 ते 2021 सुरूवातीच्या व शेवटच्या वर्षातील पिक संयोगातील बदल अभ्यासणे.

लातूर जिल्हयातील पिक संयोगातील स्थळ व काळसापेक्ष भौगोलिक विश्वलेषण

लातूर जिल्हयात लातूर, उदगीर, अहमदपूर, औसा, निलंगा, जळकोट, देवणी, रेणपुर, चाकुर, शिरूर (अ) या तालूक्याचा समावेश होत आसून या सर्व तालुक्याची प्राकृतीक रचना सारखी नाही त्याच प्रमाने वेगवेगळया तालुक्यात वेगवेगळी भुरूपे आढळतात त्याचाही परीणाम पिक पध्दतीवर झालेला दिसून येतो.

जिल्हयात मांजरा नदी मुख्य आसून मन्याड, घरनी, तावरजा, तेरणा, लेंडी, तिरू या नद्या आहेत नद्याच्या प्रदेशात पिक सेयोगात बदल झालेला दिसून येतो. याउलट ज्या भागात नद्या नाहीत अशा भागात एक किंवा दोनच पिके घेतात.

Crop combination (Latur District)

लातूर जिल्हा प्रमुख पिके नकाशा

तालूक्याचे नाव	Wever's Method			
	2019 - 2013		2019 - 2021	
	पिकाची संख्या	पिकाचे नाव	पिकाची संख्या	पिकाचे नाव
लातूर	०९	उस, मुग, उडीद, सोयाबिन,	०७	उस, मुग, उडीद, तुर,

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

		तुर, गहू, तिळ, सुर्यफुल, कापुस		सोयाबिन, गहु, करडी
उदगीर	१०	तांदुळ, हरभरा, गहू, ज्वारी, उस, तुर, तिळ, सुर्यफुल, कापुस, अंबाडी	०८	हरभरा, गहु, ज्वारी, उस, तुर, सुर्यफुल, कापुस, सोयाबिन
अहमदपूर	११	कापुस, ज्वारी, बाजरी, उस, हरभरा, तांदुळ, तुर मका, उडीद, मुग, सोयाबिन	१०	कापुस, ज्वारी, बाजरी, उस, गहु, हरभरा, तुर, मका, मूग, सोयाबिन
निलंगा	११	ज्वारी, बाजरी, उस, तुर, मका, उडिद, मुग, भुईमुग, तिळ, सुर्यफुल, करडी	१०	ज्वारी बाजरी उस, तुर, मका, उडिद, मुग, तिळ, सुर्यफुल, सोयाबिन
औसा	०७	ज्वारी, बाजरी, उस, तूर, मका, उुडीद, मुग,	०८	ज्वारी, बाजरी, उस, तुर, मका, उडीद, मुग, सोयाबिन.
चाकुर	०७	ज्वारी, बाजरी, उस, तुर, मका, उडीद, मुग, सोयाबिन	०९	ज्वारी, बाजरी, उस, तुर, मका, उडीद, मुग, सोयाबिन, आंबाडी
रेणापुर	११	ज्वारी, बाजरी, उस तूर, मका, उडीद, मुग, भुईमुग, तिळ, संर्यफुल, सोयाबिन	०९	बाजरी, उस, तुर, मका, उडीद, मुग, भुईमुग, सुर्यपफुल, सोयाबिन
जळकोट	१०	कापुस, ज्वारी, बाजरी, उस, गहु, हरभरा, तांदुळ, तुर, मका, सोयाबिन	०९	कापुस, ज्वारी, उस, गहू, हरभरा, तुर, मका, सोयाबिन, हारभरा
देवणी	०८	तांदुळ, हरभरा, गहु, उस, बाजरी, ज्वारी, कापुस, सोयाबिन	०७	तांदुळ, गहू, उस, बाजरी, कापुस, सोयाबीन, हरभरा
शिरूर अनंतपाळ	१०	ज्वारी, बाजरी, उस, तूर, मका, उडीद, मूग, सोयाबिन, तिळ, सुर्यफुल	०८	उस, तूर, मका, उडीद, मुग, सोयाबिन, हरभरा, करडी

स्त्रोत तालुका तहसील :—

वरील तक्त्यावरून असे दिसून येते की 2011-2013 मध्ये उस, मुग, उडीद, तुर, तिळ, गहु, सुर्यफुल, कापूस या पिकांचा संयोग आढळतो. त्र 2019 – 2021 मध्ये उस, मुग, उडीद, तुर, सोयाबिन, हरभरा करडी या पिकाचा संयोग आढळतो

लातूर तालुक्यात 2011-2013 च्या तुलनेत तिळ व सुर्यफुल या पिकाचे प्रमाण कमी झालेले दिसुन येते.

उदगिर तालुक्यात सोयाबिन पिकामध्ये वाढ झालेली आसून कापुस या पिकाचे प्रमाण कमी झालेले आहे. अहमदपूर तालुक्यात सोयाबिन या पिकाने सर्वात जास्त क्षेत्र व्यापले आसून, उडीद, मुग, तिळ, सुर्यफुल या पिकाचे प्रमाण फारच कमी झालेले आहे.

निलंगा औसा, चाकूर, जळकोट, रेणापुर, देवनी, शिरूर (अ.) या सर्व तालुक्यातील पिक संयोगाचा अभ्यास केल्यास आसे दिसुन येते की, 2011 – 2013 च्या तुलनेत 2019-21 या वर्षामध्ये सोयाबिन, तुर, हरभरा, या पिकाने इतर पिकाच्या तुलनेत जास्त क्षेत्र व्यापले आहे त्यामुळे ज्वारी, तीळ, अंबाडी कापुस या पिकाचे क्षेत्र दिवसेनदिवस कमी होत आहे.

निष्कर्ष :—

1. लातुर जिल्हयातील प्राकृतीक रचनेचा पिक पध्दतीवर परीणाम झालेला आहे

2. 2011-13 च्या तुलनेत 2019-21 मध्ये पिक पध्दतीत बदल झालेला आहे
3. सुरुवातीच्या काळातील पिके नंतर घेतलेली दिसुन येत नाहीत
4. दहा तालुक्याचा अभ्यास केल्यास असे दिसुन येते की सुरुवातीला जास्त पिके नंतर कमी पिके आहेत
5. अहमदपुर तालुक्यात सर्वात जास्त पिक संयोग आढळतो
6. जिल्हयात सर्वात जास्त सोयाबिन या पिकाने क्षेत्र व्यापलेले आहे

संदर्भ :–

1. आर्थिक भूगोल डॉ जयकुमार मगर
2. आर्थिक सामाजीक समालोचन लातूर जिल्हा
3. "Systematic Agricultural Geography" – Rawat Publication Jaipur – Majid Hussain (2007)

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur.

2021-22

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23, Mundada Nagar, Jalgaon

Executive Editors
Dr. N. G. Mali
Principal
Sambhaji College (Arts, Commerce & Science), Murud, Latur

Executive Editors
Dr. S. J. Phule
President
Marathwada Association of Geographers, Latur

Co- Editors
Dr. H. S. Waghmare, Dr. S. N. Ubale, Dr. G. L. Jadhav
Prof. M. B. Gaikwad, Dr. B. N. Nagalgave,
Dr. V. R. Rathod, Dr. S. S. Pawar

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot, No-23,
Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

Peer reviewed Journal Impact Factor: 7.265 ISSN-2230-9578

Journal of Research and Development

A Multidisciplinary International Level Referred Journal

December-2021 Volume-12 Issue-20

Chief Editor
Dr. R. V. Bhole
Editor
Dr. Mahadev Gavhane
Dr. Omprakash Shahapurkar
Dr. Suresh Phule
Co-Editor
Prof. Dattatray Sonkamble Dr. Vijay Dalvi Dr. Kishor Shinde

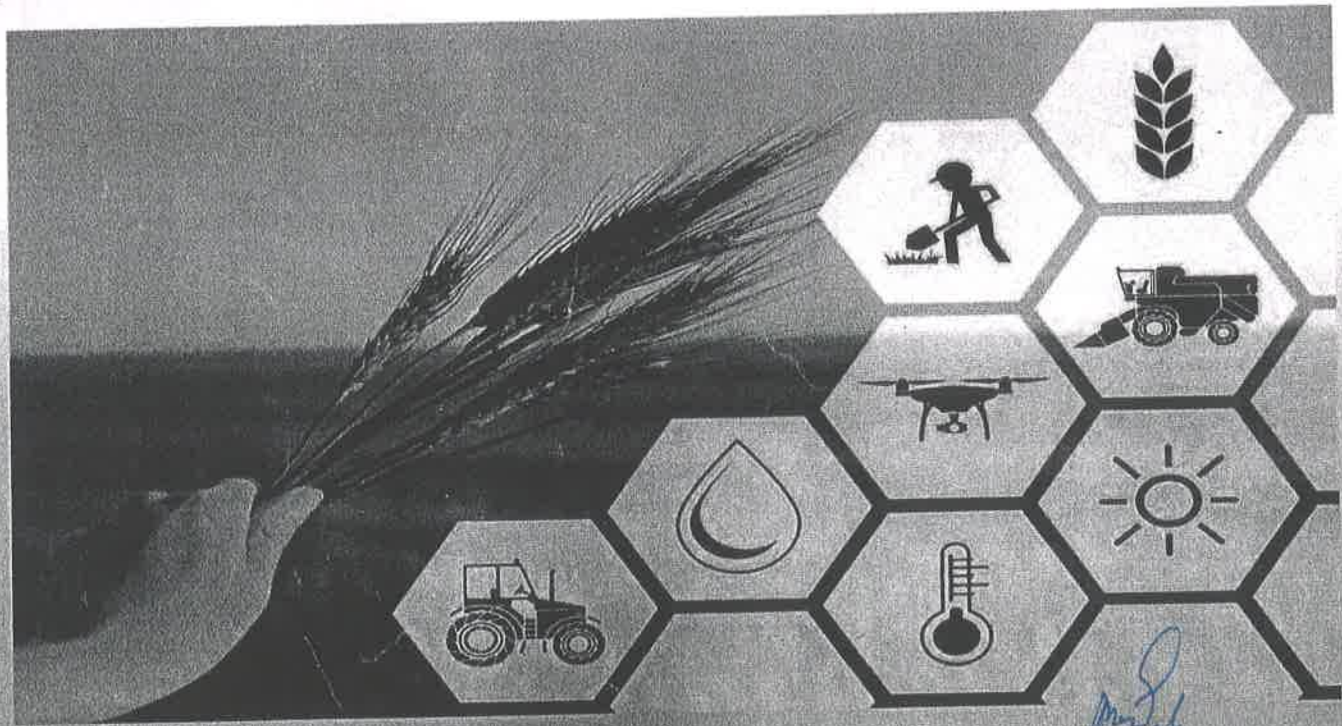

Address
'Ravichandram' Survey No-101/1, Plot No-23,Mundada Nagar, Jalgaon (M.S.) 425102

43	हवामानातील बदल व भारतीय शेती प्रा.डॉ.तोलमारे एस.एस.	187-190
44	महाराष्ट्रातील सामाजिक वनीकरण डॉ. हरी साधू वाघमारे	191-196
45	कृषी रसायने आणि औद्योगिक भागातील रसायने व इतर रसायनांमुळे ठाणे जिल्ह्यातील खाडी प्रदेशाच्या जलगुणवत्तेवर होणारे परिणाम " डॉ . सुरेश जे . फुले , श्री . नंदकुमार म . गोसावी	197-201
46	ठाणे जिल्ह्यातील कृषी रसायने आणि खतांच्या कारखान्यांमुळे होणाऱ्या हवा प्रदूषणाचा भौगोलिक अभ्यास" डॉ. सुरेश जे. फुले, श्री. दिपक हि. महाजन	202-209
47	पन्हाळा तालुक्यातील बाल लिंग गुणोत्तराच्या स्थल कालीय बदलाचा अभ्यास १९९१-२०११ प्रा. अश्विनी खंडेराव मुरावणे, डॉ. ओमप्रकाश शहापूरकर , डॉ. अरुण पाटील	210-230
48	लातूर तालुक्यातील फळबाग शेती क्षेत्र : एक भौगोलिक विश्लेषण शिंदे नरसिंग जयसिंग, डॉ.ओमप्रकाश व्ही. शहापूरकर	231-234
49	पन्हाळा तालुक्यातील सामाजिक व आर्थिक सोई सुविधा व प्रादेशिक विकास (२०११) प्रा. अश्विनी खंडेराव मुरावणे, डॉ. ओमप्रकाश शहापूरकर, प्रा. संजयकुमार मेंन्शी	235-243
50	परळी तालुक्यातील मृदा संरचनेचा भौगोलिक अभ्यास डॉ.व्ही.एस.चिमनगुंडे, कैलास भास्कर लव्हाळे	244-246
51	उस्मानाबाद जिल्ह्यातील सोयाबीन कृषी कार्यक्षमतेचा भौगोलिक अभ्यास (इ.स.1991 ते 2011) प्रा.डॉ.शिरमाळे महेबुबपाशा बाबूमीयाँ	247-252
52	नंदूरबार जिल्हयातील लोकसंख्येचा भौगोलिक अभ्यास प्रा.डॉ.राजेष्वर कोटलवार॰ प्रा.डॉ.बालाजी आव्हाड	253-257
53	तहसील सिकन्दपुर (जनपद बलिया) उत्तर प्रदेश में कृषि उद्योगो के विकास की सम्भावनायें दुर्गेश राय-	258-260
54	अहमदपूर तालुक्यातील ग्रामीण वसाहतींची वाढ व वितरणाचा भौगोलिक अभ्यास प्रा. डॉ. एन. के. वाघमारे श्री बी.ए. मोठेराव	261-264
55	चाकूर तालुक्यातील लिंग गुणोत्तराचे भौगोलिक विश्लेषण प्रा. डॉ. के.बी. शिंदे बी. ए. मोठेराव	265-267
56	शेतीचा बदलता प्रवाह आणि त्याचा ग्रामीण विकासावर होणारा परिणाम कसबे प्रार्थना गुलाबराव, प्रा.डॉ. बी. पी. गाडेकर	268-272
57	शेती विकासावर परिणाम करणा□या घटकांचा अभ्यास प्रा.डॉ. नामदेव संपतराव गोंड	273-277
58	बीड जिल्ह्यातील सामान्य भूमी उपयोजन कार्यक्षमता, एक भौगोलिक अभ्यास डॉ. प्रकाश काशीनाथ मोरखंडे	278-282

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 21 & 22 December 2021, Volume-12, Issue-20
"Changing Trends in Agriculture and its Impact on Rural Development"

शेती विकासावर परिणाम करणाऱ्या घटकांचा अभ्यास

प्रा.डॉ. नामदेव संपतराव गोंड
सहायक प्राध्यापक, भूगोल विभाग, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर.

प्रस्तावना :

आर्थिक विकासासाठी औद्योगिकरण आवश्यक असले तरी अनेक विकसनशिल देश हे मोठ्या प्रमाणावर कृषी क्षेत्रावर अवलंबून आहेत. उदा. भारतामध्ये नियोजनाची पाच दशके लोटल्यानंतरही १९९६-९७ मध्ये सकळ राष्ट्रीय उत्पादनाच्या (GDP) २६.१ टक्के एवढे कृषी क्षेत्राचे योगदान आहे. २००१-०२ ला २४.३ टक्के पर्यंत कमी झाले. २००१-०२ च्या जनगणेनुसार एकुण कार्यकारी लोकसंख्येपैकी, जवळ जवळ ६९.०० टक्के लोकसंख्या रोजगाराच्या बाबतीत कृषीवर अवलंबून आहे. अमेरिके सारख्या विकसित देशात हे प्रमाण केवळ २.०० टक्के इतके आहे. देशाच्या अभ्यावरून व अनुभवावरून असे निदर्शनास येते की, कृषी क्षेत्राच्या विकासा शिवाय औद्योगिकरण शक्य नाही आणि औद्योगिक विकासाशिवाय राज्य किंवा देशाचा विकास साधणे शक्य नाही.

२)उद्दिष्ट्ये :

१)शेती विकासावर परिणाम करणा-या घटकांचा शोध घेणे.

२)शेती / कृषी या संकल्पनेचा अभ्यास करणे.

३)शेती विकासासाठी काही महत्त्वपूर्ण उपाय सुचविणे.

३)संशोधन पद्धती :

प्रस्तुत शोध निबंधाचा अभ्यास करण्यासाठी दुय्यम स्त्रोताचा आधार घेण्यात आला आहे, यात विषयाशी संबंधीत अनेक पुस्तके, संदर्भ ग्रंथ, मासिके, वर्तमानपत्रे, संशोधन पेपर, राष्ट्रीय व आंतरराष्ट्रीय स्तावरून प्रकाशित होणारी माहिती संकलीत करून शोध निबंध सादर करण्यात आला आहे.

४)विषय विवेचन :

कृष म्हणजे नांगरणे या पासून कृषी हा शब्द निर्माण झाला. कृषी याचा अर्थ जमिन नांगरणे आणि त्यात पिके घेणे एवढाच मर्यादित नसुन तो विस्तृत व व्यापक असा आहे. सामान्यपणे शेती म्हणजे उपलब्ध जमिनीचा मनुष्यबळ, यंत्र, तंत्र, यांच्या साह्याने शक्य तेवढा योग्य उपयोग करून पिकांचे उत्पादन काढणे होय. पिकांचे उत्पादन काढणे ही कला व शास्त्र आहे.

शेतीचा उगम केंव्हा कधी व कोठे झाला या बाबत मतभेद असेल तरी सिमॉन्स च्या मते, आणि उपलब्ध पुराव्यापरून सुमारे आठ ते दहा हजार वर्षापूर्वी शेतीला सुरूवात झाली असावी व ती नद्यांच्या खो-यात आणि महिला कडुन शेती केली गेली असावी असाही मतप्रवाह आहे. शेतीमुळे मानवी जीवनाच्या एका नव्या स्थिर जीवनास प्रारंभ झाला. येथुनच मानवी संस्कृतीचा विकास होऊन कृषीचा प्रचार आणि प्रसार झाला. म्हणून मानवी विकासात शेतीला अणण्य साधारण महत्त्व आहे.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

'Journal of Research & Development' A Multidisciplinary International Level Referred and Peer Reviewed Journal
Impact Factor-7.265, ISSN: 2230-9578, 21 & 22 December 2021, Volume-12, Issue-20
"Changing Trends in Agriculture and its Impact on Rural Development"

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

भटक्या अवस्थेतुन मानवी जीवनाला स्थिरता प्राप्त झाल्यावर जमिन नांगरून, खते घालुन रोपाची लावड केल्यास पिक जास्त येते असा शोध लागला असावा कृषी उत्पादन वाढल्यावर वसाहती मोठ्या होऊन नागरी संस्कृती अस्तित्वात आली असावी. इतिहासाला माहिती असलेली पहिली शेती ख्रि.पू. सुमारे ५००० वर्षापूर्वी ईजिप्त आणि बॉबोलोनिया येथे केली जात होती. रोमन काळात गव्हु, जव, ओट, द्राक्ष यांचे उत्पादन होत होते. मध्ययुगीन काळात युरोपात एका भागावर शेती तर दुसरा भाग पडीक ठेवला जात होता. सोळाव्या शतकात इंग्लडमध्ये कुंपण शेती म्हणजे अलग वैयक्तिक, भांडवल, गुंतवणूक करून, मशागत, सुधारीत बियाणे याचा वापर करून शेती केली गेली. १७२५ पासुन पुढे तर कृषी पंडीतानी शेतीत अमुलाग्र बदल करत कृषि अवजारे यंत्र व तंत्रज्ञानाची भर घालत शेती विकासात महत्तवपुर्ण योगदान दिले. पडे इंग्लडमधये Agricultural Research Council ची (१९३१) स्थापना झाल्यावरआणि अगोदरच घडून आऑलेली ओद्यिगक क्रोती (१८५०) यामुळे तर कृषी विकासात मोलाची भर पडली. आज जगातील जवळपास सर्वच राष्ट्रे कमी अधिक फरकाने अन्नधान्याच्या बाबतीत स्वयंपुर्ण झालेली दिसुन येतात.

५)शेती विकासावर परिणाम करणारे घटक :

मानवाने आपल्या बुद्धीकौशल्याचा कितीही उपयोग करून शेती व्यवसायावर आपले प्रभुत्व मिळविण्याचा प्रयत्न केला असला तरी नैसर्गिक घटक हा कषीचा एकमेव व प्रमुख आधार आहे. सर्व साधारणपणे एकुण अभ्यासांती शेतीवर खालिल घटक परिणाम करतांना दिसुन येतात.

१. हवामान :

शेतीवर परिणाम करणा-या प्रमुख घटकात हवामान सर्वाधिक प्रभावी आहे. हवामानात तापमान, पर्जन्य, आर्द्रता, आकाशाची स्थिती, पारा, सुर्यप्रकाश इ. घटक समाविष्ठ होतात. तापमान आणि पर्जन्यावर शेती उत्पादने निश्चित होतात. उदा. केळी हे पीक उष्ण कटिबंधात येते कारण पिकास अधिक तापमानाची आवश्यकता असते. गव्हु हे पीक हिवाळयात रब्बी हंगामांत घेतले जाते. तांदुळ, चहा, कॉफी, ऊस या पिकांना जास्त तपमान व अधिक पर्जन्याची गरज असते. ही पिके मौसमी हवामानात घेतली जाता. कास्मिर मध्ये सफरचंदाचे पिक शित हवामानात मिळते. या वरून विविध हवामानाच्या प्रदेशात विविध हवामानात घेतली जातात. कास्मिर मध्ये सफरचंदाचे पिक शित हवामानात मिळते. यावरून विविध हवामानाच्या प्रदेशात विविध प्रकारची पिके उत्पादीत होतात हे दिसुन येते. याउलट विषुववृतीय, उष्ण वाळवंटी डुड्रा हवामाचे प्रदेश पिकांच्या उत्पादनास फारसे अुकूल नाहीत यावरून हेच लक्षात येते की, हवामानाचा शेतीच्या विकासावरच परिणाम होतो असे नाही तर पिकांच्या प्रकारावर व त्याच्या उत्पादनावर ही प्रभाव पडतो.

२)प्राकृतिक रचना :

प्राकृतिक रचनेचा शेती व्यवसायवर परिणाम होतो. पर्वत, पठारे, मैदाने यात पृथ्वीचे प्राकृतिक रचना विभागली गेली आहे. सपाट आणि मंद उताराचे प्रदेश, नद्याची खोरी, त्रिभुज प्रदेश शेतीसाठी उपयुक्त ठरतात, अशा जमिनीची मशागत करणे सोपे जाते. पाण्याचा निचरा चांगला होतो. जमिनीची धुप होत नाही. या उलट पर्वताच्या उतारावर पाय-यापाय-याची शेती केली जाते. भारतात सह्याद्री पर्वताच्या उतरणीवर चहा, कॉफी रबर यांचे उत्पादन घेतले जाते. येथे तापमान कमी असते. पठारी प्रदेश शेतीसाठी

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

उपयुक्त ठरू लागले आहेत. येथे जलसिंचनाच्या सुविधा निर्माण करून शेती विकास साधण्याकडे लोकांचा वाढता कल दिसुन येत आहे. येथे ऊस, कापूस, गव्हू, ज्वारी, बाजरी याचे उत्पादन होते. मैदानी प्रदेशाच्या ८० ते ९० टक्के भागावर शेती केली जाते. त्या खालोखाल पठारी प्रदेश व पर्वतीय प्रदेशाचा क्रम लागतो अधिक उताराच्या प्रदेशावर आस्ट्रेलिया, द-आफ्रिका, यु.एस.ए., भारत, चीन इ. देशात डोंगर उतरणीवर पशुपालन व्यवसाय लोकप्रिय झाला आहे.

३)जमिन :

जमिनीच्या प्राकृतिक आणि रासायनिक गुणधर्मावर पिकांचा प्रकार व दर एकरी उत्पादने अवलंबून असतात. जमिनीच्या प्राकृतिक गुणधर्मात जमिनीचा रंग, पांत, खोली, जाडी तर रासायनिक गुणधर्मात जमिनीतील खनिज द्रव्ये, मृदाजल, विघटनशील द्रव्य, यांचा समावेश होतो. जमिनीत खनिजे आणि क्षार असतात. सडलेल्या, कुजलेल्या वनस्पती आणि त्याचा पालापाचोळा, प्राण्यांचे मृतावशेष यामुळे जमिनीत सेंद्रिय द्रव्याचे प्रमाण वाढून तो सुपीक होत. तीची उत्पादन क्षमता वाढते. मृदेच्या कणांचा आकार बारीक, सुक्ष्म असल्यास ती अधिक सुपीक असते. उदा. गाळाच्या जमिनी, काळी कसदार जमिन, चर्णोझम जमिनी शेती उत्पादनासाठी उपयुक्त ठरतात. पिकांच्या अधिक उत्पादनासाठी जमिनीची नांगरणी, पिकाच्या मुळांचे खोलवर जाणे, मृदेत हवेचे संचालन, पाणी ओलावा ठेवण्याची क्षमता, बाष्पीभवन होणे इ. घटकही महत्त्वाचे ठरतात.

४)जीव घटक :

शेती पिकांच्या उत्पादन क्षमतेत जीव घटक महत्त्वाचे आहेत. जमिनीतील काही बॅक्टेरिया, जीवाणू गांडुळ या सारखे घटक जमिनी भूसभूसीत करतात तर काही जीवाणु, विषाणु, कृमी, किटक, बांडगुळ, रोगजंतु, मुंग्या, वाळवी टोळधाड पिकांची फळे, फुले, पाने, मुळे खऊ फस्त करतात. उंदीर घुशी उपद्रवी ठरतात. गाजरगवत, कोरडु, गवत इ. सारखे तण पिकाला मारक ठरते.

जंतुनाशके व किटकनाशके यांचा योग्य प्रमाणात वापर करून त्यावर नियंत्रण ठेवता येते. परंतु सध्या यांच्या अतिरेकी वापरामुळे प्रदुषणात भर पडुन पर्यावरणाला धोका निर्माण झाला आहे.

५)आर्थिक घटक :

शेती विकासावर प्राकृतिक किंवा नैसर्गिक घटक जसे परिणाम करतात तसेच आर्थिक घटकही परिणाम करतात. उत्पादन खर्च, प्रक्रिया खर्च, वाहतुक, मजुर, बाजारपेठा, भांडवल, सरकारचे आर्थिक धोरण, व्यापार, आर्थिक संघटना इ. घटक यात महत्त्वपूर्ण ठरतात. भाडवलाखेरीज शेती विकास साधणे शक्य नाही. विविध अत्याधुनिक बी-बियाणे, खते, जंतुनाशके, किटकनाशके, कृषी अवजारे, आंतर मशागतीची कामे, मजुर खर्च, जलसिंचन खर्च, यंत्रसामग्री, कापणी, तोडणी, मळणी, भरणी, वाहतुक, हमाल, दलाल, जकात, विमा इ. साठी भांडवल महत्त्वाचे असेत.

जलसिंचन घटकही शेती विकासावर प्रभाव टाकत असल्याने पावसाच्या पाण्याच्या प्रत्येक थेंब साठवणे आवश्यक ठरते. कृत्रिम पाणि पुरवठ्या बाबत तळे, विहीर, बोअरवेल, धरणे, नद्या नाले, कालवे यांच्या पाण्याचे नियोन करून शेतीला पाणि पुरवठा केल्यास कृषी उत्पादने वाढण्यास चालना मिळते.

मजुर पुरवठा :

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur.

हा कृषी विकासातील महत्त्वाचा घटक यांच्या शिवाय कृषी विकास साधणे शक्य नाही. शेतीच्या आंतर मशागतीपासून ते बाजारपेठेत माल पोहचे पर्यंत शेतीच्या विविध क्रियांसाठी भरपुर - मुबलक व स्वस्त दरात मजूर पुरवठा होणे आवश्यक असते. सध्या अमेरिका, आस्ट्रोलिया सारख्या कमी लोकसंख्येच्या देशात शेती यांत्रिक पद्धतीने केली जाते.

वाहतुकीच्या साधनांनाही शेती विकासात महत्त्वाचे स्थान आहे. उत्पादीत शेतमाल बाजारपेठेत पाठविण्यासाठी बैलगाडी, ट्रक्टर, मालट्रक, रेल्वे वाघीणी, आगबोट, जहाज ही साधने महत्त्वाची आहेत. तर नाशवंत कच्यामाल दुध, दुग्धजन्य पदार्थ, भआजीपाल, नाशवंत माल शक्यतो लवकर बाजारपेठेत पाठविण्यासाठी वातानुकुलित वाहतुक यंत्रणा, अत्याधुनिक यंत्रणे सुसज्य असणे आवश्यक ाहे. उदा. काश्मिर मधील सफरचंद व महाराष्ट्रातील केळी, द्राक्षे वाहतुक साधनामुळेच देशभर उपलब्ध झाली आहेत.

बाजारपेठा ह्या उत्पादीत मालाच्या वितरणात महत्त्वाची भूमिका बजावत मोठमोठ्या शहरात भाजीपाला, फळफळावळे, फुले यांना मोठी मागणी असत. शेतमालाला योग्य भाव मिळण्यासाठी बाजारपेठा ह्या समृद्ध असल्या पाहिजेत.

६)सरकारचे शेती विषयक धोरण :

कृषी विकासावर शासनाच्या शेती विषयक धोरणाचा परिणाम होतो. अन्नधान्याची तूट असलेल्या देशात शेतसारा माफ करणे, कमाल उत्पादन करणा-या शेतक-याचा गौरव करणें, कृषी पंडित ही पदवी देणे, शेतमालाला हमी भाव देणे. शास्त्रीय पद्धतीने शेती करण्याचा प्रचार आणि प्रसार करणे, नवनवीन तंत्रज्ञान उपलब्ध करून त्याची माहिती शेतक-याला देणे. शेती संशोधन कार्याला प्रोत्साहन देणे, साठेबाजी , भ्रष्टाचार, काळाबाजार रोखणे, भांडवल उपलब्ध करून देणे नियोजन व व्यावस्थापनात सहकार्य करणे इ. घटक शासन पातळीवरून होत असल्याने त्यासंबधाने सकारात्मक भूमिका ठेवल्यास कृषी विकास साधणे शक्य आहे.

७)सामाजिक घटक :

भारतात पाश्मिमात्य देशाप्रमाणे शेतीत मोठ्या प्रमाणावर यंत्राचा वापर केला जात नाही शेतीची बरीचशी कामे मजुराकडून केली जातात. भात, चहा, कापुस, ऊस या पिकांच्या उत्पादनासाठी मजुर लागतात. भारतात पूर्वी जमिनदारीपद्धत होती हे जमिनदार इतरांकडून शेती करून घेत. मालकी हक्कदार शेती करत असल्यास त्याच्याकडून अधिक उत्पादन होतांना दिसुन येते. शेतीतील रूढी, प्रथा, परंपरा सोडुन आधुनिक शेती केल्यास उत्पादन वाढते.

कृषी विकासासाठी काही महत्त्वपूर्ण शिफारसी/उपाय :

कृषीच्या पिकासासाठी कृषी क्षेत्रात वाढ करणे आवश्यक असले तरी, शेतीतून दर एकरी उत्पादन वाढविणे महत्त्वाचे आहे. त्यामुळे पुढील काही महत्त्वपूर्ण उपाय योजावे लागतील.

१.हवामन बदलानुसार कृषी उत्पादाने घेण्यास शेतक-यांना तयार करणे.

२.शेती जमिनीचा पोत, सुधारून जमिनीची सुपीकता वाढविणे.

३.किटक व तण नाशके मर्यादित प्रमाणावर वापरण्यास प्रोत्साहन देऊन सेंद्रिय शेतीस प्रवृत्त करणे.

४.शेतक-यांना भांडवलाची उभारणी करण्यास मदत करणे.

५.उत्तम दर्जाचे, कमी पर्जन्यावर, कमी कालावधीत भरपुर उत्पन देणा-या बी-बियांनाचा प्रचार आणि प्रसार करणे.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

६.जलसिंचनाच्या सुविधा उपलब्ध करून देणे, शेततळी यास गती देणे, पावसाच्या पाण्याचा प्रत्येक थेंब साठविणे.

७.अत्याधुनिक, वातानुकूलित, जलद वाहतुक साधणे उपलब्ध करून ती कृषी माल उत्पादक प्रदेशा पर्वत पाठवणे, पक्के, उत्तम रस्ते तयार करणे.

८.स्वस्त वीज उपलब्ध करून देणे. समृद्ध बाजारपेठातुन योग्य भाव देणे.

९.शेती मालाला हमीभावाबरोबर तांत्रिक ज्ञान, शास्त्रीय शेती, नवे संशोधन यास चालना देणे.

१०.साठबाजी, काळाबाजार, भ्रष्टाचार बंद करून वरील सर्व उपायांची प्रभावी अंमलबजावणी करणे महत्त्वाचे आहे.

संदर्भ :

१) कृषी भोग- डॉ. विठ्ठल घारपुरे

२) कृषी विकासाचे अर्थशास्त्र- डॉ. पोवळे

३) आर्थिक भूगोल- डॉ. विठ्ठल घारपुरे

४) कृषी भूगोल-डॉ. अरूण कुंभारे

५) कृषी भूगोल - राजेश शुक्ला

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Vidyawarta®

International Peer reviewed Referred Research Journal

Issue-37, Vol-04 Jan. to March 2021

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

Jan. To March 2021
Issue 37, Vol-04

Date of Publication
01 Feb. 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झाालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. **न्यायक्षेत्र:बीड**

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

13) A Perspectiveon Plastic Money and its Impacton Consumers' Spending ... ||65
Rahul Kumar Sharma

14) क्रीडा स्पर्धाचे नियोजन ||68
प्रा. डॉ. नरेश भोयर, वडनेर

15) लातूरमधील पाळीव प्राण्यांच्या बाजारपेठेचा एक भौगोलिक अभ्यास ||72
प्रा.डॉ. गौंड नामदेव संपतराव, जिल्हा— लातूर

16) प्रसारमाध्यमांचे बदलते सामाजिक पर्यावरण ||74
डॉ. बालाजी घारूळे, संगमनेर

17) कादंबरीचे स्वरुप, संकल्पना ||78
अशोक दत्तू उढाणे, जि. बीड

18) तत्त्वनिष्ठ नेता : डॉ.भाई केशवराव धोंडगे ||81
डॉ. माधव कदम, कंधार

19) नांदेड जिल्ह्यातील पीक केंद्रीकरण : एक भौगोलिक अभ्यास ||82
प्रा. डॉ. यु. एस. कानवटे, नांदेड

20) कोरडवाहु शेतीला वरदान - सिताफळ लागवड ||86
प्रा. डॉ.संतोष एन.ताडे, जि. अकोला

21) ग्रामीण साहित्याच्या प्रेरणा — एक आकलन ||89
डॉ. लहूकुमार खंडाळे, जि. जालना

22) महाराष्ट्रातील दुष्काळ : कारणे आणि उपाय ||93
प्रा.माधव मंदेवाड, मुखेड

23) हिंदी लघुकथाओंमें प्रशासकीय व्यंग्य ||96
प्रा.डॉ.सुनील एम.पाटिल, जिला धुलियाँ

24) भारत में जनसंख्या वृद्धि एवं पर्यावरणीय समस्यायें Population Growth ... ||100
डॉ० सूरत सिंह बलूड़ी, देहरादून

25) कन्या भ्रूण हत्या अधिनियम के प्रति किशोर बालिकाओं में जागृति का अध्ययन ||102
डॉ.सुनीता भायल & प्रो.अलका पंवार, बड़वानी

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

Jan. To March 2021
Issue-37, Vol-04

072

15

लांतूरमधील पाळीव प्राण्यांच्या बाजारपेठेचा एक भौगोलिक अभ्यास

प्रा.डॉ. गौंड नामदेव संपतराव
भूगोल विभाग,
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर,
जिल्हा— लातूर

****

प्रस्तावना :—

पशुपालन हा मानवाचा प्राथमिक आर्थिक व्यवसाय आहे. हा व्यवसाय प्राचीन काळापासून ते आजपर्यंत जिल्ह्यात मोठ्या प्रमाणात केला जातो. या व्यवसायांपासून मानव आपली उपजिविका भागवत असतो. जिल्ह्यात जनावराच्या १३ बाजारपेठा असून वेगवेगळ्या बाजारपेठात जनावरांची खरेदी—विक्री कमी—जास्त प्रमाणात झालेली दिसून येते.

लातूर हे एक जिल्ह्याचे ठिकाण असून या शहरात जनावरांची मोठी बाजारपेठ आहे. या बाजारात बैल, म्हैस, गाय, रेडा, शेळ्या, बकरे हे पाळीव प्राणी येतात. यासाठी बाजारपेठेत सर्व सुविधा उपलब्ध आहेत.

उद्दिष्टे :—

१. बाजारपेठेतील सेवा—सुविधांचा अभ्यास करणे.

२. बाजारपेठेतील ग्राहक—विक्रेता—व्यवसायिक याचा अभ्यास करणे.

३. जनावरांची आवक, विक्री व विक्री किंमत यांचा अभ्यास करणे.

संशोधन पद्धती:—

हा शोध पेपर लिहित असताना प्राथमिक व द्वितीयक साधनाचा उपयोग केलेला आहे. सांख्येकिय आकडेवारी स्वंत: बाजारपेठेत जाऊन घेतलेली आहे. तर कांही माहिंती ग्राहक, विक्रेता, दलाल यांच्यामार्फत घेतलेली आहे.

अभ्यास क्षेत्र :—

महाराष्ट्रातील लातूर हा एक महत्वाचा जिल्हा असून या जिल्ह्याची निर्मीती १६ ऑगस्ट १९८२ साली झाली असून याचा अक्षवृत्तीयविस्तार १७० 51* rs18° ५०' उत्तर असून ७६° १२' ते ७७° १८' पूर्व रेखावृत्ताच्या दरम्यान आहे. लांबी १०६ कि.मी. (पूर्व—पश्चिम) तर दक्षिण—उत्तर १०९ कि.मी. आहे. भौगोलिक क्षेत्रफळ ७१५७ चौ.कि.मी. आहे.

विशेष जनावरांची बाजारपेठ लातूर :—

लातूर जिल्ह्यात एकूण १३ जनावरांच्या बाजारपेठा आहेत. त्यापेकी लातूर ही एक महत्वाची बाजारपेठ आहे. बाजाराचा दर्जा जिल्हा स्तरीय आहे. या बाजारपेठेचे क्षेत्रफळ १० एक्कर असून बाजाराचा आकार चौकोनी आहे. हा आठवडी बाजार असून दर शनिवारी हा बाजार भरतो. या बाजारपेठेची सुरूवात इ.सन. १९६७ साली असून या बाजारपेठेतील जनावरांची संख्या १५००, ग्राहकांची संख्या १०००, दलालाची संख्या १०० आणि जनावरांची किंमत ६०,००० रू. आहे.

बाजारपेठातील सेवा—सुविधा :—

लातूर बाजारपेठ जिल्हास्तरीय असल्यामूळे जवळपास सर्व सुविधा उपलब्ध आहेत. ही बाजारपेठ लातूरच्या दक्षिणेस रिंग रोडला लागून असल्यामूळे वाहतूकीसाठी उपयुक्त आहे. या बाजारपेठेचा आकार १० एक्कर असल्यामूळे मुबलक जागेत आहे. या बाजारपेठेत मोठे १० शेड असून पाण्याची व्यवस्था मोठ्या प्रमाणात आहे. जवळपास मोठे १५ धक्के आहेत. लाईटची व्यवस्था आहे. ग्राहक, विक्रेता, दलाल यांना निवाऱ्याची व्यवस्था आहे. विशेष म्हणजे ही बाजारपेठ बंधिस्त आहे. संपूर्ण बाजारपेठेला कंपाऊंड आहे. साफसफाई कामगार असल्यामूळे बाजारपेठेच्या परिसरात स्वच्छता आहे. विशेष म्हणजे बाजारपेठेत जनावरांचा दवाखाना आहे. त्यामूळे ही बाजारपेठ सर्व सुविधांनी उपलब्ध आहे.

ग्राहक—विक्रेता—व्यवसायिक :—

या बाजारपेठेतील ग्राहक लातूरच्या सभोवतालच्या गावातील असून यांची पसंती गावरान म्हैशीसाठी जास्त आहे. तो प्रती म्हैस ५०,००० रू.

Chakur 413513 Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

देऊन खरेदी करतो. खरेदी केलेल्या प्राण्यांची २० रू. देऊन नोंदी करतो.

या बाजारपेठेत विक्रेता हा जिल्ह्यातील सर्व तालुक्यातून आलेला असतो. पशू हे टेम्पो मार्फत घेऊन येतात. ७०,००० रु किंमत आल्यानंतर जनावरांची विक्री करतो.

ग्राहक—विक्रेता प्रमाणेच या बाजारपेठेत वेगवेगळे व्यवसायिक आहेत. दोरीवाले, शिंगे काढणे, म्हैस भादरणे, गोंडा कापणे, पाणीवाले, शेणखत जमा करणे, वैरण आणने इ. व्यवसायिक या बाजारपेठेत आढळून येतात.

आवक, विक्री (विक्री किंमत) —

[illegible]	[illegible]	[illegible] (%)		[illegible] (%)		[illegible] (%)	
1	बैल	150	1.40	50	0.78	40,000	21.62
2	गाय	200	1.86	150	2.33	30,000	16.22
3	म्हैस	10,000	93.02	6,000	93.02	50,000	27.03
4	रेडा	50	0.47	10	0.16	30,000	16.22
5	शेळी	300	2.79	200	3.10	15,000	8.11
6	बोकड	50	0.47	40	0.62	20,000	10.81
	एकूण	10,750	100 %	6,450	100 %	1,85,000	100 %

स्रोत :— जिल्हा हँडबुक, लातूर जिल्हा—२०११ व संशोधकाच्या क्षेत्रीय अभ्यासानुसार.

वरील सारणीवरून लक्षात येते की, म्हैस जनावरांच्या प्रकाराची आवक जास्त आहे. तर सर्वात कमी आवक रेडा व बोकड यांची आहे. म्हैस याची विक्री जास्त असून रेडा याची विक्री कमी आहे. म्हैस या प्राण्याची विक्री किंमत जास्त असून शेळी या प्राण्याची विक्री किंमत कमी आहे.

निष्कर्ष :—

१. जिल्ह्याच्या ठिकाणी बाजारपेठ असल्यामूळे सर्व सुविधा उपलब्ध आहेत.

२. या बाजारपेठेत जिल्ह्यातील खरेदी—विक्री, व्यवसायिक आहेत.

३. जनावरांना चढ—उतार करण्यासाठी धक्के उपलब्ध आहेत.

४. बाजारपेठेत शेड सुविधा उपलब्ध आहेत.

५. बाजारपेठेत पशू वैद्यकिय दवाखाना उपलब्ध आहे.

६. बाजारपेठेत फक्त म्हैस प्राण्यांची आवक जास्त आहे.

समस्या :—

१. ही बाजारपेठ जास्त गर्दीच्या ठिकाणी असल्यामूळे पशूंना बाजारपेठेत ने—आण करण्यासाठी आडचण येते.

२. ही बाजारपेठ फक्त म्हसीसाठीच असल्यामूळे बाकीच्या पशूंची देवाण—घेवाण कमी होते.

३. या बाजारपेठेत दलाल शेतकऱ्यांची फसवणूक करतात.

४. ही बाजारपेठ शहरी असल्यामूळे खर्च जास्त येतो.

संदर्भ :—

१. कृषी उत्पन्न बाजार समिती — लातूर

2. ukey K.A.(2001) – The cattle marketing system network Aurangabad District.

3. http//:www.googleearth.com

❑❑❑

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

विद्यावार्ता

Pay U Money
Online/Net Banking
Debit Card/Credit Card

PayU money

विद्यावार्ता

PAYTM Payment Accepted here
7588057695
9850203295

paytm

www. विद्यावार्ता® कॉम

आपण सर्व शिक्षण विभाग कर्मचा–यांना विनंती की कृपया आमच्या यूट्यूब शैक्षणिक उपक्रमास विद्यावार्ता नावाने सादर करीत आहोत. विद्यावार्ता या चॅनेलच्या माध्यमातून शैक्षणिक माहिती , अध्यापन विषयक व्हिडीओ ,शिक्षण क्षेत्रातील नवीन नियम यांची माहिती देण्याचा प्रयत्न करीत आहोत. तरी आपण या दर्जेदार आणि आपल्या व्यावसायाशी सबंधीत **youtube** चॅनलला सब्स्क्राइब करा आणि इतर सहकार्यांना देखील शेअर करा

https://goo.gl/dk5tXx

YouTube

Indexed

Edit By

Dr. Gholap Bapu Ganpat
Parli Vaijnath, Dist.Beed 431 515
(Maharashtra, India)
Cell : +91 75 88 05 76 95

IMPACT FACTOR 7.940 IIJIF

₹ 400/-

Publisher & Owner

Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed-431 126
(Maharashtra) Mob.09850203295
E-mail: vidyawarta@gmail.com
www.vidyawarta.com

ISSN-2319 9318

12

Impact Factor-7.675 (SJIF) ISSN-2278-9308

B.Aadhar

Peer-Reviewed & Refereed Indexed

Multidisciplinary International Research Journal

April -2021

ISSUE No- 291 (CCXCI)F

Women's Empowerment Issues and Challenges

Chief Editor
Prof. Virag S. Gawande
Director
Aadhar Social
Research & Development
Training Institute Amravati

Editor
Asst. Prof. Baliram Pawar
Head, Department of Sociology
Mahatma Phule Mahavidyalaya
Kingaon Latur Maharashtra

Editor
Sadhana Sarmah
Department of Sociology
Nandalal Borgohain
City College Dibrugarh. Assam

B.Aadhar

This Journal is indexed in :
Scientific Journal Impact Factor (SJIF)
Cosmos Impact Factor (CIF)
International Impact Factor Services (IIFS)

For Details Visit

Aadhar Publications

We the Research Organization will do provide help for the following works listed below.

Support for Arts, Commerce & Science all Disciplines

- Research Paper Publication
- Book Chapters for Publications
- ISBN Publications Supports
- M.Phil Dissertations Publish
- Ph.D. Thesis in Book Format
- ISSN Journals with Impact Factor (7.675)
- Online Book Publication
- Seminar Special Issues
- Conference Proceedings

Aadhar International Publication
For Details Visit To : www.aadharsocial.com
Mobile : 9595560278 /

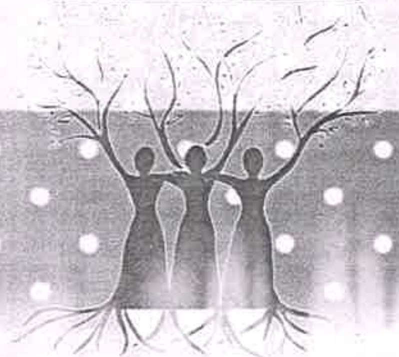

Aadhar Publications
New Hanuman Nagar, In Front Of
Pathyapustak Mandal, Behind V.M.V. College, Amravati
Emial
Price:Rs.500/

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 291 (CCXCI) F
ISSN : 2278-9308
April,, 2021

41	महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात महिला सरपंचांची स्थिती व गती. डॉ. कांतराव पोले	157
42	भारतीय समाज में महिलाओं की स्थिति एवं सामाजिक समस्याओं का समाजशास्त्रिय अध्ययन .ओडिशा राज्य के जिला गंजाम के बादी आमगांव ग्राम पंचायत के विशेष सन्दर्भ मे बक्की राम	160
43	स्त्री सबलीकरण आणि भारतातील कायद्यात्मक तरतुदी : एक अभ्यास डॉ.प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख	166
44	भारतातील मानवी हक्क आणि महिला प्रा.प्रवीण कारभारी शिंदे	175
45	आदिवासी महिलांचे हक्क प्रा.डॉ.नितीन जाधव	178
46	भारतीय समाज में महिला सशक्तिरण का योगदान प्रीती सत्यनामी	181
47	डिजिटल लायब्ररी प्रतिक्षा विकास भारती गुळस्कर	185
48	अकोला जिल्ह्यातील स्त्रियांचा कायदेभंग चळवळीतील सहभाग डॉ. संतोष गोपाळकृष्ण कुळकर्णी	191
49	पंचायती राज संस्थाओं में महिलाओं की भूमिका'' म.प्र. के बालाघाट जिले के संदर्भ में डॉ. डुलेश्वरी टेम्भरे	195
50	भारतातील स्त्रियांच्या स्थितीत सुधारणा घडविण्यात चळवळीचे योगदान प्रा. प्रगती भाऊराव हरले (कुकडे)	203
51	महीलांचे रजकिय सहभागीत्व येगांवकर मुकूंद	207
52	हिंदी महिला समाजाचे शैक्षणिक कार्य प्रा. प्रतीक्षा ब्रह्मदेव देशमुख	213
53	Entrepreneurship Development As A Tool For Women Empowerment Prof.Dr.Varsha Maindargi	217
54	Understanding Gender & Related Concepts Nishchal S. Kukade	223
55	महिला सक्षमीकरणाच्या संदर्भात सैध्दांतिक पुर्वकथन प्रा. डॉ. मारोती बामणे	227

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

B.Aadhar International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) -7.675, Issue NO, 291 (CCXCI) F
ISSN : 2278-9308
April, 2021

स्त्री, लिंगभाव आणि स्त्रियांच्या समस्या

प्राचार्य डॉ.एस.पी.गायकवाड
प्राध्यापक व समाजशास्त्र विभाग प्रमुख दयानंद कला महाविद्यालय, लातूर

प्रस्तावना:

मानवी जातीच्या इतिहासाइतकाच स्त्रियांच्या अत्याचाराचा, अन्यायाचा, छळाचा इतिहास पुरातन आहे. पुरुषसत्ताक व्यवस्था अस्तित्वात आली आणि स्त्रियांच्या बंधनांना प्रारंभ झाला. माणूस जस जसा प्रगत होत गेला, तस तशी बंधने वाढत गेली. जातीव्यवस्थेला जसा धर्माचा आधार दिला गेला, तसाच स्त्रियांवरील जाचक बंधनांना धर्माचा आधार दिला गेला. स्त्रियांचे आर्थिक अधिकार संपविण्यात आले आणि स्त्रीला परावलंबी बनविण्यात आले. नितीमत्तेची आणि चारित्र्याची बंधने स्त्रियांसाठीच कठोर करण्यात आली आणि लादण्यात आली. त्यातून स्त्रियांचे माणूस असणे नाकारून व्यवस्थेत दुय्यम स्थान देण्यात आले. त्यामुळे कुठल्याही अन्याय-अत्याचाराच्या बळी स्त्रियाच ठरल्या. ज्या व्यवस्थेत पुरुष संत्ता अधिक ताठर-कठोर बनते, तेथे स्त्रियांची गुलामगिरी अधिक तीव्र होते.

भारतीय समाज व्यवस्थेत पारंपारिक जीवनशैलीचा आदर केला जाते. पारंपारिक भारतीय समाजाची संस्कृती ही निश्चितच आदर्श आहे, पण त्या काळातही स्त्रियांचे दुय्यम स्थान होते. तसेच आजच्या भारतात देखील स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टीकोन हा दुय्यमच आहे. देशाची वेगवेगळया बाबतीत्त प्रगती दिसून येते त्या विकासाच्या प्रक्रियेत महिलांचे फार मोठे योगदान आहे, तरी देखील महिलांवरील अन्याय आणि अत्याचार कमी झालेले नाहीत. महिलांना वेगवेगळ्या समस्येला आणि आव्हानांना सतत सामोरे जावे लागते. महिलांच्या समस्या आणि आव्हानांची कारणमीमांसा करण्यासाठी हा लेख प्रस्तुत करण्यात येत आहे.

संशोधनाची उद्दिष्टे:

१) स्त्री अध्ययनाची गरज समजून घेणे.
२) महिलांच्या समस्या समजून घेणे.
३) महिलांच्या दैनंदिन जीवनातील आव्हानावर चर्चात्मक विश्लेषण करणे.
४) महिलांच्या समस्या आणि आव्हाने यासाठी उपाययोजना सुचविणे.

संशिधनाची गृहीतके:

१) महिलांच्या समस्या वाढत आहेत.
२) महिलांवर होणारे सामाजिक अन्याय, अत्याचार वाढत चाललेले दिसून येते.
३) महिलांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन बदललेला नाही.
४) महिलांना आजही वेगवेगळया आव्हानांलासामोरे जावे लागते.

संशोधन पद्धती :

शोध निबंध हा संशोधनाचा एक भाग असतो. ज्याप्रमाणे संशोधनातून संशोधक हा एखाद्या समस्येचे सूत्रन करतो आणि निष्कर्षाप्रत पोहोचतो, त्याचप्रमाणे शोध निबंधात एखादी समस्या निश्चित करून त्या समस्येची कारण मीमांसा केली जाते आणि समस्येच्या सोडवणुकीसाठी शिफारशी सुचविण्यात येतात. तसेच संशोधनाप्रमाणे शोधनिबंधासाठी सुद्धा तथ्य संकलित करण्याची गरज पडते.तथ्य संकलन म्हणजे अध्ययन विषयाच्या सखोल अभ्यासासाठी अध्ययन सामग्री गोळा करणे होय. तथ्य संकलन प्रामुख्याने दोन प्रकारे करण्यात येते.ते म्हणजे प्राथमिक आणि दुय्यम. प्रायमिक तथ्य संकलनाद्वारे गोळा करण्यात येणारी तथ्य ही प्रामुख्याने निरीक्षण, प्रश्नावली, मुलाखत आणि अनुसूची यांच्या माध्यमाने गोळा केली जातात. द्वितीय तथ्य

Bhai Kishanrao ... College, Chakur 413513

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 291 (CCXCI) F
ISSN : 2278-9308
April, 2021

स्त्री सबलीकरण आणि भारतातील कायद्यात्मक तरतुदी : एक अभ्यास

डॉ.प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख
सहयोगी प्राध्यापक तथा विभाग प्रमुख,
समाजशास्त्र विभाग, भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय,चाकूर, जि. लातूर

जगातील विविध भू-प्रदेशावर मानवी समाजाचे वास्तव्य असून स्त्री पुरुष आणि त्यांच्यातील सहजीवनाची प्रक्रिया हा समाजजीवनाचा मूलाधार आहे. प्रत्येक समाजाची ऐतिहासिक वाटचाल व सांस्कृतिक जडण - घडण ही वेगवेगळी असून त्या त्या समाजातील स्रीयांची स्थिती, त्यांना दिली जाणारी भेदभाव पूर्ण वागणूक व त्यातून निर्माण झोलेले स्त्रि विषयक प्रश्न हे कमी अधीक प्रमाणात वेगवेगळे वाटत असले तरी पुरुषप्रधान संस्कृतीमुळे त्या प्रश्नांचे स्वरूप, कारणे व परिणाम अनेक बाबतीत सारखें आहेत, हे गेल्या ५० वर्षातील स्त्री विषयक अध्यायनातून स्पष्ट झालेले आहे. खाजगीकरण, उदारीकरण व जागतिकीकरण या जाणिपूर्वक राबविलेल्या प्रक्रियांचा परिणाम म्हणून स्त्रि विषयक प्रश्नांच्या अध्ययनाला एक नवीन आयाम प्राप्त झालेला आहे. स्त्री विषय प्रश्नांचे अध्यायन' आणि स्त्री सबलीकरण हे विषय जगभरातील वैचारीक व अकादमीक जगताच्या तसेच जगातील साहित्यीक, विचारवंत, सामाजिक शास्त्रज्ञ, समाजसुधारक, शासन व नियोजनकर्ते यांच्या विचारांच्या केंद्रस्थानी आहे.

स्त्री जन्मास येते नही तर तीला स्त्री बनवले जाते. जगातील बहुसंख्य देशातील हे काल आणि आजचे सत्य आहे. स्त्रीला पुरुषप्रधान संस्कृतीच्या प्रभावाखाली अनेक वर्ष गुलाम म्हणून जीवन जगावे लागते आहे. भारतीय स्त्रियांच्या बाबतीत असणाऱ्या जाचक प्रथा, लोकसंख्येतील तीचे घटते प्रमाण, वाढत असलेले स्त्री गर्भपात, लैंगिक हिंसा, कौटुंबिक हिंसाचाराच्या घटना, मानवी तस्करी, धर्म, रूढी, परंपरा यांची जाचक बंधने या सर्व बाबी भारतीय समाजातील स्त्रियांची स्थिती दर्शवितात.

जागतिक पातळीवर स्त्रियांकडून आणि लोकहितवाद्यांन कडून केल्यागेलेल्या चळवळीतून 1960 च्या दशकात स्त्री सबलीकरणाचा विचार पुढे आला. भारतात स्वातंत्र्य, मानवाधिकाराची संकल्पना व त्यासंबंधीचे कायदे, शिक्षणाचा प्रसार, नागरीकरण, सामाजिक आर्थिक, राजकीय, वैचारिक परिवर्तन आदी घटनेमुळे स्त्री सबलीकरणाचा विचार दृढ होऊ लागला. पण त्याआधी प्राचीन काळात आणि मध्ययुगात अनेक संतांनी धर्मप्रवर्तक, धर्मप्रसारक, धर्मसुधारक, प्रबोधनकार, समाजसुधारकांनी आपल्या कृतीतून , विचारातून, आचरणातून, स्त्री उद्धाराचे कार्य केले होते. याच आधारावर 18 व्या आणि 19 व्या शतकात स्त्री उद्धाराचे कार्य होऊन स्त्री चळवळी उभारल्या गेल्या. या सर्व बाबीनी भारतीय स्त्री सबलीकरणाची पार्श्वभूमी तयार केली. त्यातून व्यक्तिगत, सामूहिक, संघटनात्मक, संस्थात्मक, कायद्यात्मक पातळीवर स्त्री सबलीकरणासाठीचे प्रयत्न करून स्त्रियांना माणूस म्हणून जगण्याचा, चार भिंतीतून बाहेर काढून सर्वांगीण विकासाच्या विस्तृत क्षितिजावर नेण्याचा प्रयत्न होत असलेला दिसून येतो. त्यामुळेच आज भारतात जीवनाच्या प्रत्येक क्षेत्रात स्त्रिया भरीव योगदान देऊन आपले अस्तित्व निर्माण करताना येते आहेत.

उपरोक्त पार्श्वभूमीच्या आधारावर स्त्री सबलीकरणाच्या दृष्टीने भारतात स्त्रियांच्या संदर्भातील तयार करण्यात आलेले कायदे समोर ठेऊन खालील उद्देशाच्या आधारे सदरील शोधनिबंध लिहिण्यात आला आहे.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
College, Chakur

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 291 (CCXCI) F
ISSN : 2278-9308
April, 2021

- **उद्देश :-**

1.स्त्री सबलीकरण म्हणजे काय ते स्पष्ट करणे.
2.ब्रिटिशकालीन स्त्री विषयक कायदे अभ्यासणे
3. भारतीय राज्यघटनेत महिलाना देण्यात आलेले विशेष अधिकार आणि घटनात्मक तरतुदी अभ्यासणे
4.स्त्रियांच्या अनुषंगाने तयार करण्यात आलेले कायदे अभ्यासणे.

- **पध्दतीशास्त्र :-**

प्रस्तुत शोध निबंध हा दुय्यम सामुग्रीवर आधारीत असून सदरील शोध निबंधात स्त्रीविषय प्रश्नांची शास्त्रीय पध्दतीने मांडणी करणाऱ्या व स्त्री सक्षमीकरण बाबतच्या लिखीत सामुग्रीचे वर्णन व विश्लेषण करण्याचा प्रयत्न केलेला आहे. व त्या अधारावरच निष्कर्ष मांडण्यात आले आहे. त्यामुळे प्रस्तुत शोध निबंधाच्या निष्कर्षाला मर्यादा आहेत.

- **स्त्री सबलीकरण म्हणजे काय ? :**

साधारणतः 1960 च्या दशकात स्त्री सबलीकरण ही संकल्पना अस्तित्वात आली. सर्व प्रथम स्त्री विकासाच्या संदर्भात पावलो फ्रीरे यांनी ही संकल्पना उपयोगात आणली.

स्त्री सबलीकरण या संकल्पनेतील सबलीकरण हा शब्द महत्वाचा आहे. सबलीकरण व सक्षमीकरण हे पर्यायी शब्द म्हणून ओळखले जातात. या दोन्ही शब्दास इंग्रजीमध्ये Empowerment हा शब्द वापरला जातो. या शब्दाचा अर्थ शक्ती प्रदान करणे असा घेतला जातो. यावरून स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना शक्ती प्रदान करणे होय. पण अकादमीक जगतात स्त्री सबलीकरण ही व्यापक, बहु आयामी, बहुअर्थी संकल्पना मानली जाते. तिच्या अर्था विषयीं एकवाक्यता दिसून येते नही म्हणजे तिचा निश्चित एक अर्थ काढणे कठीण आहे. त्यामुळे तीचे वेगवेगळे अर्थ काढले जातात. जसे

स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्री स्वातंत्र्य व स्त्री मुक्ती, स्त्रियांचे संसाधनावरील नियंत्रण, स्वविकासा बाबतचे स्वातंत्र्य, स्वतः च्या क्षमतांचा विकास करणे, निर्णय प्रक्रियेत सहभाग, सामान हक्क व संधी प्राप्त करून घेणे, सामाजिक जीवनाच्या सर्वच क्षेत्रात स्त्रियांना शक्ती, क्षमता आणि कौशल्य इ. चा विकास करून जीवनमान उंचावून स्वयंनिर्धारित बनणे,स्वयं व्यक्तिविकास, समाजभिमुख व्यक्तिविकास, नेतृत्व विकास संघटन इ. बाबींचा विकास करणे, अबला स्त्रियांना मानवी हक्क, सामाजिक न्याय प्रदान करून सबला बनवणे.या सर्व घटकांचे एकत्रीकरण म्हणजे स्त्री सबलीकरण होय.

त्याच प्रमाणे कायदे व कल्याण कार्यक्रमाच्या माध्यमातून आर्थिक, सामाजिक, शैक्षणिक व राजकीय सर्व क्षेत्रांमध्ये महिलांना पुरुषांच्या बरोबरीने हक्क व दर्जा प्रदान करून देणे, विकासाठी संधी उपलब्ध करून देणे, आणि स्त्री-पुरुष असमानता नष्ट करणे या समग्र प्रक्रियेला स्त्री सक्षमीकरण असे म्हणतात.

- **ब्रिटिश कालीन स्त्री विषयक कायदे :-**

भारतात ब्रिटिशांचे आगमन आणि कालांतराने यांच्या एकछत्री अमला मुळे पारंपरिक विशेतः मनुवादी व्यवस्थेच्या कचाट्यातून सर्वसामान्यांची मुक्ती होण्यास सुरुवात झाली. ब्रिटिशांनी निर्माण केलेली प्रशासन व्यवस्था व त्यांनी सुरुवात केलेल्या शिक्षणाच्या व्यवस्थेमुळे जे भारतीय समाजात परिवर्तनाचे वारे वाहू लागले. त्यातून स्त्रीजीवनात समानतेची वागणूक स्वातंत्र्याची आणि विकासाची सामान संधी यासाठी समाजातील अनिष्ट प्रथा परंपरा नष्ट करण्याच्या विचारसरणीचा प्रभाव वाढत गेला. एकीकडे ख्रिश्चन मिशनर्यांनी भारतातील सामाजिक, संस्कृतिक, आर्थिक, राजकीय आणि वैचारिक क्षेत्रात आमूलाग्र बदल घडवून आणण्याची सुरुवात केली तर दुसरीकडे अनेक समाजसुधारकांनी स्त्रियांचे

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513

प्रश्न सोडविण्यासाठी प्रयत्न सुरु केले. याचाच परिणाम म्हणून ब्रिटिश सरकारने स्त्रिया संदर्भात अनेक कायदे पास करून भारतातील स्त्री सक्षमीकरणाची सुरुवात केली . त्यामुळेच ब्रिटिश कालखंड स्त्री सक्षमीकरणाचा महत्वपूर्ण कालखंड म्हणून ओळखला जातो.

➢ **सती प्रथाबंदीचा कायदा :-**

मध्ययुगापासून भारतात स्त्रियाच्याअनुषंगाने ज्या काही अनिष्ट प्रथा अस्तित्वात होत्या त्यापैकी सतीप्रथा ही अत्यंत जाचक प्रथा होती. राजाराम मोहन रॉय यांच्या अथक परिश्रमाने ब्रिटिश गव्हर्नर विल्यम बेंटिक यांनी 7 डिसेंबर 1829 रोजी कॉन्सिल मध्ये सतीप्रथा बंदीचा कायदा पास करून सरकारी राजपत्रात प्रसिद्ध केला. सती जाण्यास प्रवृत्त करणे, मदत करणे, गुन्ह्यांची बातमी लपवणे इ. साठी कैद, दंड,किंवा मृत्यू दंड देण्याची शिक्षेची तरतूद या कायद्यात करण्यात आली. या कायदयाच्या विरुद्ध अनेक आंदोलने ही झाली. पण हा कायदा भारतातील ब्रिटिश राजवटीमध्ये व नंतर सर्व राज्यामध्ये लागू झाला.

➢ **पुनर्विवाहाचा कायदा** :

भारतात ब्रिटिश राजवटीत 19 जुलै 1858रोजी पुनर्विवाहास मान्यता देणारा कायदा संमत करण्यात आला या कायदयाने भारतात मोठे क्रांतिकारक परिवर्तन घडून येण्यास सुरवात झाली. पण असे असले तरी हा कायदा भारतीयांच्या गळी उतरविण्यास फार वेळ लागला.

➢ **रजिस्टर्ड विवाह कायदा :-**

भारतीय स्त्री जीवनातील परिवर्तनाच्या बाबतीत पुढचे पाऊल म्हणजे 1872 सालचा रजिस्टर्ड मॅरेज ऍक्ट होय. हा कायदा स्त्रियांच्या बाबतीत असलेली असमानता व अन्याय दूर करण्यासाठी नव्हता वा हिंदू समाजासाठी देखील नव्हता पण या कायद्यातील काही कलमामुळे स्त्रियांच्या अनुषंगाने अन्य काही कायद्याची बीजे पेरली गेली.

➢ **संमती वयाच्या कायदा :-**

बालवयात मुलींचे वैश्याव्यवसायात होणारे पदार्पण बंद करणे आणि विवाह प्रसंगी मुलीचे वय 10 वर्षा वरून 12 वर्षा पर्यंत वाढवणे या दोन उद्देशाने 9 जाने 1890 रोजी सर ऍड्रयू सबॉर यांनी Indian pearl cast & code of criminal procedure 1882 amendment bill पुढे आणले. यातील विवाह प्रसंगी मुलीचे वय 10 वर्षा वरून 12 वर्षा पर्यंत वाढवणे या उद्देशावर मोठा वाद झाला. शेवटी 1891साली मुलीचे विवाह वय 10 वरून 12 वर्ष करणारा संमती वयाचा कायदा पास करण्यात आला.

➢ **बालविवाह प्रतिबंधक कायदा :-**

भारतात 1929 साली बालविवाह प्रतिबंध बाबतचे बील सर्वासमोर ठेऊन 1 एप्रिल 1930 पासून ते अमलात आणले गेले ज्यात मुलीचे लग्नाचे वय 14 वर्ष करण्यात आले. व त्याचे उल्लंघन केल्यास 1 महिन्याची कैद आणि 1000 रु दंड अशी शिक्षेची तरतूद करण्यात आली.

- **भारतीय राज्यघटना आणि महिला सबलीकरण :-**

स्वातंत्र्या नंतर 26 जाने 1950 ला राज्यघटना अमलात आणली गेली. या राज्यघटनेत स्त्रियांचा व्यक्तिगत, सामाजिक, आर्थिक, सांस्कृतिक, धार्मिक, राजकीय दर्जा उंचावण्याचा दृष्टीने भारतीय नागरिक म्हणून असणारे सर्व मूलभूत अधिकार स्त्रियांना प्राप्त झालेच पण त्या बरोबरच राज्यघटनेतील कलम 14, 15, 16, 19, 21, 23, 226, 230, 232, 243मध्ये आणि मार्गदर्शक तत्वातील कलम 38, 39, 42मध्ये महिला साठी विशेष अधिकार आणि [illegible]त्मक तरतुदी करण्यात आल्या आहेत जसे, [illegible] समानता आणि संरक्षणाचा,स्त्रियांना [illegible]व्यक्ती स्वतंत्र, जीवित व व्यक्तीगत स्वातंत्र्य

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

213

लिंग, जात, धर्म, जन्म इ. आधारावर भेदभाव केला जावू नये यासंबंधी प्रत्येक राज्यास स्त्रियांसाठी विशेष कायदे निर्माण करण्याचे अधिकार देण्यात आले. मानवी तस्करी व व्यापार तसेच वेठबिगारीसं सक्त मनाई केली गेली.आदिवासी आणि ग्रामीण भागातील स्त्री कल्याण आणि सबलीकरणासाठी विविध तरतुदी करण्यात आल्या आशा या घटनात्मक तरतुदीच्या आधारावर संपूर्ण भारतातील स्त्रियांसाठी विविध कायदे तयार करण्यात आले. या सर्व घटनात्मक तरतुदी आणि त्या आधारे तयार होणारे कायदे म्हणजेच महिला सबलीकरणाच्या दिशेने होणारी वाटचाल होय.

- **स्वातंत्र्यानंतर महिला विषयक कायदये**

➢ **हिंदू विवाह विषयक कायदा 1955 /**

स्वातंत्र्य पूर्व कालखंडात हिंदू विवाह विषयक कायद्यावर हिंदू धर्म शास्त्र, श्रुती, स्मृती, रुढी परंपरा यांचा प्रभाव होता. त्यातून बरीचशी बंधने निर्माण झाली होती. विशेषतः स्त्रीयांचा कोंडमारा होत असत. ब्रिटिश कालखंडात त्यात काही आवश्यक सुधारणार करण्यात आल्या. पण त्या तुटपुंज्या होत्या परिणामी स्वात्रंत्र्य नंतर हिंदू कोड बिलाच्या आधारे 1955 मध्ये हिंदू विवाह विषयक कायदा संसदेत पास करण्यात आला. या हिंदू विवाह विषयक कायद्याने विवाहात क्रांतिकारक बदल घडून आले. जसे हिंदू विवाह अधिनियम १९५५ हा जम्मू व काश्मीर वगळता संपूर्ण भारतातील हिंदूंना तसेच परदेशी वास्तव्य करणाऱ्या सर्व भारतीय हिंदूंना लागू आहे. हिंदू या शब्दामध्ये धर्माने जे हिंदू आहेत त्यांचा तसेच जे जैन, बौद्ध किंवा शीख धर्माचे आहेत त्यांचाही अतर्भाव होतो. विवाहविषयक पूर्वशर्ती, विवाहविधी (संस्कार इ.), शून्य व शून्यनीय विवाह, दांपत्याधिकाराचे पुनःस्थापन, न्यायालयीन विभक्तता, घटस्फोट, पोटगी या व इतर अनेक विषयांसंबंधी बऱ्याच तरतुदी १९५५ च्या अधिनयमांत विस्तृतपणे देण्यात आल्या आहेत. या अधिनियमातील कलम 5 नुसार बहुपत्नीत्व विवाहास आळा बसला.

विवाह प्रसंगी वरचे व्यक्ती 21 तर वधूचे वय 18 करण्यात आल्याने बालविवाहास आणि जरठ विवाहास प्रतिबंध बसला निकट च्या नात्यातील विवाहास प्रतिबंध बसला. घटस्फोटा चा कांही अटीवर पाटील आणि पत्नी यांना अधिकार प्राप्त झाला.

हिंदू विवाह कायदा आणि त्यात वेळोवेळी झालेले बदल यामुळे स्त्रियांच्या जीवनात आमूलाग्र बदल घडू येऊ लागले.

➢ **हिंदू वारसाहक्क अधिनियम 1956 :-**

वारसाहक्क बाबत पूर्वी वेगवेगळ्या राज्यात वेगवेगळे कायदे होते. त्यामुळे वारसा बाबत गोंधळजन्य परिस्तिती होती. पण 1956 ला अमलात आणलेल्या हिंदू वारसा हक्क कायद्यमुळे हा गोधंळ बऱ्याच अंशी कमी झाला. सर्व हिंदूंसाठी हा कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्यान्वे मुलींना आपल्या वडिलांच्या मालमत्तेत मुलांइतकाच हक्क प्राप्त झाला. पण पूर्वजांच्या मालमत्तेत मुलींचा हक्क निकृष्ट च होता. तसेच प्रत्येक पित्याला वाटणीपत्र तयार करण्याचा अधिकार ही या कायद्यात देण्यात आला. तसेच पतीच्या मृत्यूनंतर पत्नी आपल्याला मिळालेल्या मालमतेचे आपल्या इच्छेनुसार हस्तांतर करू शकते.

या कायद्यात संशोधन करून 2005 साली सुधारणा करण्यात आल्या. व त्यानुसार कुटुंबाच्या संपतीत मुलगा आणि मुलगी, स्त्री -पुरुष यांना सामान अधिकार प्राप्त झाला म्हणजे कुटुंबात [illegible] अधिकार मुलाला आहेत [illegible] मुलीला मिळाले. या बरोबरच मुलीला (विवाह नंतरही [illegible]वाटणी मा[illegible]याचा अधिकार प्राप्त [illegible].

Bhai Kishanrao ... Chakur 413513 ... Junior College

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 291 (CCXCI) F | April, 2021

स्त्रियांना आर्थिक दृष्टीने सक्षम बनविण्याच्या उद्देशाने उचलेले हे एक पाऊल होते.

➢ **हिंदू दत्तक विधान व पोटगीचा कायदा 1956:-**

21 डिसेंबर 1956 ला हिंदू दत्तक विधान व पोटगी कायदा अमलात आणला गेला. मुलाला दत्तक घेणे ही हिंदू समाजातील फार जुनी पद्धती आहे. व त्या प्रक्रियेत स्त्रियांना महत्व दिले जात नसत. पण या कायद्याने स्त्रियांना पुरुषाच्या बरोबरीने दत्तक घेण्याचे विशेष अधिकार प्राप्त झाला. मुलगी दत्तक घेण्याचा अधिकार याच कायद्या द्वारे प्राप्त झाला. या बरोबरच स्त्रियांना स्वतः हुन स्वतः साठी मुलगा किंवा मुलगी दत्तक घेण्याचा अधिकार या कायद्याने प्राप्त करून दिला. त्यामुळेच कुमारिका, विधवा, परित्यक्ता स्त्रियांना ही दत्तक घेण्याचा अधिकार प्राप्त झाला. तसेच दत्तक घेताना पत्नीची संमती वा परवानगी अनिवार्य करण्यात आली.कलम 18 मध्ये पोटगी बद्दलचा कायदा सविस्तर मांडण्यात आला आहे. त्यात अयोग्य कारणांमुळे केलेला पत्नीचा परित्याग, कौर्याची वागणूक, महारोग, दुसरी पत्नी जिवंत असेल तर , रखेल ठेवली असेलतर, धर्मांतर केले असेल तर यासारख्या कारणांच्या आधारे स्त्रीला पतीपासून वेगळे राहून पोटगी मागता येते. याशिवाय कलम 20 नुसार अनौरस मुलीला पोटगी मागण्याचा अधिकार देण्यात आला आहे. कलम 20व 21 नुसार स्त्रियांना देखील विशिष्ट परिस्थितीत पोटगी संबंधी जबाबदार धरले गेले आहे.

➢ **अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा1956 :-**

बेकायदेशीर रीत्या बालकांना आणि स्त्रियांना लैंगिक शोषण, भीक मागणे, अवयव तस्करी, वेश्याव्यवसाय आदी साठी खरेदी विक्री केली जाते. जगातील बेकायदेशीर रीत्या चालणाऱ्या उलाढालीत ही मानवी तस्करी तिसऱ्या क्रमांकावर येते. अशी तस्करी रोखण्याच्या उद्देशानेच भारतात 1956 साली अनैतिक व्यापार प्रतिबंध कायदा हा कायदा लागू करण्यात आला. या कायद्यात एकूण 25 कलमे असून त्यात वेश्याव्यवसाय प्रतिबंधा पासून पीडितांच्या पुनर्वसना पर्यंतच्या तरतुदी केल्या गेल्या आहेत. पण या कायद्याची अमलबजावणी पाहिजे तशी होत नसली दिसून येते.

➢ **हुंडा बंदीचा कायदा 1961:-**

भारतीय समाजात हुंडा पद्धतीचे अस्तित्व प्राचीन कालखंडापासून वेगवेगळ्या रूपात दिसून येते. काळाच्या ओघात हुंडा देणे आणि घेणे हा एक शिष्टाचार बनला आहे. परंतु या हुंडा पद्धतीमुळे स्त्रियांचा शारीरिक, मानसिक छळ होतोच पण त्या बरोबर हुंडा बळीचे प्रमाणही वाढत जाताना दिसते. याप्रमाणेच हुंडा पद्धतीचे विपरीत परिणाम व्यक्तिगत पातळीपासून सामाजिक पातळी घडून येतात. यात आर्थिक परिणाम खूप भयानक आहेत या सर्व पार्श्वभूमीवर 1961 साली हुंडा बंदीचा कायदा पारित करण्यात आला. या कायद्यात 1986 सुधारणार करण्यात येऊन हुंडा घेणे आणि देणे यास कायद्याने गुन्हा ठरवून कडक शिक्षेची तरतूद करण्यात आली. हुंडा पंडितास संरक्षण, न्याय, पुनर्वसन या सारख्या बाबींचा समावेश यात करण्यात आला. पण एकंदरीत भारतीय सामाजिक परिस्थिती मुळे या कायद्याची प्रभावी अंमलबजावणी होऊ शकत नही.

असे असले तरी महिला सबलीकरणाच्या पार्श्वभूमीवरहा कायदा महत्वपूर्ण ठरतो.

➢ **प्रसूती लाभ कायदा / मातृत्व लाभासंबंधीचा कायदा 1961 :-**

संघटित क्षेत्रात कामकारणाऱ्या महिलांना प्रसूती कालावधीत नौकरी विषयक संरक्षण प्रदान करणाऱ्या उद्देशाने 1961 साली प्रसूती लाभ कायदा पास करण्यात आला. ज्या कायद्यामुळे ज्या महिला कर्मचाऱ्यांची सतत [illegible]) दिवस सेवा झाल्यानंतर प्रसूती व गर्भपात यासांबांधीच्या निशुल्क

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

214

B.Aadhar' International Peer-Reviewed Indexed Research Journal | ISSN : 2278-9308
Impact Factor - (SJIF) –7.675, Issue NO, 291 (CCXCI) F | April, 2021

तपासणी सुविधा उपलब्ध करून देण्याची आणि त्यासंबंधी रजा देण्याची तरतूद करण्यात आली. या कायद्यात वेळोवेळी सुधारणा करण्यात आली.

➢ **वैद्यकीय गर्भपाताचा कायदा 1971:-**

लोकसंख्या वाढीतून निर्माण होणाऱ्या समस्येवर नियंत्रण ठेवण्याच्या उपाययोजनेतील एक उपाय म्हणून आणि विशेष श्रेणी महिला, बलात्कार पीडित महिला, दिव्यांग महिला अल्पवयीन महिला व अन्य परिस्थिती पीडित महिला च्या दृष्टीने 1971 साली भारतात गर्भपातास कायदेशीर मान्यता देण्यात आली. पण त्याची अंमलबजावणी 1 एप्रिल 1972 पासून सुरु झाली. या कायद्यात सुधारणा करून वैद्यकीय गर्भपात (सुधारणा) विधेयक 2021 हे महिलांसाठी सुरक्षित आणि कायदेशीर गर्भपात सेवेचा विस्तार करण्यासाठी, उपचारात्मक,मानवी आणि सामाजिक आधारावर आणण्यात येत आहे.

➢ **समान वेतन अधिनियम, 1976**

आजच्या काळात महिला या भारतीय श्रमशक्तीचा अविभाज्य घटक बनल्या आहेत. ही बाब लक्षात घेऊन पुरुष आणि महिला कामगारांना समान वेतन देण्यासाठी आणि नोकरी मध्ये लिंगभेदानुसार वेतन ठरवण्याच्या किंवा देण्याच्या प्रथेस प्रतिबंध लावण्यासाठी 1976 साली समान वेतन अधिनियम अमलात आणला. त्याच बरोबर महिलां मध्ये कौशल्य विकासासाठी शिक्षण आणि व्यवसायिक प्रशिक्षण देण्यासाठी व्यावसायिक प्रशिक्षण कार्यक्रम तयार करून प्रशिक्षण संस्था ची स्थापना केली. महिलांचे कायदेशीर हक्क आणि महिला सबलीकरणाच्या दृष्टीने हे महत्वाचे पाऊल ठरले.

➢ **अंतर राज्य प्रवासी श्रमिक अधिनियम 1979 :-**

जे श्रमिक अन्य राज्यात जाऊन सेवा पुरवितात त्यांच्या हिताचे रक्षण करण्याकरिता 1979 साली अंतर राज्य प्रवासी श्रमिक अधिनियम लागू करण्यात आला. या कायद्यात ज्या तरतुदी करण्यात आल्या त्यात महिलांसाठी नियोजित ठिकाणी वेगळे शौचालय व स्नानगृहाची व्यवस्था करण्या संबंधीची तरतूद करण्यात आली.

➢ **अश्लील प्रदर्शन विरोधी कायदा 1986**

स्त्री आणि स्त्रीचे अश्लील प्रदर्शन हे समीकरण जोडणारी प्रवृत्ती फार पूर्वीपासून समाजात अस्तित्वात आहे .आधुनिक काळात तर याची व्याप्ती वाढत असलेली दिसून येते .ही बाब स्त्रि अस्तित्वासाठी अवहेलना करणारी आहे .यामुळेच 23 डिसेंबर 1986 रोजी स्त्रियांना असभ्य रीतीने प्रदर्शित करण्यास प्रतिबंध कायदा पारित करून स्त्रियांना असभ्य रीतीने प्रदर्शित करण्यारे कोणतेही पुस्तकं ,लिखित मजकूर ,पत्रक,फिल्म तयार करणे ,स्लाईड ,पोस्टाने किंवा अन्य प्रकारे पाठविणे,जाहिराती या सारख्या स्वरूपात प्रदर्शित करण्यास या कायद्यातील 6व्या कलमानुसार शिक्षा पात्र गुन्हा ठरवण्यात आला .

➢ **घटना दुरुस्ती कायदा (73 वी आणि 74)1993**

भारतीय लोकशाही व्यवस्थेत विकेंद्रीकरण आणि जनसहभाग वाढवण्याच्या दृष्टीने 73 वी (24एप्रिल 1993) आणि 74 वी (20 एप्रिल 1993)घटना दुरुस्ती करण्यात आली. त्यातून ग्रामीण आणि शहरी भागातील अनुक्रमे पंचायत राज्य संस्था आणि स्थानिक स्वराज्य संस्था मध्ये महिलांना 33 %आरक्षण प्रदान करण्यात आले. (सध्य हे आरक्षण 50% आहे.) या घटना दुरुस्ती कायद्यमुळे महिलांचा राजकीय क्षेत्रात आणि विकासाच्या प्रक्रियेत होणारा वावर (मुक्त संचार)म्हणजे महिलांचा सबलीकरणाच्या दिशेने होणारा प्रवास होय.

> **गर्भलिंग तपासणी कायदा 1994**

स्त्री जन्म नाकारणाऱ्या समाजाच्या प्रवृत्ती परिपाक म्हणजे लोकसंख्येत घटत जाणारे स्त्री जन्माचे प्रमाण, त्याचा लिंग गुणोत्तरावर होणारा परिणाम, त्यातून निर्माण होणाऱ्या समस्या, वाढते स्त्रीभ्रूणहत्येचे प्रमाण, गर्भाचे लिंग सांगू शकणाऱ्या सोनोग्राफी सारख्या तंत्रज्ञानाचा वाढत चाललेला गैरवापर रोखण्यासाठी 1994 मध्ये गर्भलिंग तपासणी कायदा परीट करण्यात आला. 2003 मध्ये यात सुधारणा करून त्याचे नाव गर्भलिंगधारणापूर्व आणि प्रसुतीपूर्व निदान तंत्र कायदा असे करण्यात आले. या कायद्यामुळे स्त्री भ्रूण हत्येस रोख बसला.

> **कौटुंबिक हिंसाचार प्रतिबंध करणारा कायदा 2005 :-**

भारतीय संविधानाच्या कलम 14, 15, 21नुसार भेदभाव मुक्ती, समानता, जीवित स्वातंत्र्याचे संरक्षण करण्याचा हक्क महिलांना दिला गेला आहे. असे असले तरी महिला या मोठ्या प्रमाणात कौटुंबिक हिंसाचारास बळी पडत आहेत ही बाब लक्षात घेऊन कौटुंबिक हिंसाचारापासून महिलांचे संरक्षण अधिनियम 2005 व 2006 हा कायदा 26 ऑक्टोबर 2006 पासून देशात लागू केला गेला. या कायद्यान्वे अशी कोणतीही कृती की जी महिलांच्या शारीरिक, मानसिक, आर्थिक, लैंगिक, जीवितास हानी पोचवून तिच्या कुचंबणेस जबाबदार ठरू शकते. तिच्या अस्तित्वास व प्रतिष्ठेस धोका निर्माण करू शकते आशा सर्व बाबी चा कौटुंबिक हिंसाचारात समावेश केला गेला. असा हिंसाचार करणे. दखलपात्र व अजामीनपात्र गुन्हा ठरवण्यात आला. त्याचप्रमाणे पीडित महिलेला मोफत कायदेविषयक सल्ला,वैधकीय सुविधा, निवासव्यवस्था यासारख्या सेवा सुविधा पुरवण्याच्या दृष्टीने तरतुदी करण्यात आल्या.

> **बलात्कार विरोधी कायदा 2012**

देशातील वाढत्या बलात्काराच्या घटना, त्यातून स्त्रियां बाबत निर्माण झालेली असुरक्षितता यासारख्या अनेक बाबी लक्षात घेऊन कलम 375 व 376 नुसार 1983 साली बलात्कारास विरोध करणारा कायदा पास करण्यात आला. त्यात 1987 व2012साली व वेळोवेळी बदल करून स्त्रियांना संरक्षण देण्यावर भर देऊन गुन्हेगारास शिक्षा करण्याची तरतूद करण्यात आली.

> **कामाच्या ठिकाणी होणारा लैंगिक छळ रोखणारा कायदा :-**

स्त्रियांच्या अनुषंगाने विशेषतः कामाच्या ठिकाणी होणारा छळ रोखण्यासाठी (1997साली सर्वोच्च न्यायालयांनी दिलेल्या विशाखा मार्गदर्शन सूचना च्या आधारावर)2013साली लैंगिक छळ विरोधी कायदा अमलात आणला. हा कायदा संघटित तथा असंघटित आशा सर्वच क्षेत्रासाठी लागू करण्यात आला.या कायद्यात पुढील बाबीचा समावेश करण्यात आला.लैंगिक छळामध्ये स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध प्रत्यक्ष किंवा अप्रत्यक्षपणे केल्या जाणा-या कोणत्याही लैंगिक स्वरूपाच्या कृतींचा समावेश होतो.शारीरिक,तोंडी किंवा हावभाव किंवा इतरमाध्यमांतून स्त्रीच्या इच्छेविरुद्ध केलेली लैंगिक कृती आणि वर्तन जे महिलांसाठी कामाच्या ठिकाणी भितीदायक वातावरण तयार करतं याला लैंगिक छळ व्याख्येमध्ये धरलं जातं.स्त्रियांना दुय्यम मानून त्यांचा अपमान करणे हा देखील लैंगिक छळ आहे. महिलेच्या इच्छेविरुद्ध केलेली खालील कोणतीही कृती लैंगिक छळामध्ये धरली जाते.शारीरिक स्पर्श किंवा जवळीक साधणं,लैंगिक प्रकारातील बोलणं,लैंगिक साहित्य किंवा तशी सामग्री दाखवणं,कामामध्ये लुडबुड करणं इ.

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

215

या व्यतिरिक्त स्त्री संरक्षणाच्या दृष्टीने अनेक कायदे करण्यात आले जसे,

स्त्रियांचे संवैधानिक अधिकार(भारतीय राज्य घटनेनुसार असलेले अधिकार),मानवी हक्क संरक्षण कायदा १९९३,आनंद विवाह कायदा १९०९,आर्य विवाह विधिवत कायदा १९३७,मुस्लीम विवाह कायदा,मुस्लीम स्त्री (घटस्फोट हक्क संरक्षण कायदा) १९८६,भारतीय ख्रिस्तीविवाह कायदा १८७२, पारसी विवाह व घटस्फोट कायदा १९३६,विशेष विवाह कायदा १९५४,विदेश विवाह कायदा १९६९ ,धर्मांतरीत व्यक्ती विवाह विच्छेद कायदा १८६६, भारतीय घटस्फोट कायदा १८६९, विवाहित स्त्रियांचा संपतीचा कायदा १९५९, मुस्लीम स्त्रियांचा मालमत्ता व वारसा हक्काचा कायदा, ख्रिश्चन स्त्रियांचे मालमत्ता व वारसा हक्क ,पारसी स्त्रियांचे मालमत्ता व वारसा हक्क,फौजदारी कायदे, भारतीय दंडविधान कायद्यातील स्त्रियांसंबंधित महत्त्वाची कलमे, कारखाने कायदा १९४८, खाण कायदा १९५२, करार मजूर (नियोजन व निर्मूलन कायदा) १९७०,किमान वेतन कायदा १९४८, वेतन प्रदान कायदा १९३६, राज्य कामगार विमा कायदा १९४८, शेती-मळा लागवड कामगार कायदा १९५१, नागरी अधिकारांच्या संरक्षणासंबंधीचा कायदा १९५५,कुटुंब न्यायालये कायदा १९८४, हिंदू अज्ञानतत्व व पालकत्व कायदा १९५६, राष्ट्रीय महिला आयोग कायदा १९९०, ,विधि सेवा प्राधिकरण कायदा १९८७,अर्भकासाठीचे कृत्रिम दुध व अन्य अन्न पदार्थ (निर्मिती,वाटप आणि पुरवठा नियमन) कायदा १९९२,अनाथालये व धर्मादाय गृहांसाठीचा (देखरेख व नियमन)कायदा १९६०, बालिका सक्तीचे शिक्षण व कल्याण कायदा 2001,राष्ट्रीय ग्रामीण रोजगार हमी कायदा २००६

ही सर्व कायदे स्त्री संरक्षण, हक्क,सर्वांगीण विकास, न्याय या संदर्भात तयार झाली असून यांचा योग्य उपयोग स्त्री सबलीकरणाच्या प्रक्रिया साठी केला गेला तर स्त्रीयांचा सर्वांगीण विकास साधता येईल.

समारोप :

स्त्री शिवाय समाजाची कल्पना करणे शक्य नही. असे असलेतरी जगातील सर्वच समाजात स्त्री असुरक्षित आहे. स्त्री असुरक्षिततेच्या बाबतीत भारत चौथ्या क्रमांकावर येतो. 1960 च्या दशकात जागतिक पातळीवर झालेल्या स्त्री चळवळीतून स्त्री सबलीकरणाचा विचार पुढे आला.पण भारतात फार पूर्वी पासून विविध संतांनी, धर्मप्रसारकांनी, धर्मसुधारकांनी, समाजसुधारकांनी स्त्री उद्धारा साठी प्रयत्न केलेले दिसून येतात.स्त्री सबलीकरण म्हणजे स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, शैक्षणिक, राजकीय क्षेत्रात विकासाची सामान संधी उपलब्ध करून देणे होय.स्त्री सबलीकरण ही एक दीर्घकाळ चालणारी प्रक्रिया आहे. व त्यासाठी विविध पातळीवर प्रयत्न करावे लागतात. या दृष्टीने भारतात कायदात्मकपातळीवर प्रयत्न झालेले दिसून येतात. ब्रिटीश कालखंडात स्त्री सबलीकरणाच्या दिशेने प्रयत्न झाले स्वतंत्र नंतर स्त्रियांना विकासाच्या प्रवाहात सहभागी दृष्टीने घटनात्मक तरतुदी करण्यात आले. तसेच स्त्रियांना सामाजिक, आर्थिक, राजकीय सांस्कृतिक क्षेत्रात आपले अस्तित्व निर्माण करण्याच्या दृष्टीने विविध कायदे करून संरक्षण देण्यात आले.भारतात स्त्रीसबलीकरणाच्या दृष्टीने घटनात्मक आणि कायदात्मक आधारावर सर्व प्रकारचे पोषक वातावरण तयार आहे. तेव्हा पुरुष प्रधान समाजाची मानसिकता आणि स्वतः स्त्रियांची इच्छा शक्ती या दोन बाबीवर स्त्री सबलीकरणाची धुरा आधारलेली आहे.

जोपर्यंत स्त्रियां द्वारे पारंपरिक मानसिकतेचा त्याग करून आधुनिक विचारसरणीचा स्वीकार केला जाणार नाही. आपल्या प्रश्नावर स्वतः बोलणार नाहीत, पर्याय शोधणार नाहीत, आव्हाने देणार वा आव्हाने स्वीकारणार नाहीत, स्वहिताचे, स्वअस्तित्वाचे व स्वयंनिर्णयाचे राजकारण, समाजकारण, अर्थकारण करणार नाहीत, पुरुषप्रधानते च्या मानसिकते ऐवजी समानतेची मानसिकता स्विकारणार

नाहीत. म्हणजे स्त्रियांसाठी तयार करण्यात आलेल्या घटनात्मक तरतुदी आणि कायदे यांच्या अभ्यास आणि उपयोग जोपर्यंत स्त्रियांकडून केला जाणार नाही तोपर्यंत कितीही कायद्यात्मक प्रयत्न व उपाययोजना केल्या तरीही स्त्री सबलीकरणाच्या प्रक्रियेचे उद्देश साध्य होणार नाहीत.

संदर्भ सूची :-

1.माहेश्वरी अविनाश, महिला अधिकार और कानुन, प्रिज्म बुक्स, २०११, जयपूर (राजस्थान), पृ. क्र. १९-२२.
2.मधुसूदन त्रिपाठी:शारीरिक शोषण और कानून, खुशी पब्लिकेशन्स, गाजियाबाद • नई दिल्ली, 2011
3.चेतन सिंह मेहता:महिला एवम् कानून, आशीष पब्लिशिंग हाऊस नई दिल्ली
4.गोटे शुभांगी, महिला सबलीकरण स्वरुप व समस्या, वरद प्रकाशन, २०११, औरंगाबाद.
5.शारंगपाणी सरोजनी, स्वातंत्र्योत्तर स्त्रीविषयक कायदे सरोज प्रकाशन, १९७५, पुणे
6.मेढेकर मराठे अर्जना, महिलांचे कायदे, सांकेत प्रकाशन, २००५. औरंगाबाद,
7.देशपांडे कमलाबाई, स्त्रीयांच्या कायद्याची वाटचाल, मनोहर ग्रंथमाला प्रकाशन, १९३८, पुणे
8.https://mr.vikaspedia.in/social-welfare
9.https://mahakamgar.maharashtra.gov.in/lc-equal-remuneration-mr.htm
10.https://www.scotbuzz.org/2020/12/mahila-sashaktikaran-kanoon.html?m=1
11.https://mr.m.wikipedia.org/wiki

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

216

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

भारतातील मानवी हक्क आणि महिला
(Human Rights Of Indian Women)

प्रा.प्रवीण कारभारी शिंदे
सहाय्यक प्राध्यापक (राज्यशास्र)कला विज्ञान आणि वाणिज्यमहाविद्यालय, ओझर मिग.जि.नाशिक. Email - pravinshinde1875@gmail.com

प्रस्तावना :-

प्रत्येक व्यक्तीला आपल्या सर्वांगीण विकास होण्यासाठी तसेच आपले व्यक्तिमत्त्व विकसित होण्यासाठी हक्कांची आवश्यकता असते. त्याच दृष्टिकोनातून संयुक्त राष्ट्र संघा च्या आमसभेने १० डिसेंबर १९४८ रोजी मानवी हक्कांचा सार्वत्रिक जाहीरनामा सहमत व स्वीकृत केला. सर्व मानवांना समान हक्क मिळणे आणि त्याच्या प्रतिष्ठेचे रक्षण होणे हा जगातील स्वातंत्र्य न्याय व शांतता याचा पाया होय. मानवी हक्कांचे उल्लंघन व त्याचा अनादर यातून निर्माण होणारी रानटी कृत्य हा मानव जातीच्या सद्सद्विवेकबुद्धी वर झालेला आघात होय. संयुक्त राष्ट्र संघाने महिला आयोगाची स्थापना करून महिलांच्या हक्कांचे रक्षण करण्यासाठी आणि त्यांच्या विकासासाठी विविध कार्यक्रम हाती घेण्याची जबाबदारी या आयोगावर सोपविण्यात आली आहे. महिलांच्या हक्कासंबंधी उद्भवणाऱ्या समस्यांवर विचार करून याबाबत आवश्यक त्या उपाययोजना सुचविण्याचे कार्य महिला आयोग पार पाडतो. भारतात देखील महिलांच्या हक्काबाबत अनेक प्रश्न समस्या व कारणे आहेत. त्याचा अभ्यास करणे गरजेचे आहेत तसेच भारतीय संविधानात महिला हक्कांत संबंधीच्या तरतुदींचा अभ्यास करणे गरजेचे आहे. **अभ्यासाचे उद्देश :-**

1) भारतातील महिलांच्या हक्काबाबतची स्थितीचा आढावा घेणे.
2) महिलांच्या हक्कासंबंधी येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे.
3) भारतीय महिलांच्या हक्कासंबंधी घटनात्मक तरतुदींचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्ये:-

1) प्राचीन काळी महिलांची सामाजिक स्थिती चांगली होती असे वाटते.
2) स्वतंत्र भारतात देखील महिलांच्या अनेक समस्या असू शकतात.
3) घटनात्मक तरतुदींचा महिलांच्या जीवनावर सकारात्मक परिणाम झालेला असू शकतो.

संशोधन पद्धती :-

उपलब्ध माहितीच्या आधारे विषयाची मांडणी करण्यासाठी वर्णनात्मक पद्धतीचा वापर करण्यात आला आहे. तसेच प्रस्तुत लघुशोध निबंधासाठी द्वितीयक तथ्य सामग्रीचा आधार घेण्यात आला आहे. समाजातील अज्ञानामुळे महिलांना हक्का बाबत जाण नसते. म्हणूनचभारतातील महिलांच्या हक्काबाबतच्या स्थितीच्याअभ्यास करणे,महिलांच्या हक्कासंबंधी येणाऱ्या समस्यांचा अभ्यास करणे वभारतीय महिलांच्या हक्कासंबंधी घटनात्मक तरतुदीं संदर्भात [illegible] करण्यासाठी प्रस्तुत लघुशोध निबंधासाठी द्वितीयक तथ्य सामग्रीचा आधार घेऊन नि[illegible]पर्यंत पोहो[illegible]चा [illegible] करण्यात आला आहे.

भारतातील महिलांचे स्थान

१) वैदिक कालखंड:

वैदिक काळात स्त्रियांचे स्थान [illegible] होते. पुरुषाप्रमाणेच समान अधिकार व सर्व प्रकारचे स्वातंत्र्य त्या उपभोगत होत्या. [illegible] गुरुकुलात शिक्षण [illegible] व शिक्षणा [illegible] विवाह [illegible] समांतर जीवनसाथी असे. आर्य पूर्वकाळात [illegible] होते हे मोहनजोदडो व हडप्पा येथील सापडलेल्या शिल्पा वरून स्पष्ट होते. [illegible] दिसते वैदिक काळात स्त्रीला अनेक शत्तीशी अधिकारिणी मानले [illegible] जागृत करण्याचे काम प्रथम भगवान श्रीकृष्णानी केले.

15

ISSN 2394-5303

Issue-79, Vol-01, August 2021

Printing Area

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

Editor
Dr.Bapu G.Gholap

PRINCIPAL
Shri Madhavrao Deshmukh
Sr. College, Chakur

www.vidyawarta.com

- ISSN Assigned
- Impact factor (3.102)
- Indexed (IIJIF)
- Recommended
- Trademark
- Reputed
- Print format
- Monthly published
- Open Access
- Peer-reviewed
- Quality publication
- Free hosting
- Free promotion service
- More citations
- Search engine friendly
- 100% satisfaction of prices, quality and services we offer
- Publish your research Papers & articles in International Journals.
- Competitive pricing
- Acceptes any subject & any faculty
- English, Hindi & Marathi Language

We provide Best quality hologram sticker secured books to secure your own writing and text content. Hologram Stickers play a vital role in protecting the original brands and products against duplication.

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gmail.com
Cell : 098 50 20 32 95
& Edit By
Dr.Gholap Bapu Ganpat

₹400/-

ISSN 2394-5303

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur 413513

ISSN: 2394 5303 | Impact Factor 7.891(IIJIF) | Printing Area® Peer-Reviewed International Journal | August 2021 Issue-79, Vol-01 | 01

आंतरराष्ट्रीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

प्रिंटिंग एरिया

Printing Area International Interdisciplinary Research Journal in Marathi, Hindi & English Languages

August 2021, Issue-79, Vol-01

Editor

Dr. Bapu g. Gholap

(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt Ltd.,At Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205

Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

14) Priority Sector Lending : A Study of Commercial Banks in Bihar Since 1991
Munna Kumar Sharma, Chapra (Bihar) ||62

15) DESIGN MODELING OF SMARTPHONE CONTROLLED ROBOT
Suvikram Pradhan, Anshuman Nayak, G.Avinash Sharma, D. Jayanth Kumar, GUNUPUR, ODISHA ||64

16) Psycho-social Factors Responsible for Violence and Corruption in the ...
Dr. Prashant Patangrao Yadav, Dist: Kolhapur ||68

17) A comperative study between private and public sector banks in india ...
Dr. Mitesh Chowdhary & Akeel Ahmad Mir, Indore ||73

18) EMOTIONAL INTELLIGENCE AND ITS IMPACT ON MANAGERIAL PERFORMANCE ...
Neethu S Gopinadh, Rajasthan, India ||78

19) Effect of integrated weed management on growth and yield of mustard ...
Rebecca S. Hadke, R. Ghatak, Ambarish Thaokar, Satish Jatav & Shubhashosh Rakshit, Saikheda, Madhya Pradesh ||84

20) Empowering Women Through Agriculture
Dr. Seema Rani & Dr. Anshu Vishnoi, Amroha ||89

21) E-Marketing and Consumer Behavior
Mrs. Chanodiya Snehal Mansukhlal, Pune ||93

22) Teaching and Learning with Technology: Effectiveness of ICT
Mrs. Vaishali Balasaheb Shinde, Dist-Beed ||97

23) Gender Discrimination & Workplace Harassment: A Feminist Analysis ...
Alaknanda Prakash Pathak, Aurangabad ||101

24) ANALYTICAL STUDY OF CARBON CREDIT TRADE PERFORMANCE IN INDIA
Mrs. Kalpana Sharad Pathak, Ahmednagar ||106

25) A STUDY OF USAGE ON MOBILE BANKING WITH REFERENCE AURANGABAD ...
Mr. Bankar Karbhari Kisan, Rangari ||112

26) EDUCATIONAL CONTRIBUTION OF GIZU BHAI BADHEKA IN THE FIELD OF ...
DR. SHUBHRA KANDPAL, NAINITAL ||116

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

27) डॉ.आंबेडकरांचे भूमीहक्क आंदोलन
डॉ.संजय गायकवाड & सुनिल ताकतोडे, जि.हिंगोली ||122

28) नैसर्गिक साधन संपत्तीचे जतन काळाची गरज
प्रा.डी. जो. कापुरे, जि. कोल्हापूर ||124

29) मनोबोध-एक प्रगट चिंतन
प्रा. मेधा गोसावी, बीड ||127

30) बंजारा समाजाची पारंपरिकतेकडून आधूनिकतेकडे वाटचाल एकसमाजशास्त्रीय अध्ययन
डॉ.टेंगसे सुन्किता & प्रा.सुलोचना जाधव, किनवट ||129

31) स्वामी विवेकानंदाचे शैक्षणिक विचार
श्री. ज-हाड विजय बाबासाहेब ||132

32) मराठवाडयातील महिला डॉक्टरांच्या अर्थिक -एक दृष्टीकोन
प्रा.डॉ.प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख, जि.लातूर ||134

33) संशोधनातील निरीक्षण पध्दतीचा अभ्यास (Observation Method)
प्रा. डॉ. टी.जी. सिराळ, जि. हिंगोली ||140

34) संयुक्त आणि विभक्त कुटुंबातील कुटुंबजीवन शिक्षणाच्या प्रभावाचा तुलनात्मक ...
वर्षा अंबादास संन्याशी & डॉ. बालाजी मुंडे, जालना ||145

35) पाणी आणि संबंधीत समस्या Water and Related Issues
प्राचार्य डॉ.शेख.एस.जे, जि. जळगाव ||148

36) बैंकिंग क्षेत्र में सुधार
मनोज कुमार गर्ग, श्रीगंगानगर ||151

37) हरीलाल 'मिलन' के काव्य साहित्य में राष्ट्रीय चेतना का उद्बोधन एवं स्वरूप
वन्दना शिवहरे, ग्वालियर (म.प्र.) ||154

38) आचार्य अभिनवगुप्त प्रतिपादित प्रमुख सिद्धान्त
चन्द्र किशोर, कानपुर नगर, उ०प्र० ||157

39) उच्चतर माध्यमिक विद्यालय में अध्ययनत् विद्यार्थियों के गणित चिंता पर एक ...
शत्रुघन भोई & रेणुका शर्मा, रायपुर (छ.ग.) ||160

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

सारांश :

स्वामी विवेकानंदांनी शिक्षणाला व्यवहारिकतेचे जोड असायला हवी अशी त्यांची धारणा होती. तसेच शिक्षण हे समाजातील की तळागाळातील सर्व सामान्य वंचित असे घटक होते त्यांना शिक्षण मिळाले पाहिजे जर त्यांना शिक्षण मिळाले तरच राष्ट्राचा विकास होईल.

स्वामी विवेकानंदांनी ब्रिटीशांच्या शिक्षण पद्धतीवर कडाडून टिका केली त्यांच्या मते त्यांच्या शिक्षण पद्धतीने केवळ बाबू तयार होतात. शिक्षणाने प्रत्येक व्यक्तीच्या अंत:करणामध्ये लोककल्याणाची भावना जागविली पाहिजे, शिक्षणामुळे व्यक्तीचा सर्वांगिण विकास झाला पाहिजे. अशा प्रकारचे शिक्षणविषयक विचार स्वामी विवेकानंदांनी मांडले आहेत.

संदर्भ ग्रंथ :

१. कुलकर्णी, शा. (२०१६), भारतीय व पाश्चात्य शिक्षण तज्ञ, नित्यनुतन प्रकाशन.

२. नंदनवार, आ., शिक्षणशास्त्रज्ञ आणि विचारवंत.

३. शोधनिबंध संग्रह, (२०१३), युगनायक स्वामी विवेकानंद, लातूर : विद्याभारती प्रकाशन.

४. घोडमोडे, के. यु., घोडमोडे, क. (२०१२), शैक्षणिक विचारवंत भारतीय व पाश्चात्य, नागपूर : विद्या प्रकाशन.

५. अभ्यंकर, शं. वा. (२००३), युगाचार्य स्वामी विवेकानंद, पूणे : आदीत्य प्रतिष्ठाण.

□□□

32

मराठवाडयातील महिला डॉक्टरांच्या अर्थिक -एक दृष्टीकोन

प्रा.डॉ.प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर, ता.चाकूर, जि.लातूर

****

प्रस्तावना :-

भारतीय समाजव्यवस्थेत नोकरी करणा-या महिलांना दुहेरी भूमिका पार पाडावी लागते. एक म्हणजे ती ज्या ठिकाणे क्षेत्रात नोकरी, कामधंदा करते तेथील व्यावसायीक जबाबदारी पार पाडावी लागते आणि दुसरी म्हणजे घर किंवा कुटुंबातील जबाबदारी होय जी की तिला ती फक्त जन्माने स्त्रीआहे म्हणून पार पाडावी लागते. या उलट जो पुरुष घराच्या बाहेर राहून अर्थाजनाचे काम करतो तो कौटोंबिक जबाबदा-या फारस्या पार पाडताना दिसत नाही. स्त्रीयांच्या वाटेला आलेले हे भूमीकांची देणं त्यांना अनेक प्रकारे त्रासदायक ठरते. नोकरीच्या निमितने आलेल्या जबाबदा-या आणि एक स्त्री म्हणून तिच्या वाटेला आलेल्या कौटूंबिक जबाबदा-या पार पाडताना तिची पुरती दमछाक होताना दिसते. परंतु यातुन काही केल्या तिची सुटका होत नाही. मुलांचे संगोपन, त्यांचे आजार, शाळा इ.ची जबाबदारी तिच्यावर आसते. शिवाय संयुक्त कुटुंबात वृध्द व्यक्तींचे देखभाल करणे हे स्त्रीचेचे कर्तव्य आहे अशी पितृसत्ताक व्यवस्थेने बांधणी केली आहे. त्याशिवाय पती किंवा नवरा त्याच्या शारिरिक गरजा त्याच्या इच्छेनुसार पूर्ण करणे हे तर तिचे आद्यकर्तव्य धर्मसंस्थेने आणि धार्मिक ग्रंथाने ठरवून दिले आहे. या सर्वांचा वाईट किंवा नकारात्मक परिणम तिच्या शरीरावर, मनावर होतो. परंतु ती फक्त स्त्री आहे म्हणून हे सर्व सहन करत राहते.

कुटुंबाला आर्थिक स्थैर्य प्राप्त व्हावे किंवा आर्थिक सुबत्ता म्हणून महिलांनी नोकरी करण्याचा निर्णय घेतलेला असतो. तिची स्वत:ची आवड किंवा इच्छा म्हणून नाही. यास काही अपवादही असू शकतात नाही असे नाही, परंतु त्याचे प्रमाण नगण्या आहे. कमवत्या स्त्रीला कुटुंबात, समाजात, नातेवाईकांमध्ये मानाचे, आदाराचे, प्रतिष्ठेचे स्थान मिळते असा एक खोटा गैरसमज पुर्वीपासुन समाजात चालत आलेला आहे. त्यास अनेक स्त्रिया बळी पडताना दिसतात.

नोकरी करणा-या स्त्रियांचे आर्थिक सक्षमीकरण किंवा त्या आर्थिक दृष्टया सक्षम स्वातंत्र्याचा पूरेपूर उपभोग घेऊ शकत नाहीत.

आर्थिक आणि सामाजिक दृष्टिकोनातून अशा महिलासुध्दा कनिष्ठ प्रतीचे जीवन जगताना दिसुन येतात. कौटोंबिक अन्याय, अत्याचार अशा उच्चशिक्षित, अर्थाजने करणा-या महिलांवर सुध्दा होतात हे कोणीही नाकारु शकत नाही. म्हणून या शोधप्रबंधात नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांचे आर्थिक व सामाजिक जीवन नेमके कसे आहे याबावतचे विश्लेषण करण्यात आले आहे. संशोधकाने महिला डॉक्टरांना आर्थिक व सामाजिक आशयाचे प्रश्न मूलाखत-अनुसूचीच्या माध्यमातून विचारले व प्राप्त झालेल्या माहितीचे वैज्ञानीक पध्दतीने विश्लेषण करुन या शोधप्रबंधात मोडणी केली आहे.

शासकीय नोकरी करणा-या महिला या शहरी व ग्रामीण भागातील राहणा-या आहेत. नागरी, ग्रामीण भागातील संघटित क्षेत्रात महिला डॉक्टर कार्य करतात. संघटित क्षेत्रातील स्त्रियांना निश्चित वेतन मिळते. त्यांचे कामाचे तास ठरलेले असतात. सुटया, भविष्यनिर्वाह निधी, मातृत्व लाभ सवलती मिळतात. त्यांची आर्थिक स्थिती निश्चित असते. त्यांना विशिष्ट शिक्षण आणि स्पर्धेतून पद प्राप्त होतात. कुटुंबाच्या आर्थिक गरजा भागविणे, अपत्याचे शिक्षणासाठी, सामाजिक प्रतिष्ठा मिळविण्यासाठी व निर्माण करण्यासाठी, सुखसोयीचे जीवन यामुळे महिला डॉक्टर या पेशाकडे आकर्षित होतांना दिसतात. अलिकडच्या काळात स्त्री कर्मचा-याच्या संख्येत वाढ होत आहे. वस्तू व सेवांच्या किंमती इतक्या तिव्र गतीने वाढत आहेत की, कोणत्याही कुटुंबाला केवळ एका व्यक्तीच्या उत्पादनावर योग्य रितीने कुटुंबाच्या गरजा पूर्ण करता येत नाहीत. उत्पन्नात भर घालून कौटुंविक गरजाची योग्यरितीने पूर्ती करण्यासाठी म्हणून स्त्रीयांच्या अर्थजनाची निकड निर्माण झालेली आहे. व त्या गरजेपोटी अनेक स्त्रीया शासकीय नोकरीत शिरलेल्या आहेत. केवळ चैन म्हणून नोकरी करणा-या स्त्रीयांचे प्रमाण नगन्य आहे. याशिवाय नोकरी या व्यवसाय करणा-या स्त्रीयांना सामाजिक प्रतिष्ठा इतराच्या तुलनेत अधिक असते या भ्रामक समजुतीने स्त्रीया नोकरी करण्यास प्रवृत्त होतात. परंतु त्यांच्या समस्येत दिवसेंदिवस भर होताना दिसून येते.

अ) संशोधन विषयीच उद्दिष्टे :- शासकीय दवाखान्यात नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनाचा अभ्यास करताना या संदर्भात खाली उद्दीष्टांची निवड करण्यात आली आहे.

१. शासकीय नौकरी करण-या महिला डॉक्टरांच्या आर्थिक जीवनाचा आणि त्यांना येणा-या अडचणींचा अभ्यास करणे.

२. शासकीय नौकरी करणा-या महिला डॉक्टराच्या समाजातील सामाजिक दर्जा व भूमिकांच्या संबंधाचा अभ्यास करणे.

३. महिला डॉक्टरांकडे पाहण्याचा समाजाचा दृष्टीकोन कसा आहे याचा शोध घेणे.

ब) संशोधन विषयाची गृहितके :-

१. शासकीय महिला डॉक्टरांच्या एकीकडे आर्थिक बाजू चांगली असूनही सामाजिक प्रतिष्टेमुळे आर्थिक ओढाताण होते.

२. स्त्री डॉक्टराकडे समाजाचा पाहण्याचा दृष्टीकोन आदरयुक्त असेलच असा नाही.

क) संशोधन पध्दती :- प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखासाठी समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. शासकीय दवाखान्यात नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांच्या सामाजिक, आर्थिक जीवनाचा अभ्यास करण्यासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा या पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे प्रश्नावली या प्राथमिक साधनसमुग्री तंत्राद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आलेला आहे. वर्तमानपत्रातील प्रासंगिक लेख, संदर्भग्रंथ, इंटरनेट, शासकीय दस्तऐवज, मासिके, चित्रपट इत्यादी घटकांचाही गरजेनुसार वापर करुन या संशांधनातून संकलित झालेल्या तथ्याचे वर्गीकरण विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

(१) संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा सदरील संशोधनात्मक लेखासाठी मराठवाडतील ८ जिल्हांतर्गत कार्यरत असलेल्या ३०० महिला डॉक्टरांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. सर्व जाती-धर्मातील शासकीय नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांचा समावेश यामध्ये आहे.

यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने प्रत्येक जिल्ह्यातील महिला डॉक्टरांच्या संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधिक स्वरुपात नमुना निवड आलेला आहे. सदरील संशोधनातील सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टर महिलांचा एम.बी.बी.एस. (M.B.B.S.) एम.डी. एम.एस. (M.D.M.S.) समावेश करण्यात येत आहे.

तक्ता क्रमांक-१

महिला डॉक्टरांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न

अ.क्र.	वार्षिक उत्पन्न (लाखात)	[illegible]	टक्केवारी प्रमाण
१	१० ते १५	[illegible]	[illegible]
२	१५ ते २०	[illegible]	[illegible]
३	२१ ते २५	[illegible]	[illegible]
४	२५ पेक्षा अधिक	[illegible]	[illegible]
	एकुण	[illegible]	१००

उपरोक्त तक्त क्रमांक-१ मध्ये महिला डॉक्टरांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न दर्शवण्यात आले आहे. मिळालेल्या तथ्यानुसार १० ते १५ लाख वार्षिक उत्पन्न असणा-या महिला डॉक्टरांचे प्रमाण

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

277

२०.३३% इतके आहे. १६ ते २० लाख वार्षिक उत्पन्न असणा-या महिला डॉक्टर १५५ (५१.६६%) आहेत. तर २१ ते २५ लाख वार्षिक उत्पन्न आसणा-या महिलांचे प्रमाण हे २६.६६% इतके आहे. तसेच २५ लाखापेक्षा अधिक उत्पन्न असणा-या महिला डॉक्टरांचे प्रमाण हे फक्त १.३३% इतके आहे. वरील आकडेवारीवरुन हे स्पष्ट होते की, सर्वाधिक म्हणजेच ५१.६६% महिला डॉक्टरांच्या कुटुंबाचे वार्षिक उत्पन्न हे १६ ते २० लाख इतके आहे. शासकीय सेवेत नोकरी करणा-या महिलांना दरमहा चांगले वेतन आसते शिवाय त्यांचा जोडीदारही बहुधा याच व्यवसायात असतो त्याच बरोबर उत्पन्नाचे इतरही अनेक स्त्रेत आसतात त्यामुळे बहुतेक महिला डॉक्टरांचे वार्षिक उत्पन्न हे सरासरी १६ ते २० लाख दरम्यान असलेले दिसुन आले.

तक्ता क्रमांक -२

महिला डॉक्टरांचे मासिक वेतन/पगार

अ.क्र.	मासिक वेतन/पगार (हजारात/लाखात)	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	६० ते ७०	१८	०६
२	७१ ते ८०	१७	५.६६
३	८१ ते ९०	२०३	६७.६६
४	९० ते १ लाख	३५	११.६६
५	१ लाखापेक्षा अधिक	२७	०९
	एकुण	३००	१००

प्रस्तुत सारणी क्रमांक २ मध्ये महिला डॉक्टरांना मासिक वेतन/पगार किती मिळते यासंबंधी माहिती दर्शवण्यात आली आहे. मिळालेल्या माहिती प्रमाणे ६० ते ७० हजार मासिक पगार असणा-या महिला डॉक्टरांचे प्रमाण ०६% आढळले. ७१ ते ८० हजार इतके मासिक वेतन असणा-या डॉक्टर महिलांचे प्रमाण हे ५.६६% इतके आहे. तर सर्वाधिक म्हणजेच ६७.६६% महिला डॉक्टरांना ८१ ते ९० हजार इतके मासिक उत्पन्न मिळते. ९० ते ०१ लाखापर्यंत मासिक पगार असणा-या महिला डॉक्टरांचे प्रमाण हे ११.६६% आहे. तर ०१ लाखापेक्षा अधिक मासिक वेतन असणा-या महिला डॉक्टर ०९% आढळून आल्या. वरील विश्लेषणावरुन हे स्पष्ट होते की, ८१ ते ९० हजार मासिक वेतन आसणा-या महिलांचे प्रमाण हे सर्वाधिक (६७.६६%) आहे. त्यांच्या कामाच्या स्वरुपानुसार, वेळेनुसार, जबाबदारीनुसार, शिक्षण आणि कौशल्यानुसार हे वेतन कमीच आहे असे त्यांचे मत आहे.

तक्ता क्रमांक-३

महिला डॉक्टरांनी कर्ज घेतले आहे किंवा नाही याविषयी माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	२७२	९०.६७
२	नाही	२८	९.३३
	एकुण	३००	१००

वरील तक्ता क्रमांक ३ मध्ये महिला डॉक्टरांनी कर्ज घेतले आहे किंवा नाही याविषयी माहिती स्पष्ट करण्यात आली आहे. एकुण ३०० महिला डॉक्टर उत्तरदा-यापैकी २७२ (९०.६७%) उत्तरदात्यांनी कर्ज घेतले आहे तर २८ (९.३३%) महिला डॉक्टरांनी आपण कर्ज घेतले नसल्याचे सांगितले. यावरुन हे स्पष्ट होते को, सर्वाधिक महिला डॉक्टरांनी (९०.६७%) कर्ज घेतले आहे.

हे कर्ज कशासाठी किंवा कोणत्याही कारणांसाठी घेतले आहे. असे जेव्हा विचारण्यात आले तेव्हा काही महिलांनी घर खरेदी करण्यासाठी कर्ज घेतल्याचे सांगितले, काहींनी खुला प्लॉट, फ्लॅट यासाठी कर्ज घेतले आहे. तर काहींनी मुलांच्या शिक्षणासाठी, त्यांच्या विवाहासाठी कर्ज घेतल्याचे सांगितले. तसेच काही महिला डॉक्टरांनी वाहन खरेदी करण्यासाठी बँकेचे कर्ज घेतले आहे. म्हणजेच विविध कारणांसाठी महिला डॉक्टरांनी कर्ज घेतले आहे हे यावरुन स्पष्ट होते.

तक्ता क्रमांक-४

महिला डॉक्टर बचत करतात किंवा नाही याविषयी माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	३००	१००
२	नाही	०	[illegible]
	एकुण	३००	१००

महिला डॉक्टर बचत करतात किंवा नाही याबाबत संशोधकाने जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा असे आढळून आले की, सर्व (१००%) महिला डॉक्टर बचत करतात. शासकीय सेवेत असणा-या व्यक्तींना उत्पन्नाचा नियमितत स्त्रोत आसतो त्यामुळे त्यांना खर्चाचे नियोजन करणे शक्य होते. शिवाय भविष्य निर्वाह निधी यामध्ये त्यांची मासिक वेतनातून कपात होऊन बचत होत असते. क्ष्याच बरोबर उत्पन्नाचे इतरही काही मार्ग असतात जसे की, शेती, घराचे दुकानाचे भाडे, याशिवाय इतरही अनेक उत्पन्नाचे मार्ग असतात. होणारा घरखर्च हा ठराविक आणि नियोजित आसतो. दवाखान्यासाठी फारसा खर्च करण्याची गरज नसते. या सर्व बाबींचा परिणाम म्हणून सर्वच महिला डॉक्टर या कमी अधिक प्रमाणात बचत करतात असे आढळून आले.

तक्ता क्रमांक-५

महिला डॉक्टरांच्या नावावर काही स्थावर / जंगम मालमत्ता आहे किंवा नाही याबाबत माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	३००	१००
२	नाही	०	०
	एकुण	३००	१००

प्रस्तुत तक्ता क्रमांक. ४ मध्ये उत्तरदात्या महिला डॉक्टरांच्या नावावर काही स्थावर/जंग मालमत्ता आहे किंवा नाही यावाबत माहिती दर्शवण्यात आली आहे. हाती आलेल्या माहितीप्रमाणे सर्वच १००% महिला डॉक्टरांकडे त्यांच्या नावे स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता असल्याचे आढून आले. महिला डॉक्टरांच्या नावे असलेली ही स्थावर किंवा जंगम मालमत्ता कोणत्या स्वरुपात आहे याबाबत संशोधक विद्यार्थ्याने अधिक जाणुन घेतले आसता असे आढळून आले की, त्यांच्या नावे काही अधिक प्रमाणात शेती आहे. तसेच राहते घरसुध्दा महिला डॉक्टरांच्या नावे आहे. त्याशिवाय खुला प्लॉट, एखादे लहान किंवा मोठे वाहन दागिने, बँकेतील फिक्स ठेवी त्यांच्या नावे आहेत. तसेच काही कारखाने व नामांकित कंपन्या यांचे (शेअर्स) भाग भांडवल, किसान पत्र इत्यादी स्थावर मालमत्ता काही महिलांच्या नावे असल्याचे त्यांनी सांगितले आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते की, महिला डॉक्टरांच्या नावे काही अधिक प्रमाणात स्थावर मालमत्ता आहे. आणि ती वेगवेगळया स्वरुपात आहे.

तक्ता क्रमांक-६

महिला डॉक्टरांना त्यांच्या नोकरीमुळे सामाजिक प्रतिष्ठा मिळते का

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	२२५	७५
२	नाही	७५	२५
	एकुण	३००	१००

मानवाला जगण्यासाठी अन्नवस्त्र, निवारा यांशिवाय इतरही काही गोष्टींची आवश्यकता आसते. सामाजिकदृष्टया आपल्याला प्रतिला किंवा मान, सन्मान मिळावा असे प्रत्येक मनुष्यप्राण्याला वाटते. प्रतिष्ठेशिवाय अपमानित, जीवन जगणे कुणालाही नको असते. ही प्रतिष्ठा प्रामुख्याने पैशमूळे किंवा व्यक्ती कोणते काम करतो किंवा कोणत्या पदावर आहे यावर अवलंबुन असते. प्रतिष्ठा ही पैसे देवुन विकत घेण्याची बाब नाही. नोकरी करताना महिला डॉक्टरांना प्रतिष्ठा मिळते का याविषयी त्यांना विचारले आसता २२५ (७५%) महिलांनी होय असे उत्तर दिले तर ७५ (२५%) महिलांचे प्रतिष्ठा मिळत नाही असे सांगितले आहे. आधुनिक काळात स्त्रियांकडे पाहण्याचा दृष्टिकोन बदलत आहे. उच्चशिक्षित, चांगल्या पदावर काम करणा-या महिलांना काही प्रमाणात का असेना कुटुंबात, समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे. मात्र सर्वच महिलांना क प्रतिष्ठा मिळते आहे असे म्हणता येणार नाही. जात, धर्म, वर्ग, जोडीदाराचा व्यवसाय, कूल, राजकिय हस्तक्षेप संपर्क यावरुन सामाजिक प्रतिष्ठेचे स्वरुप करत आसते.

स्त्री - पुरुष असमानता किंवा विषमता (Gender Inequality) ही नैसर्गिक नसून सामाजिक आहे. निसर्ग स्त्री-पुरुषांमध्ये कोणताही भेदभाव करत नाही. फक्त शरिरीक असमानता सोडली तर स्त्री आणि पुरुषांमध्ये भेद नही. परंतु पुरुषप्रधान संस्कृतीमध्ये स्त्रीला जन्मानेच किंवा फरक पुरुषसत्ताक समाजाने, सामाजिक संस्थेने घट्ट बसवला आहे. म्हणून स्त्री ही पुरुषापेक्षा कनिष्ठ आहे अशी समाजधारणा आणि समाजमान्यता समाजात आहे. या अनुशंगाने स्त्री-पुरुषांतील क्षेष्ठ-कनिष्ठ ते बद्दल महिला डॉक्अरांचे मत खालील सारणीमध्ये नमुद करण्यात आली आहे.

तक्ता क्रमांक -७

डॉक्टर महिला पुरुषापेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ किंवा कनिष्ठ वा बरोबरीचे समजतात काय याविषयी

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	पुरुषांच्या बरोबरीचे	१९५	६५
२	पुरुषापेक्षा श्रेष्ठ	५३	१७.६६
३	पुरुषापेक्षा कनिष्ठ	५२	१७.३३
	एकुण	३००	१००

वरील सारणी क्रमांक ६ मध्ये डॉक्टर महिलांचे पुरुष-स्त्री यांच्यातील श्रेष्ठत्व कनिष्ठत्व या बाबतचे अभिप्राय स्पष्ट करण्यात आले आहेत. आपण पुरुषापेक्षा स्वतःला पुरुषांच्या बरोबरीचे किंवा समान मानतो अशी प्रतिक्रया १९५ (६५%) महिलांनी दिली आपण पुरुषापेक्षा स्वतःला श्रेष्ठ समजतो असे ५३ (१७.६६%) महिला डॉक्टरांनी सांगितले. तर पुरुषापेक्षा आण स्वतःला कनिष्ठ मानतो असे मत ५२(१७.३३%) महिला डॉक्टरांनी नोंदवले आहे.

स्त्री पुरुष समानता ही फक्त संगण्यात आणि ऐकण्यात आहे. पुस्तकात, भाषण करण्यात स्त्री-पुरुष समानता आसते मात्र सामाजिक वर्तन व्यवहारात कमालीची विषमता दिसून येते स्त्रीया जरी आपण स्त्री पुरुष समानता पाळतो किंवा मानतो असे म्हणत असल्या तरी पुरुषाकडून त्यांना सकारात्मक प्रतिसाद मिळत नाही. पुरुष सहकारी मानसिका ही कायमपणे स्त्रीला कनिष्ठच मानते.

तक्ता क्रमांक ८

महिला डॉक्टरांचा सामाजिक कार्यात सहभाग असतो

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	३००	१००
२	नाही	००	००
	एकुण	३००	१००

वरील तक्त्यांमध्ये महिला डॉक्टरांचा सामाजिक कार्यात सहभाग असतो किंवा नाही याबाबत माहिती दर्शवण्यात आली आहे. मिळालेल्या माहितीप्रमाणे सामाजिक कार्यात सहभाग असतो असे उत्तर १००% महिलांनी दिले आहे. आधुनिक काळात उच्च शिक्षण, कायदे, इ.चा परिणाम म्हणून स्त्री पुरुष असमानता कमी होत आहे. स्त्रीया पुरुषा बरोबर काही क्षेत्रात पुरुषांच्या पुढे जावून

कार्य करत आहेत. शिक्षणच्या बाबतीत तर आज मूलांपेक्षा मुलंच पुढे असल्याचे दिसते आहे. स्त्रीया पुरुषा बरोबर काही क्षेत्रात पुरुषांच्या पुढे जावून कार्य करत आहेत. शिक्षणाच्या बाबतीत तर आज मूलांपेक्षा मुलींच पुढे असल्याचे दिसते आहे. स्त्रीया उच्च शिक्षण घेऊन विविध कौशल्य आत्मसात करुन आपले कर्तृत्व सिध्द करत आहेत. नोकरी करणा-या महिलांना त्यांच्या पदाकडे पाहुन विविध सामाजिक, घरगुती कार्यक्रमांत आमंत्रित केले जात आहे. सण, उत्सव, विविध समाजपयोगी उपक्रम, जयंती, प्रबोधनाचे कार्यक्रम, शिबीरे, कार्यशाळा, संमेलने इ.मधून नोकरी करणा-या महिलांचा सामाजिक कार्यातील सहभाग वाढत आहे. स्त्री आणि पुरुष हे समाजरुपी रथाचे दोन चाके आहेत. समाज व्यवस्थेत दोघांनाही महत्वाचे स्थान आहे. मात्र असे असुनही पुरुषाला अधिक महत्व आणि स्त्रीला कनिष्ठ मानन्याची प्रवृत्ती प्राचीन काळापासुन आधुनिक काळापर्यंत समाजात टिकुन आहे. सामाजिक कार्यक्रमात पुरुषाला महत्व दिले जाते. स्त्रीला दिले जात नाही. जणू काही तिने फक्त चूल आणि मुल यांच्यामध्ये गुंतुन राहावे हाच समाजाचा अलिखित नियम आहे. परंतु आज परिस्थिती बदलत आहे. स्त्री घरांच्या बाहेर पडुन नोकरी व्यवसाय करत आहे. त्यामुळे तिचा सामाजिक वावर वाढत आहे. सामाजिक कार्यात, उपक्रमामध्ये, सण-उत्सवात, परिषदा, कार्यशाळा, चर्चासत्रे इतरांच्या इ. मध्ये तिचा सहभाग काही अंशी वाढत आहे.

तक्ता क्रमांक-९

महिला डॉक्टरांकडे त्यांच्या नातेवाईकंचा पाहण्याच्या दृष्टिकोन कसा आहे याबाबत माहिती

अ.क्र.	दृष्टिकोन कसा आहे	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	सकारात्मक	५७	१९
२	नकारात्मक	२४३	८१
	एकूण	३००	१००

प्रस्तुत तक्ता क्रमांक ९ मध्ये महिला डॉक्टरांकडे त्यांच्या नातेवाईकांच्या पाहण्याच्या दृष्टिकोन कसा आहे याबाबत माहिती दर्शवण्यात आली आहे. मिळालेला महितीप्रमाणे आपले नातेवाईक आपल्याकडे सकरात्मक दृष्टीने पाहतात असे मत फक्त ५७(१९%) महिला डॉक्टरांनी नोदवले आहे. तर नातेवाईक आपल्याकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहतात असे उत्तर २४३ (८१%) महिला उत्तरदात्यांनी दिले आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते को, सर्वाधिक महिला डॉक्टरांकडे नातेवाईकांचा पाहण्याचा दृष्टीकोन हा नकारात्मक आहे. स्त्रीने फक्त आपले घर सांभाळावे, घरांतील सर्व सदस्यांची सेवा करावी, आजारी व्यक्तींची चांगली सुश्रुषा करावी असे धर्मशास्त्रात सांगितले आहे शिवाय घ्राबाहेर पडणारी स्त्री ही आपल्या मर्यादा ओलांडते अशी ही भिती आसते त्यामुळे योनीसुचेतेला प्राधान्य देणारा समाज स्त्रीला कधीही घराबाहेर पडझ्यास अनुमती देत नाही. त्यामुळे नोकरी, व्यवसाय करुन पैसे मिळवणा-या स्त्रीकडे संशयाने पाहिले जाते त्यामुळे नातेवाईक अशा महिलांकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहतात. नोकरी करणा-या महिला आपल्या पतीच्या नियंत्रणात राहत नाहित त्या इतरांना मान, सन्मान देत नाहीत त्यांच्यामध्ये अहंकार आसतो, त्या मत्सरी, लोभी असतात. स्वार्थी असतात असाही समाजात गैरसमज आहे. या सर्व बार्बीचा परिणाम म्हणुन नोकरी करणा-या महिलांकडे नकारात्मक तेने पाहिले जाते.

तक्ता क्रमांक -१०

महिला डॉक्टर सामाजिक दृष्टया सुरक्षित आहात काय याबाबत माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्याचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	३८	१२.६७
२	नाही	२६२	८७.३३
	एकूण	३००	१००

आपण सामाजिक दृष्टया सुरक्षित आहा काय असा एक प्रश्न संबंधीत महिला डॉक्टरांना मूलाखत अनुसूचि दरम्यान विचारण्यात आला होत. या प्रश्नांचे उत्तर म्हणून आपण सामाजिक दृष्टया सुरक्षित आहोत असे उत्तर फक्त ३८ (१२.६७%) महिलांनी दिले तर २६२ (८७.३३%) महिलांनी आपण सामाजिक दृष्टया सुरक्षित नसल्याचे नमुद केले. यावरुन हे स्पष्ट होते की, आजही महिलांना सामाजिक सुरक्षितता वाटत नाही. महिा डॉक्टरांच्या कामाच्या वेळा, रुग्णालयातील रुग्णांच्या नातेवाईकांचा रोषु, ये-जा करताना होणारी टोलेबाजी, विनयभंग, बलात्कार यासारख्या गोष्टी त्यांना सामाजिक दृष्टीकोनातून असूरक्षित वाटतात. त्याचबरोबर कुटुंबात होणरी कुंचंबना, समाजाच्या पाहण्याचा दृष्टीकोन इ. घटकांचा त्यांच्या शरीर आण मनावर वाईट परिणाम होत आहे. त्यामुळे स्त्री घरात आणि समाजातही सुरक्षित आहे असे म्हणता येणार नाही. कारण लैंगिक अत्याचार, विनयभंगाला बळी पडलेल्या महिला या बहुधा आपल्याच कुटुंबातील नातेवाईकांच्या बळी पडलेल्या आहेत.

तक्ता क्रमांक-११

महिला डॉक्टरांवर कधी घरगुती हिंसाचार झाला आहे किंवा नाही याबाबत माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्याची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	२७२	९०.६६
२	नाही	२८	९.३४
	एकूण	३००	१००

वरील तक्ता क्रमांक १० मध्ये महिला डॉक्टरांवर कधो

घरगुती हिंसाचार झाला आहे किंवा नाही याबाबत माहिती दर्शवण्यात आली आहे. एकूण ३०० उत्तरदात्या महिला डॉक्टरापैकी २७२ (९०.६६%) आपल्यावर घरगुती हिंसाचार झाला आहे असे सांगितले तर २८ (९.३४%) महिला डॉक्टरांनी नाही असे उत्तर दिले आहे. यावरुन हे सिध्द होते की, स्त्रीया नोकरी करणा-या असोत किंवा घरकाम करणा-या कोणत्हयाी जात,धर्म पंच, वर्ण, याती असो त्यांच्यावर त्यांच्या घरांमध्ये हिंसाचार हा होतोच. स्त्रीने आपल्या पतीच्या व इतर नातेवाईकांच्या मर्जीप्रमाणे वागले पाहिजे असा अलिखित सामाजिक नियम आहे. घरगुती हिंसाचाराचे स्वरुप पाहिले तर त्यामध्ये प्रत्येक पुरुष अर्थात पती आण संबंधित इतर नातेवाईक हे प्रत्येक स्त्रीवर अन्याय अत्याचार करतात. यास काही महिलांचे कुटुंब आपवादही असु शकते. परंतु अधिकाधिक कुटुंबात स्त्रीयांवरती हिंसाचार हा होतोच हे कोणीही नाकारु शकत नाही.

निष्कर्ष :-

१. शासकिय सेवेत नोकरी करणा-या महिलां डॉक्टरांना दरमहा चांगले वेतन आसते शिवाय त्यांचा जोडीदारही बहुधा याच व्यवसायात असतो त्याच बरोबर उत्पन्नाचे इतरही अनेक स्त्रोत आसतात त्यामुळे बहुतेक महिला डॉक्टरांचे वार्षिक उत्पन्न हे सरासर १६ ते २० लाख दरम्यान असलेले दिसुन आले.

२. ८१ ते ९० हजार मासिक वेतन असणा-या डॉक्टर महिलांचे प्रमाणे हे सर्वाधिक (६७.६६%) आहे.

३. एकुण ३०० महिला डॉक्टर उत्तरदा-यापैकी २७२ (९०.६६%) उत्तरदात्यांनी कर्ज घेतले आहे.

४. सर्वच (१००%) महिला डॉक्टर बचत करतात. शासकीय सेवेत असणा-या व्यक्तींना उत्पन्नाचा नियमित स्त्रोत आसतो त्यामुळे त्यांना खर्चाचे नियोजन करणे शक्य होते.

५. आधुनिक काळात स्त्रियांकडे पाहण्याचा दष्टिकोन बदलत आहे. उच्चशिक्षित, चांगल्या पदावर काम करणा-या महिलांना काही प्रमाणात का असेना कुटुंबात, समाजात प्रतिष्ठा प्राप्त होत आहे. त्यांच्याकडे आदाराने पहिले जात आहे. मात्र सर्वच महिलांना प्रतिष्ठा मिळते आहे असे म्हणता येणार नाही.

६. नोकरी करणा-या महिलांना त्यांच्या पदाकडे पाहुन विविध सामाजिक, घरगुती कार्यक्रमात आमंत्रित केले जात आहे. सण, उत्सव, विविध समाजयोगी उपक्रम, जयंती, प्रबोधनाचे कार्यक्रम, शिबीरे, कार्यशाळा, संमेलने इ. मधून नोकरी करणा-या महिलांचा सामाजिक कार्यातील सहभाग वाढत आहे.

७. नातेवाईक आपल्याकडे सकारात्मक दृष्टीने पाहतात असे मत फक्त ५७ (१९%) महिला डॉक्टरांनी नोदवले आहे. तर नातेवाईक आपल्याकडे नकारात्मक दृष्टीने पाहतात असे उत्तर २४३ (८१%) महिला उत्तरदात्यांनी दिले आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते की, सर्वाधिक महिला डॉक्टरांकडे नातेवाईकांचा पहाण्याचा दृष्टीकोन हा नकारात्मक आहे.

८. आपण सामाजिक दृष्टया सुरक्षित आहोत असे उत्तर फक्त ३८ (१२.६७%) महिलांनी दिले तर २६२ (८७.३३%) महिलांनी आपण सामाजिक दृष्टया सुरक्षित नसल्याचे नमुद केले. यावरुन हे स्पष्ट होते की, आजही महिलांना सामाजिक सुरक्षितता वाटत नाही. महिला डॉक्टरांच्या कामाच्या वेळा, रुग्णालयातील रुग्णांच्या नातेवाईकांचा रोष, ये-जा करताना होणारी टोलेबाजी, विनयभंग, बलात्कार यासारख्या गोष्टी त्यांना सामाजिक दृष्टीकोनातून असूरक्षित वाटतात.

९. एकूण ३०० उत्तरदात्या महिला डॉक्टरापैकी २७२ (९०.६६%) महिला डॉक्टरांनी आपल्यावर घरगुती हिंसाचार झाला आहे असे सांगितले तर २८ (९.३४%) महिला डॉक्टरांनी नाही असे उत्तर दिले आहे. यावरुन हे सिध्द होते की, स्त्रीया नोकरी करणा-या असोत किंवा घरकाम करणा-या कोणत्याही जात, धर्म, पंथ, वर्ण, यातील असोत त्यांच्यावर त्यांच्या घरांमध्ये हिसाचार हा होतोच.

संदर्भग्रंथ सुची :

१. इंगोले प्रतिमा. २००३ लोकसंस्कृती आणि स्त्री जीवन दिलीपराज प्रकाशन पुणे.

२. राजु रेखादेवी. १९७२ स्टेटस ऑफ वूमेन दास्ताने रामचंद्र आणि कंपनी पुणे.

३. परदेशी प्रतिमा, १९९६ डा. अनिल सूर्या, १९९४ प्राचीन अर्वाचिन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोडबील सुगावा प्रकाशन पुणे.

४. गाडगीळ स.रा. २००० लोकायत लोकवाड्मय गृह मुंबई.

५. डॉ. अनिल सूर्या,१९९४, प्राचीन अर्वाचिन भारतीय स्त्री आणि हिंदू कोडबील-सुगावा प्रकाशन पुणे.

६. साळुंके आ.ह. हिंदू संस्कृती आणि स्त्री लोकवाड्मय गृह मुंबई.

७. मोरे दिनेश शिवरायांचा स्त्रीविषयक दृष्टीकोन, चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

८. धामनकर सरला- आधुनिक भारतातील स्त्री जीवन, राजेंद्र वडनेर कुलसचिव, य.च.म.मु.वि. नाशिक.

९. सोमन अंजली, म.फुले विचार आणि वारसा, युनिक फिचर्स मनोविकास प्रकाशन.

१०. अंजली किर्तने, २००० डॉ. आनंदीबाई जोशी काळ आणि कर्तृत्व, मॅजेस्टिक प्रकाशन, मुंबई.

११. काशीबाई कानिटकर, १९७०, आत्मचरित्र आणि चरित्र, वरदा प्रकाशन पुणे, काशीबाई कानिटकर, १८८९, डॉ.आनंदीबाई जोशी यांचे चरित्र-वरदा प्रकाश, पुणे.

१२. प्रतिभा रानडे, २००५, स्त्री प्रश्नांची चर्चा : एकोणिसावे शतक, पद्मगंधा प्रकाशन, पुणे.

१३. वैद्य जयंत देवपुजारी, २०१४, स्वास्थ्य सुक्ते, नचिकेत प्रकाशन, नागपूर.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL Bhai Kishanrao Deshmukh Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.
PRINCIPAL

MAH/MUL/03051/2012
ISSN-2319 9318

Peer Reviewed International Multilingual Research Journal

VIDYAWARTA

Issue-39, Vol-05, July to Sept. 2021

Editor
Dr.Bapu G. Gholap

www.vidyawarta.com

All things in one Educational Website

- College & University's News
- Academic Updates
- API Guide lines
- International Research Journals
- ISBN books
- Job Search
- University Website
- Study Materials Website
- Online Payment
- Editors Memorable Photos
- Call for Papers
- Conference & Seminar alerts
- Free Book, PDF articles
- Motivational Quotes
- Maharashtra culture
- UGC links
- Publication World Video
- Forms Filling
- Creative Book Design
- Online Publication Charges
- Marathi , Hindi, English Language
- Authors Guideline
- Ph.D . & M.Phil.
- Set. Net. Exams Date
- And much more...

Plz Visit
http://www.vidyawarta.com

Publisher & Owner
Archana Rajendra Ghodke
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh, Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra)
vidyawarta@gamil.com
&
Edit By
Dr. Gholap Bapu Ganpat
Parli Vaijnath, Dist.Beed 431 515
(Maharashtra, India) Cell : + 091 75 88 0 5 76 95

IMPACT FACTOR 7.940

Indexed

ISSN-2319 9318

₹ 400/-

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

MAH/MUL/ 03051/2012 ISSN :2319 9318

आंतरविद्याशाखीय बहुभाषिक शोध पत्रिका

विद्यावार्ता™

July To Sept. 2021
Issue 39, Vol-05

Date of Publication
01 August 2021

Editor
Dr. Bapu g. Gholap
(M.A.Mar.& Pol.Sci.,B.Ed.Ph.D.NET.)

विद्येविना मति गेली, मतीविना नीति गेली
नीतिविना गति गेली, गतिविना वित्त गेले
वित्तविना शूद्र खचले, इतके अनर्थ एका अविद्येने केले

-महात्मा ज्योतीराव फुले

❖ विद्यावार्ता या आंतरविद्याशाखीय बहूभाषिक त्रैमासिकात व्यक्त झालेल्या मतांशी मालक, प्रकाशक, मुद्रक, संपादक सहमत असतीलच असे नाही. न्यायक्षेत्र:बीड

"Printed by: **Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.** Published by **Ghodke Archana Rajendra** & Printed & published at Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.,At.Post. Limbaganesh Dist,Beed -431122 (Maharashtra) and Editor **Dr. Gholap Bapu Ganpat.**

Reg.No.U74120 MH2013 PTC 251205
Harshwardhan Publication Pvt.Ltd.
At.Post.Limbaganesh,Tq.Dist.Beed
Pin-431126 (Maharashtra) Cell:07588057695,09850203295
harshwardhanpubli@gmail.com, vidyawarta@gmail.com
All Types Educational & Reference Book Publisher & Distributors / www.vidyawarta.com

Bhai Kishanrao Deshmukh Junior College
Chakur 413513

MAH MUL/03051/2012
ISSN 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal
July To Sept. 2021
Issue-39, Vol-05

14) STUDY OF RELATIONSHIP BETWEEN PROFESSIONAL DEVELOPMENTS OF JUNIOR ..
Harishchandra R Singh & Dr. Chetan U Chavan, Mumbai ||75

15) शाश्वत विकास काळाची गरज
प्रा डॉ बी.आर.शिंदे, जि.परभणी ||78

16) लोकसंस्कृतीच दर्शन घडविणारी कविता
डॉ. श्रीराम गोविंद गव्हाणे, जि.नांदेड ||80

17) कलाकाराच्या भूमिका आणि सामाजिक सलोखा एक दृष्टीक्षेप
सर्जेराव नारायण बोराडे, मुंबई ||81

18) आधुनिक तंत्रज्ञान : ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची भूमिका
प्रा.डॉ. चंदनशिवे टी.ए., वडाळा ||88

19) मराठवाड्यातील महिला डॉक्टराचे सांस्कृतीक जिवन -एक अभ्यास
प्रा.डा प्रकष सुभाषराव देशमुख, जि.लातूर ||89

20) कोविड १९ चा भारतातील आदिवासींवर पडलेला प्रभाव
प्रणिता काळे, मुंबई ||93

21) शहापूर तालुक्यातील तंत्रस्नेही शाळांतील अधुनिक साधनांमुळे विद्यार्थ्यांच्या ...
Karan Pardeshi ||96

22) ग्रंथालय व माहिती स्रोत केंद्र आपत्ती व्यवस्थापन व सुरक्षा
प्रा. प्रकाश गो. लाभसेटवार, जि. गडचिरोली ||103

23) हिंगोली जिल्ह्यातील लिंग गुणोत्तर व साक्षरता प्रमाणाचा तुलनात्मक अभ्यास
डॉ.किर्तीमालीनी हणमंतराव पाटील, नांदेड |107

24) नॅक – महाविद्यालयीन मुल्यांकन – एक अभ्यास
प्राचार्य डॉ.शेख एस.जे, जि. जळगाव | 109

25) अभिलेखन व पत्रलेखन
शेलार प्रभंदा ||111

26) संशोधनाची व्यष्टि (वैयक्तिक) अध्ययन पध्दतीवर दृष्टिक्षेप
प्रा. डॉ. टी.जी. सिराळ, औंढा-नागनाथ, जि. हिंगोली ||118

27) वसई परिसरातील कोळी लोकसंस्कृतोदर्शन
ज्योनस व्हॅलेंटाईन वसईकर, मुंबई ||121

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318
Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal
July To Sept. 2021
Issue-39, Vol-05

28) शाब्दबोध–स्वरूप
डा. मधुबाला सिंह, दिल्ली ||126

29) शिक्षण प्रशिक्षण संस्थानों में शैक्षिक ई–लर्निंग के प्रति अध्यापकों...
डा. (श्रीमती) आस्था प्रकाश, गोरखपुर ||129

30) वर्तमान परिदृश्य में महिलाओं का शिक्षा स्तर
कु. दीपमाला, नैनीताल (उत्तराखण्ड) ||134

31) वैवाहिक जीवन में जन्म कुण्डली का महत्व
डॉ. रविन्द्र कुमार गंगवार, गोरखपुर ||137

32) व्यवहारिक अनुवाद चुनौती में अल्पज्ञान पर एक विश्लेषण
डॉ. संगीता कालरा, इंदौर. (म.प्र) ||141

33) पंचायती राज व्यवस्था में महिलाओं की सहभागिता का समाजशास्त्रीय अध्ययन
योगेश मैनाली, रामनगर ||145

34) संविधान संरचना – दलित इतिहास का नया अध्याय
डॉ. यशवंत डी. मेश्राम, कामठी ||150

35) ग्रामीण कृषि साख के गैर संस्थागत संस्थाओं का अध्ययन गाँव चित्तौडा जनपद ...
डॉ० प्रमोद कुमार, उत्तरकाशी (उत्तराखण्ड) ||153

36) जलवायु परिवर्तन का भारतीय कृषि पर प्रभाव
डॉ.राजेन्द्र प्रसाद, अलवर (राज.) ||159

37) झारखण्ड में नक्सल समस्या और समाधान
डॉ. रोशन कुमार, हजारीबाग (झारखण्ड) ||162

38) प्रवासी मजदूर : अधिकतम समस्या न्यूनतम समाधान
डॉ.दयाशंकर सिंह यादव, चन्दौली ||168

39) पितृसत्तात्मक समाज व्यवस्था बनाम कल्याणी की मानसिकता
डॉ.योगेशभाई प्रतापसिंह झाला, झालोद (गुजरात) ||173

www.vidyawarta.com/03 | http://www.printingarea.blogspot.com

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | July To Sept. 2021 Issue-39, Vol-05 | 088

18

आधुनिक तंत्रज्ञान : ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची भूमिका

प्रा.डॉ. चंदनशिवे टी.ए.
सहा. प्राध्यापक,
माऊली शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, वडाळा

****

प्रस्तावनाः-

२१ व्या शतकात तंत्रज्ञानाने अधिकच गती घेतली आहे. त्यामुळे शिक्षणक्षेत्रामध्ये नवनवीन संकल्पना उगम पावत आहेत. नवनवीन शैक्षणिक साधनसामग्रीमुळे शिक्षणक्षेत्रात बदल होत आहेत. हे बदल शहरी भागाप्रमाणे ग्रामीण होणे गरजेचे आहे. पारंपारीक पद्धती सोडून नवनवीन पद्धती वापरून म्हणजेचे आधुनिक तंत्रज्ञानाचा वापर करून शिक्षण अधिक परिणामकारक करताना आधुनिक तंत्रज्ञान वापराबाबत ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांची त्याबद्दलची भूमिका तपासण्यासाठी सदर संशोधनाची गरज आहे.

संशोधनाचे उद्दिष्टेः-

१) नवीन तंत्रज्ञानाबाबत विद्यार्थ्यांची भूमिका तपासणे.

२) ग्रामीण भागात आधुनिक साधनांची उपलब्धता तपासणे.

संशोधनाची गरज व महत्त्वः-

१) सदर संशोधनामुळे विद्यार्थ्यांच्या मनात आधुनिक साधनांच्या वापराचा काय परिणाम होतो हे समजेल.

२) सदर संशोधनामुळे ग्रामीण भागात आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या साह्याने शिकवले जाते का हे समजेल.

३) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांच्या मनामध्ये नवनवीन तंत्रज्ञानाबद्दलची आवड निर्माण होईल.

माहिती संकलनाची साधनेः-

सदर संशोधनासाठ माहिती संकलित करण्यासाठी प्रश्नावली व मुलाखत या साधनांच्या साह्याने बोहाळी या गावातील विद्यार्थ्यांकडून प्रश्नावली व मुलाखत या साधनाद्वारे माहिती संकलित करून व त्या माहितीचे शेकडेवारी या सांख्यीकी तंत्राचा वापर करून मिळालेल्या माहितीचे विश्लेषण केले व त्या विश्लेषणावरून पुढील निष्कर्ष प्राप्त झाले.

संशोधनाचे निष्कर्षः-

१) विद्यार्थ्यांचा पाठ्यपुस्तक वापरण्यावर जास्त भर असतो.

२) बहुतेक विद्यार्थी संगणकाचा वापर करण्यास घाबरतो.

३) नवीन तंत्रज्ञानाचा वापर करून अध्ययन करण्यास विद्यार्थ्यांना रस वाटत नाही.

४) नवीन तंत्रज्ञान म्हणजे विद्यार्थ्यांना बोजा वाटतो.

५) बहुतेक विद्यार्थ्यांना नवनवीन तंत्रज्ञान म्हणजे किचकटपणा वाटतो.

६) बऱ्याचवेळा ग्रामीण भागात वीजेची समस्या असल्याने तंत्रज्ञान वापरास बंधने येतात.

शिफारशीः-

१) ग्रामीण भागातील विद्यार्थ्यांमध्ये नवनवीन तंत्रज्ञानाबद्दलची जागृती करणे गरजेचे आहे.

२) ग्रामीण भागातील शिक्षकांना नवीन तंत्रज्ञान बदलाचे प्रशिक्षण द्यावे.

३) नवनवीन तंत्रज्ञान वापरासाठी शाळांना प्रोत्साहनपर बक्षीसे ठेवावीत.

संदर्भः-

१) चव्हाण किशोर, माहिती व संप्रेक्षण तंत्रज्ञान, इनसाईट पब्लिकेशन, नाशिक.

□□□

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr College, Chakur.
Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

283

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318 | Vidyawarta® Peer-Reviewed International Journal | July To Sept. 2021 Issue-39, Vol-05 | 089

19

मराठवाडयातील महिला डॉक्टराचे सांस्कृतीक जिवन -एक अभ्यास

प्रा.डॉ.प्रकर्ष सुभाषराव देशमुख
भाई किशनराव देशमुख महाविद्यालय, चाकूर, ता.चाकूर, जि.लातूर

****

हिंदू धर्मामध्ये मुळात स्त्रीला देवता मानले आहे. परंतु नंतरच्या काळात तिला दासी बनवण्यात आले. समानता, स्वातंत्र्य, बंधुता लोकशाही या संकल्पना सर्जनशील मानव म्हणून जीवन जगताना आवश्यक आहेत. परंतु आजही उच्चशिक्षित महिलांना ज्या पुरुषांच्या बरोबरीने अर्थाजन करतात त्यांना समानतेची वागणूक मिळत नाही. धर्मांचा आधार घेऊन त्यांच्यावर अनेक बंधने लादली जातात म्हणजेच त्यांचे स्वातंत्र हिरावून घेतले जाते. महिला जरी अर्थाजन करुन आर्थिकदृष्टया सक्षम होत असल्या तरीही सामाजिक, धार्मिक आणि सांस्कृतिक दृष्टिकोनातून त्यांना दुय्यम किंवा कनिष्ठ मानले जाते. संपत्ती, शिक्षण, राजकारण, धर्म, संस्कृती अशी सर्वच साधने पुरुषत्ताक व्यवस्थेत पुरुषांच्या हाती आहेत. नैसर्गिक धर्म, कर्तव्य, कौटोंविक स्वारुथ्, मातृत्त्व प्रेम इत्यादी गोंडस नावाखाली अनादी काळापासुन आजही स्त्रिया दुय्यम स्थान स्वीकारत राहिल्या किंवहूना यामध्येच धन्यता मान राहिल्या.

स्त्री जन्मापासुन ते मृत्युपर्यंत सर्व अवस्थांमध्ये स्त्रियांना पुरुषांनी हीन लेखले आहे. हे ऐतिहासिक सत्य आहे.धर्मसंस्थेने अनेक प्रकारचे बंधने स्त्रीयांवरती लादलेले आहेत. धर्मधिष्ठित रुढी परंपरा यांमुळे स्त्रियांवस्ती अन्याय, शोषण, अत्याचार झालेला आहे आताही होतो आहे. रुढी-प्रथा-परंपराचा पगडा, प्रत्येक धर्मातील खाजगी जीवन नियंत्रित करणारे धार्मिक कायद्र उदा. (शीयत कायदा), असमान स्त्री-पुरुष प्रमाण, समान नागरी कायद्याचा अभाव घरगुती हिंसाचार, हुंडाबडी, बलात्कार, विनयभंग यासारख्या असंख्य स्त्री प्रश्नांना आधुनिक काळात नोकरी करणा-या महिलांना सामोरे जावे लागत आहे.

भारतीय समाजातील स्त्रीयांच्या समस्या या वेगवेगळया [illegible] त्यास अनेक पैलू आहेत. उदा. वेगवेगळया जाती, धर्म, [illegible] नुसार समस्येचे स्वरुप भिन्न-भिन्न आहे. भारतीय महिला धार्मिक परंपरेत जखडलेल्या आहेत. त्यामुळे त्या उपवास, व्रत-वैकल्य करुन, स्वतः उपाशिपोटी राहुन घरातील इतरांना म्हणतील तसे अन्न खाऊ घलतात. धर्म आणि संस्कृतीचा प्रभाव महिलांवर अधिक आसतो. हा प्रभाव ग्रामीण शहरी निरीक्षर, साक्षर, घरकाम करणा-या सर्व महिलांवरती कमी अधिक प्रमाणात जाणवतो. महिला जन्मापासुन ते मरेपर्यंत धर्म आणि संस्कृती प्रमाणेच खाणे, पिणे, राहणे या गोष्टी करतात. त्यांच्या वैयक्तीक कौटोंगिक, सामाजिक कार्यात धर्म आणि संस्कतीचा पगडा आसतो.

पुरुषप्रधान संस्कृतीने महिलांच्या प्रत्येक हालचालीवर नियंत्रण ठेवून त्यांना दास्यमय जीवन जगण्यास भाग पाडले आहे. भारतातील निरनिराहया धर्मात महिलाविषयक भिन्न-भिन्न दृष्टिकोन आहेत. काही धर्मामध्ये महिलांना देवी देवता म्हणून जुजले जाते तर काही धर्मामध्ये महिलांवर अनेक जाचक बंधने लादलेली आहेत. उदा. इस्लाम धर्मामध्ये स्त्रीला धर्मोपदेशक होता येत नाही. तिला काझी होता येत नाही. या धर्मात आजही काही पंथामध्ये, जातीमध्ये पडदा पध्दती आहे. विवाह हा येथे संस्कार न मानता करार मानला जातो. या ऊलट खिश्चन धर्मत महिलाचा दर्जा उच्च आहे. या धर्मातील महिलांना धार्मिक कार्यात सहभाग घेता येतो. परंतु या धर्मात सुध्दा स्त्रियांना धर्माची पूर्ण जबाबदारी दिली जात नाही या धर्मातीही पुरुषी वर्चस्वी दिसते. पारसी धर्मामध्ये मात्र महिलांना कुटुंबात आणि समाजात मानाचे स्थान दिले जाते. त्यांना मालमत्तेचा अधिकार आहे.

हिंदु धर्मात महिलांना एकीकडे देवी, देवतांचा दर्जा असला तरी दुस-या बाजुला त्यांच्यावर अनेक अपमानास्पद विशेषणे लावली जातात. शुद्राप्रमाणे हिंदु महिलांना वेदाचे अध्ययन करण्याचा अधिकार नव्हाता. तिच्याकडे एक उपभोगाची वस्तू म्हणून पाहिले जात होते तिने पतीशी एकनिष्ठ राहिले पाहिजे. तिने कोणत्याही प्रकारची तक्रार करुन नये. महिला ही अपवित्र आहे म्हणून त्यांना धार्मिक विधीत सहभागी करुन घेतले जात नाही. या धर्मात विधीत सहभागी करुन घेतले जात नाही या धर्मात स्त्रियांना अनेक बाबतीत स्वातंत्र्य नाकारले आहे. तिचे व्यक्तीस्वातंत्र्य नाकारले आहे. धर्माच्या नावाखाली तिला सामाजिक बंधनात अडकवून ठेवले आहे.

बौध्द धर्मात स्त्रीविषयक दृष्टिकोन पुरोगामी स्वरुपाचा आहे. या धर्मात समानता मुल्याला महत्व देण्यात आले आहे. धर्म प्रसारात पुरुषांच्या बरोबरीने स्त्रीयांचाही लक्षणीय सहभाग असतो. इतर धर्माच्या तुलनेत बौध्द धर्मामध्ये महिलांना विकासाची संधी उपलब्ध करुन दिली आहे. या धर्मामध्ये स्त्रीयांना समानतेची वागणूक दिली जाते. एकंदरीत कमी अधिक प्रमाणात सर्वच धर्मात स्त्रीयांची

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

July To Sept. 2021
Issue-39, Vol-05

स्थिती थोडीसी आपल्याला इतर स्त्रीयांच्या तुलनेत चांगली आहे असे वाटते. परंतु धर्म आणि संस्कृतीचे बंधन कमी अधिक प्रमाणात या स्त्रीयांवरही असतात हे कोणीही नाकारु शकत नाही.

पस्तुत अध्ययनात महिला डॉक्टरांचे धार्मिक व सांस्कतिक अनुषंगाने संबंधीत महिला डॉक्टरांना मुलाखत अनुसूचीच्या माध्यमातुन बंदिस्त आणि मुक्त प्रश्न विचारुन त्यांच्याकडुन तथ्य संकलित केली आहेत. यामध्ये प्रामुख्याने महिला डॉक्टरांच्या धार्मिक कार्यातील सहभाग, त्यांचे सण-उत्सवातील सहभाग, त्याचे संस्कृती विषयक मत, प्रथा परंपराचा प्रभाव, नवस, श्रध्दा, अंधश्रध्दा, उपवास, व्रत-वैकल्य, देवपूजा, देवी पुजन, मासिक धर्म, याच बरोबर ते कोणकोणते धार्मिक कार्यक्रम साजरे करतात. या अनुषंगाने महिला डॉक्टरांना प्रश्न विचारुन त्याचे विश्लेषण करण्यात आले आले.

अ) संशोधन विषयाची उद्दिष्टे:- शासकीय दवाखान्यात नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांच्या धार्मिक आणि सांस्कतिक जीवनाचा अीयास करण्यासाठी खालील उद्दीष्टाची निवड करण्यात आली आहे.

१. नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांच्या धार्मिक आणि सांस्कतिक जीवनाचा अभ्यास करणे.

ब) संशोधन विषयाची गृहितके :-

१. नौकरी करणा-या महिला डॉक्टरांना धार्मिक आणि सांस्कतिक कार्यास पुरेसा वेळ देता येत नाही.

२. नौकरी करणा-या महिला डॉक्टरांचे धार्मिका, सांस्कृतिक जीवन समाधानकारक असलेच असे नाही.

क) संशोधन पध्दती :-

प्रस्तुत संशोधनात्मक लेखासाठी समाजशास्त्रीय संशोधन पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे. शासकीय दवाखान्यात नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांच्या धार्मिक आणि सांस्कृतिक जीवनाचा अीयास करण्यासाठी अन्वेषणात्मक संशोधन आराखडा या पध्दतीचा वापर करण्यात आलेला आहे प्रश्नावली या प्राथमिक साधनसमुग्री तंत्राद्वारे तथ्य संकलन करण्यात आले तसेच दुय्यम साधनसामुग्रीचाही समावेश करण्यात आलेला आहे शासकीय दस्तऐवज, मासिके, चित्रपट इत्यादी घटकाचांही गरजेनुसार वापर करुन या संशोधनातुन संकलित झालेल्या तथ्याचे वर्गीकरण विश्लेषण व अर्थनिर्वचन केले आहे.

१) संशोधनाची व्याप्ती व मर्यादा :

सदरील संशोधनात्मक लेखासाठी मराठवाडयातील ८ जिल्ह्यांतर्गत सरकारी दवाखान्यात कार्यरत असलेल्या ३०० महिला डॉक्टरांचा अभ्यास करण्यात आला आहे. सर्व जाती-धर्मातील शासकीय नोकरी करणा-या महिला डॉक्टरांचा समावेश यामध्ये आहे. यादृच्छिक नमुना निवड पध्दतीने प्रत्येक जिल्ह्यातील महिला डॉक्टरांच्या संख्येच्या प्रमाणात प्रतिनिधिक स्वरुपात नमुना निवड आलेला आहे. सदरील संशोधनात सरकारी दवाखान्यातील डॉक्टर महिलांचा एम.बी.बी.एस. (M.B.B.S.) एम.डी.एम.एस. (M.D.M.D) समावेश करण्यात आलेला आहे.

तक्ता क्रमांक-१

सांस्कृतिक सण-उत्सव मानसिक ताण-तणाव कमी करण्यासाठी महत्वाचे वाटतात काय याविषयी महिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	२७५	९७.६६
२	नाही	२५	८.३३
	एकुण	३००	१००

प्रस्तुत तक्ता क्रमांक १ मध्ये सांस्कृतीक सण-उत्सव मानसिक ताण-तणाव कमी करण्यासाठी महात्वाचे वाटतात काय याविषयी उत्तरदात्यांचे मते स्पष्ट करण्यात 'आले आहे. प्रश्नांच्या उत्तरा दाखल २७५ म्हणजेच (९७.६६ऽ) डॉक्टर महिलांनी होय असे सकारात्मक उत्तर दिले तर २५ (८.३३ऽ) महिलांना नाही म्हणले आहे. यावरुन हे स्पष्ट होते की, मानसिक ताण-तणाव कमी करण्यासाठी सांस्कृतिक सण-उत्सव उपयोगी ठरतात.

आधुनिक जीवन हे अत्यंत धावपळीचे, दगदगीचे झाले आहे. कामाच्या व्यापातुन सहजपणे सुटका होणे अशक्य आहे. महिला डॉक्टरांच्या बाबतीत तर असे दिसुन येते की त्यांचे कामाचे तास हे एका शिफटमध्ये २४ तास इतके असतात. नोकरीच्या ठिकाणी सर्व व्यावसायिक जबाबदा-या पार पाडून त्यांना कुटुंबाकडेही लक्ष द्यावे लागते. अशा दुहेरी भुमिकेतत त्यांची अत्यंत ओढाताण होते. त्यांचे मानसिक आरोग्य धोक्यामध्ये येते अशावेळी या महिला डॉक्टरांना विरंगुळा म्हणून विविध प्रकारचे सण-उत्सव मानसिक उपयोगी पडतात. मनावरचा ताण-तणाव कमी करण्यासाठी या महिला डॉक्टर अनेक प्रकारच्या धार्मिक सांस्कृतिक उत्सवात वेळ मिळेल तेव्हा सहभागी होतात.

याऊलट काही महिला डॉक्टरांच्या मते मात्र अशा प्रकारचे सण-उत्सव मानसिक ताण-तणाव कमी करण्यासाठी महत्वाचे नसतात मात्र असे मत व्यक्त करणा-या महिलांचे प्रमाण हे नगन्य आहे.

तक्ता क्रमांक-२

डॉक्टर महिलांचे धर्मिक बंधन विषय मत

अ.क्र.	धार्मिक बंधन आहे का	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	[illegible]	[illegible]
२	नाही	[illegible]	[illegible]
	एकुण	[illegible]	[illegible]

MAH MUL/03051/2012
ISSN: 2319 9318

Vidyawarta®
Peer-Reviewed International Journal

July To Sept. 2021
Issue-39, Vol-05

वरील तक्ता क्रमांक २ मध्ये उत्तरदात्या डॉक्टर महिलांचे धार्मिक बंधन विषयक मत स्पष्ट करण्यात आले आहे. भारतीय समाजाच विचार करता धर्म संस्थेने अनेक प्रकारचे बंधने स्त्रीजीवनावर लादलेले आहेत. या बंधनाचा परिणाम म्हणून स्त्रीयांचे जीवन बंदिस्त झाले आहे. त्यांचे स्वातंत्र्य हिरावून घेतले आहे. स्त्रीयांनी काय करु नये याविषयीचे नकारात्मक निर्देश मनुस्मृती सारख्या ग्रंथामध्ये आढळतात. याच बरोबर, भारतातील हिंदु, इस्लाम, बौध्द, जैन, खिश्चन, परशी इ. विविध धर्मात स्त्रीया विषयक बंधने आहेत. उदा. हिंदू धर्मामध्ये हनुमान मंदिरात स्त्रीयांनी प्रवेश करु नये, इस्लाम धर्मात पिराच्या चौथ-यावर स्त्रीयांनी जाऊ नये, मासिक धर्मकाळात तर अनेक प्रकारचे जाचक नियम सर्वच धर्मामध्ये कमी अधिक प्रमाणात दिसून येतात याचा परिणाम म्हणून स्त्रियांना हवे तसे जीवन जगता येत नाही. म्हणून धार्मिक बंधनाच्या नियमामुळे स्त्री जीवन बंदिस्त आहे.

तक्ता क्रमांक -३

नोकरी करताना धार्मिक बाबी अडचणीच्या ठरतात का? याविषयी महिला डॉक्टरांचे मत दर्शवणारा तक्ता

अ.क्र	धार्मिक बंधन आहे का	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	१७८	५९.३३
२	नाही	१२२	४०.६७
	एकुण	३००	१००

यापुर्वीच्या तक्त्यामध्ये स्त्रियांवरती असणा-या धार्मिक बंधनाविषयक महिला डॉक्टरांचे मत व्यक्त करण्यात आले आहे. त्यानुसार महिलांवरती अनेक जाचक बंधने किंवा अटी असलेल्या दिसतात. धार्मिक बंधनामुळे नोकरी करताना स्त्रीयांना काही अडचणी येतात का याविषयी त्यांचे मत जाणून घेण्याचां प्रयत्न संशोधकाने प्रस्तुत प्रश्नांच्या माध्यमातुन केला आहे. तेव्हा असे आढळून ओ की, १७८ (५९.३३ऽ) टक्के महिला डॉक्टरांच्या मते धार्मिक बाबीचा नोकरी करताना अडसर ठरतो. तर १२२(४०.६६ऽ) महिला डॉक्टरांच्या मते धार्मिक बाबी अडचणीच्या इरत नाहीत.

यावरुन हे स्पष्ट होते की, नोकरी करताना धार्मिक बाबी अडचीच्या ठरतात कारण धर्मांचे महिलांवरती अनेक प्रकारचे जाचक बंधने किंवा नियम लादले आहेत. समाजव्यवस्थेच्या जडणघडणीत स्त्रीयांवरती धर्मसंस्थेच्या जडणघडणीत स्त्रीयांवरती धर्मसंस्थेच्या माध्यमातून पवित्र अपवित्रेच्या अवैज्ञानिक दृष्टीकोनातुन महिलांनी कोणत्या परिस्थितीमध्ये कसे वर्तन करावे हे सांगितले आहे.

उदा. मासिक पाळी येणे हे नैसर्गिक आहे परंतु या दरम्यान स्त्रियांनी हे करु नये, ते करु नये असे सांगण्यात आले आहे. त्यामुळे नोकरी करताना अशा महिलांना या धार्मिक बार्बीचे बंधन त्याच्यावरती येते.

तक्ता क्रमांक -४

महिला डॉक्टर घराबाहेर धार्मिक कार्यामध्ये सहभागी होतात किंवा नाही याबाबत माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शेकडा प्रमाण
१	होय	[illegible]	४६.३३
२	नाही	[illegible]	५३.६७
	एकुण	[illegible]	१००

प्रस्तुत तक्ता क्रमांक ४ मध्ये महिला डॉक्टर घराबाहेर धर्मिक कार्यामध्ये सहभागी होतात किंवा नाही याबाबत महिती स्पष्ट करण्यात आली आहे. तथ्य संकलनादरम्यान मिळारलेल्या माहितीप्रमाणे १४० (४६.३३ऽ) टक्के महिला डॉक्टर घराबाहेर धार्मिक कार्यात सहभागी होतात. तर १६० (५३.६६ऽ) टक्के महिला डॉक्टर धार्मिक कार्यामध्ये सहभागी होत नसल्याचे दिसुन आले.

घरामध्ये प्रत्येक महिला धर्माच्या अनुषंगाने विविध धार्मिक कार्य पार पाडतात. उदा. पुजा, अर्चा करणे, उपवार करणे इ. या अगोदर महिलांना प्रश्न विचारण्यात आला होतो की, आपल्या घरांमध्ये देवघर का तेव्हा सर्वच १०० महिलांनी होय असे उत्तर दिले होते. यावरुन हे स्पष्ट होते की, महिलांचा घरगुती धार्मिक कार्यात सहभाग असतो मात्र घराच्या बाहेर त्यांचा सहभाग हा नगन्य असतो. कारण पितृसत्ताक समाज व्यवस्थेत धार्मिक कार्य करण्याचा, विविध धार्मिक विधी करण्याचा अधिकार हा फक्त पुरुषांनाच आहे त्यामुळे संख्यात्मक दृष्टया घराबाहेर धार्मिक कार्यात महिला डॉक्टरांचा सहभाग हा कमी दिसुन येतो. धर्म हे मानवी जीवनाचे अविभाज्य अंग आहे. व्यक्तीच्या अभैतिक, अध्यात्मिक, मानसिक गरजापुर्तीससाठी धर्मांची आवश्यकता असते. स्त्री आणि पुरुष हे समाजव्यवस्थेचे दोन मुलभूत घटक आहेत. सामाजिक संस्थाचा विचार करता असे लक्षात येते की, स्त्रीयांनी.संस्थात्मक पातळीवर गौण किंवा दुय्यम मानले गेले आहे. धार्मिक कार्यासाठी स्त्री आवश्यक आहे म्हणजेच स्त्रीशिवाय धर्मकार्य पूर्ण होऊ शकत नाही मात्र स्वत: धार्मिक कार्य करण्याचा विधी मात्र स्त्रियांना नाही.

धार्मिक, सामाजिक कार्यातील प्रतिष्ठा याबाबत माहिती भारतीय समाज व्यवस्थाही पुरषप्रधान आहे. भारतात ज्याप्रमाणे पुरुषांना धार्मिक आणि सामाजिक अधिकार आहेत तसे महिलांना नाहीत. लिंगभावानुसार कुटुबांत समाजात स्त्रियांना कनिष्ठ मानले जाते. ज्याप्रमाणे कुटुंबात मुलाला (पुश्रुष) महत्त्वाचे मानले जाते तसे स्त्रयांना मानले जात नाही. राजकारण, संस्कृती, शिक्षण, धर्म

अनेक दूरगामी परिणाम भारतीय जनतेवर झालेला आढळून येत आहे.यातूनहा आदिवासीही समाज सुटलेला नाही आणि म्हणूनच संशोधीकेला उत्सुकता निर्माण झाली कि, आदिवासी समाजातील जनजीवनाची परिस्थिती काय असेल? हा प्रश्न सारखा सतावत असल्यामूळे संशोधिकेने, कोविड १९ चा भारतीय आदिवासींवर पडलेला प्रभाव या विषयावर संशोधन करण्याचे ठरविले.

मुख्य शब्द :–

अ)कोविड १९, आणि ब) आदिवासी जमात.

प्रस्तावना :–

भारतामध्ये अनेक राज्यात आदिवासी जमाती वास्तव्य करतात.तसेच महाराष्ट्र राज्यातही आहेतच. महाराष्ट्रातील सह्यांद्री, सातपुडा तसेच गोंडवन विभागात आदिवासींच्या अनेक जमाती जीवन जगतआहे. महाराष्ट्रात लोकसंख्येने प्रथम क्रमांकाची आदिवासी जमात आहे .

कोविंड १९ चा अनेक दूरगामी परिणाम भारतीय जमातीवर झालेला आढळून येत आहे. ८० टक्के लोकांना आर्थिक तणावाचा सामना करावा लागत आहे. तसेच या कालावधीत सामाजिक दुराव्यामुळे जवळपास ५० टक्के लोकांना मानसिक ताण आणि चिंतांना सामोरे जावे लागले आहे.

मग या कोविड १९ महामारीचा कशा पद्धतीने सामाजिक जीवनावर परिणाम झालेला आहे तर यातून हा आदिवासी समाज सुद्धा सुटलेला नाही. आणि म्हणूनच संशोधिकेला उत्सुकता होती कि, आदिवासी समाजाच्या जनजीवनाची परिस्थिती काय आहे? हा प्रश्न सारखा सतावत असल्यामुळे संशोधिकेने या विषयावर संशोधन करण्याचे ठरविले.

पूर्व साहित्याचा आढावा :–

प्रस्तुत संशोधन कार्य करत असताना आढाव्यासाठी संशोधिकेने दैनिक वर्तमान पत्रे, मासिके, आपत्ती व्यवस्थापनाची पुस्तके, शाशन निर्णय, परिपत्रके, दूरदर्शन, संकलन या साहित्याचा वापर केलेला आहे.

सैद्धान्तिक परिप्रेक्ष्य अध्ययनाचे उद्देश :–

१) कोविद १९ च्या काळात आदिवासींचा जनजीवनावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

२) आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

३) आदिवासींच्या आर्थिक व्यवहारावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

४) त्याच्यावर शैक्षणिक जीवनावर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

५) कोविड १९ चा भारतातील आदिवासींवर झालेल्या परिणामाचा अभ्यास करणे.

गृहीतकृत्य :–

१) कोवीड १९ चा आदिवासी लोक जीवनावर परिणाम झालेला दिसून येतो .

२) कोविड १९ मुळे आदिवासींच्या आर्थिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

३) कोविड १९ मुळे आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनावर परिणाम झालेला पहावयास मिळतो.

४) कोविड १९ मुळे आदिवासींच्या सामाजिक जीवनावर परिणाम झालेला दिसून येतो.

५) कोवीड १९ मुळे आदिवासींच्या दैनंदिन रोजगारीवर परिणाम झालेला दिसून येतो.

६) कोविड १९ मुळे आदिवासी पालक व त्यांचा व्यवसायावर परिणाम झालेला दिसूतो.

७) कोविड १९ मुळे आदिवासी मुलांच्या शिक्षणावरील परिणाम झालेला दिसून येतो.

८) कोविड १९ मुळे आदिवासी मुलांच्या शिक्षणावरील परिणाम झालेला दिसून येतो.

अध्ययनाचे महत्त्व :–

कोवीड १९ चा सर्व समाजावर परिणाम झालेला आहे.संशोधिका ही मुंबईत राहत आहे. मुंबई मध्ये या कोवीड १९ चा सामान्य जनतेवर झालेला परिणामाचा संशोदिकेने अभ्यास केलेला आहे. संशोधिका ज्या शाळेत कामाला आहे. त्या शाळेत आदिवासी काही विद्यार्थी पण आहेत. त्याच्यावर सुद्धा बऱ्याच दृष्टीने परिणाम झालेला आहे. आणि म्हणून संशोधिकेने सदर संशोधनाचा अभ्यास करण्याचे ठरविले व या संशोधनाचे जे उद्दिष्ट साध्य होतील ते आदिवासी जमातीच्या उपयोगाचे ठरतील. हे या संशोधनाचे महत्व आहे.

अध्ययन पद्धती :–

प्रस्तुत संशोधन हे वर्तमान काळाशी संबंधित असल्यामुळे सर्वेक्षण पद्धतीचा वापर केला आहे.तसेच संशोधिकेने (google form)गुगल फार्म द्वारे प्रश्नावली तयार केली व ती प्रश्नावली भरून घेतली. आणि त्यामधून आलेले निष्कर्ष सदर लेखात मांडलेले आहे

तथ्यांचे संकलन व निर्वचन:–

संशोधिकेने गुगल फार्म द्वारे प्रश्नावली तयार केली व ती प्रश्नावली सर्व पालक वर्ग सुशिक्षित नसल्यामुळे ते हा गुगल फार्म भरू शकत नसल्यामुळे पालकांच्या मदतीने त्यांच्या मुलांकडून ते गुगल फार्म भरून घेतले .

अध्ययनाचे निष्कर्ष :–

संशोधिकेला मिळालेल्या माहितीवरून खालील निष्कर्ष मिळाले :–

कोविड १९ या लॉकडाऊनच्या काळात आदिवासींच्या आर्थिक परिस्थितीवर १००% परिणाम झालेला दिसून आला.

लॉकडाउनच्या काळात (आदिवासी) कुटुंबातील सदस्यांना ८३.३% अडचणी असल्याचे दिसून आले. लॉकडाउनच्या काळात आदिवासी कुटुंबावर ६६.७% उपासमारीची वेळ आली होती

लॉकडाउनच्या काळात आदिवासी घरातील मुलांच्या खाण्यापिण्यावर ६६.७% परिणाम झाल्याचे दिसून आले

लॉकडाउनच्या काळात आदिवासींच्या दैनंदिन जीवनावर १००% परिणाम झालेला दिसून आला .

लॉकडाउनच्या काळात आदिवासी ना १००% धान्य पुरवठा झाला असे दिसून आले.

शासनाकडून लॉकडाउनच्या काळात आदिवासी पाड्यावर ८३.३% मदत मिळाली असे निष्कर्षात दिसून आले

लॉकडाउनच्या काळात आदिवासी पाड्यवर तुमच्या मुलांना ऑनलाईन वर्ग ३३.३% वेळेत मिळाले असे आढळून आले .

ऑनलाईन वर्गवारीसाठी पाड्यावरील सर्व मुलांकडे अँड्रॉइड फोन १६.७% उपलब्ध आहेत असे दिसून आले.

ऑनलाईनवर्गवारीसाठी अँड्रॉइड फोन पाड्यावरील ज्या घरी नाही ती मुलं ६६.७% आहेत हि मुलं वर्ग करीत नसत असे दिसून आले . ३३.३% मुलं फक्त ऑनलाईनवर्गसाठी बसत असत असे दिसून आले.

लॉकडाउन काळात पाड्यावर कोणी आजारी पडल्यास त्याची दखल १००% घेण्यात आली असे आढळून आले

लॉकडाउनच्या काळात दैनंदिन जीवनावर १००% परिणाम झालेला निष्कर्षात दिसुन आले.

कोरोना काळात आरोग्यविषयक सल्ले शासकीय वैद्यांच्यामार्फत ६६.७% झालेत.

लॉकडाउनच्या काळात शेतीकामावर १००% वाईट परिणाम झाला असे निदर्शनास आले

लॉकडाउनच्या काळात ८३.३% आर्थिक अडचणी भेडसावल्यात असे निदर्शनास आले

लॉकडाउनच्या काळात बालवाडी प्राथमिक वर्ग बंद असल्यामुळे मूळ ३३.३% मुलं घरासमोर घालवायची

लॉकडाउन च्या काळात गावातील मुलांच्या शिक्षण व परीक्षा वर १००% परिणाम झाला असे आढळून आले.

कोरोना काळात बाहेरून आलेल्या पाहुण्यानंसोबत १००% सोशियल डिस्टन ठेवण्यात आले असे दिसून आले .

कोरोनाकाळात विकास व शिक्षण यावर १००% परिणाम झालेला दिसला.

लॉकडाउनच्या काळात (आदिवासी) तुमच्या कुटुंबातील सदशांना ८३.३% अडचणी आल्यात असे लक्षात आलेत

लॉकडाउन च्या काळात आदिवासी योजनेतून ६६.७% मदत मिळाली असे निष्कर्षातून लक्षात आलेत.

लॉकडाउन च्या काळा मोलमजुरी बंद असताना उदरनिर्वाहासाठी १००% अडचणींना आदिवासींना सामोरे जावे लागले.

आदिवासी पाडा / वस्ती इथे कोरोना संसर्ग १००% झाला नाही असे लक्षात आलेत

कोरोना संसर्ग झाल्यावर त्या व्यक्तीला व्यवस्थित ८३.३% ट्रीटमेंट मिळाली

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh College, Chakur
Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513

इत्यादीमध्ये पुरुषांना प्रतिष्ठा मिळते मात्र स्त्रियांना मिळत नाही. याबावत महिला डॉक्टरांना काय वाटते यासंबंधी त्यांचे मन जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला आहे.

तक्ता क्रमांक -५

महिला डॉक्टरांना पुरुषाप्रमाणे धार्मिक, कार्यामध्ये प्रतिष्ठा मिळते किंवा नाही यावावत माहिती

अ.क्र.	उत्तरदात्यांचा प्रतिसाद	उत्तरदात्यांची संख्या	शकडा प्रमाण
१	होय	२६८	८९.३३
२	नाही	३२	१०.६६
	एकूण	३००	१००

वरील तक्त्यामध्ये महिला डॉक्टरांना पुरुषाप्रमाणे धार्मिक, सामाजिक कार्यामध्ये प्रतिष्ठा मिळते किंवा नाही यावावत माहिती दर्शवण्यात आली आहे. मिळालेल्या माहितीप्रमाणे २६८ महिलांनी ८९.३३% होय असे उत्तर दिले तर ३२ महिलांनी १०.६६% नाही असे उत्तर दिले. यावरून हे स्पष्ट होत की, आधुनिक काळात महिलांचा सामाजिक दर्जा बदलत आहे. डॉक्टर महिलांचा पुरुषाप्रमाणे सामाजिक कार्यात प्रतिष्ठा का मिळत आहे या संबंधीचे कारणे जाणून घेण्याचा प्रयत्न केला तेव्हा असे दिसुन आले की. डॉक्टर हे समाजात प्रतिष्ठेचे पद आहे. या पदामुळे पैसा भरपूर मिळतो. आर्थिक सुबकता आहे. समाजातील लोक आदर करतात. तसेच त्यांच्याकडे ज्ञान आहे. यासारख्या कारणांमुळे महिला डॉक्टरांन आधुनिक काळात पुरुषाप्रमाणे सामाजिक, धार्मिक, सांस्कृतीक, उपक्रमात प्रतिष्ठा दिली जात आहे.

निष्कर्ष :-

१. महिला डॉक्टरांना विरंगुळा म्हणून विविध प्रकारचे सण-उत्सव उपयोगी पडतात. मनावरच्या ताण-तणाव कमी करण्यासाठे या महिला डॉक्टर अनेक प्रकारच्या धार्मिक, सांस्कतिक उत्सवात वेळ मिळेल तेव्हा सहभागी होतात, याऊलट काही महिला डॉक्टरांच्या मते मात्र अशा प्रकारचे सण-उत्सव मानसिक ताण-तणाव कमी करण्यासाठी महत्वाचे नसतात.

२. धर्माच्या अनेक प्रकारचे बंधने स्त्रीजीवनावर लादलेले आहेत. या बंधनाचा परिणाम म्हणून स्त्रीयांचे जीवन बंदिस्त झाले आहे. त्याचे स्वातंत्र हिरावून घेतले आहे. स्त्रीयांनी काय करु नये याविषयीचे नकारात्मक निर्देश मनुस्मृती सारख्या ग्रंथामध्ये आढळतात. याच बरोबर, भारतातील हिंदु, इस्लाम, बौध्द, जैन, खिश्चन, पारशी इ. विविध धर्मात स्त्रीविषयक बंधने आहेत. यास महिला डॉक्टरसुध्दा अपवाद नाहीत.

३. महिला डॉक्टरनां नोकरी करताना धार्मिक बाबी अडचणीच्या ठरतात कारण धर्माने महिलांवरती अनेक प्रकारचे जाचक बंधने किंवा नियम लादले आहेत. समाजव्यवस्थेच्या जडणघडणीत स्त्रीयांवरती धर्मसंस्थेच्या माध्यमातून पवित्र अपवित्रेच्या अवैज्ञानिक दुष्टीकोनातुन महिंनी कोणत्या परिस्थितीमध्ये कसे वर्तन करावे हे सांगितले आहे.

४. १४० (४६.३३ऽ) टक्के महिला डॉक्टर घराबाहेर धार्मिक कार्यात सहीभागी होतात. तर १६० (५३.६६ऽ) टक्के महिला डॉक्टर धार्मिक कार्यामध्ये सहभागी होत नसल्याचे दिसून आले.

५. आधुनिक काळात महिलांचा सामाजिक दर्जा बदलत आहे. डॉक्टर महिलांचा पुरुषाप्रमाणे धार्मिक कार्यात प्रतिष्ठा मिळत आहे या संबंधीचे कारण डॉक्टर हे समाजता प्रतिष्ठेचे पद आहे. या पदामुळे पैसा भरपूर मिळतो. आर्थिक सुबत्ता मिळते. समाजातील लोक आदर करतात. तसेच त्यांच्याकडे ज्ञान आहे. यासारख्या कारणांमुळे महिला डॉक्टरांना आधुनिक काळात पुरुषाप्रमाणे सामाजिक, धार्मिक, सांस्कतीक, उपक्रमात प्रतिष्ठा दिले जात आहे.

संदर्भ :-

१. भारतीय स्त्री जीवन-गीता साने, मौज प्रकाशन गृह, मुंबई.

२. स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने-डॉ. शुभांगी गोटे-गव्हाणे, साऊथ एशियन सोशल रिसर्च पब्लिकेशन.

३. भगवान बुध्द, डॉ.आंबेडकर आणि भारतीय स्त्री जीवन, सुशील मुजाधव, कौशल्य प्रकाशन औरंगाबाद स्त्री आणि स्त्रीत्व-अशा परुळेकर, कौशल्य प्रकाशन, औरंगाबाद

४. स्त्री परिवर्तनाची आव्हाने-डॉ. शुभांगी गोटे-गव्हाणे, साऊथ एशियन सोशल रिसर्च पब्लिकेशन, पान क्र. १३५/१.

५. भारतीय स्त्रीयों की समस्या-विरेंद्र प्रकाश शर्मा, पंचशील प्रकाशन, जयपूर,

६. स्त्री मुक्ती चळवळ-महापसेकर ज्योती, साध्ये मंडळ, प्रेरणा प्रकाशन,जयपूर.

७. भारतीतील स्त्री चळवळीची वाटचाल-कमल भागवत, मालती गाडगीळ-कौशल्य प्रकाशन, औरंगावाद.

८. स्त्री प्रश्नांची वाटचाल-परिवर्तनाच्या दिशेने विद्यूत भागवत, अरुणा पारगांवकर, प्रतिमा प्रकाशन, सदाशिव पेठ, पूणे.

९. स्त्री मुक्ती चळवळ-महापसेकर ज्योती, साध्ये मंडळ, प्रेरणा प्रकाशन, मुंबई.

१०. साळुंके आ.ह. हिंदू संस्कृती आणि स्त्री लोकवाड्मय गृह मुंबई.

११. मोरे दिनेश शिवरायांचा स्त्रिविषयक दृष्टीकोन चिन्मय प्रकाशन, औरंगाबाद.

१२. सोमन अंजली, म.फुले् विचार आणि वारसा, युनिक फिचर्स मनोविकास प्रकाशन.

१३. अंजली किर्तन, डॉ. आनंदीबाई जोशी काळ आणि कर्तृत्व, मॅजेस्टिक प्रकाशन मुंबई.

20

कोविड १९ चा भारतातील आदिवासींवर पडलेला प्रभाव

प्रणिता काळे
अनुसंधान विद्वान(Research scholar),
चेंबूर सर्वंकष शिक्षणशास्त्र महाविद्यालय, चेंबूर, मुंबई

****

गोषवारा :—

संपूर्ण जगाला भीतीनं चळचळा कापायला लावणाऱ्या 'करोनाव्हायरस'च्या हमल्यामुळे अखिल मानवजातीच्या दिनचर्येत, जीवनशैलीत काही कायमचे बदल होण्याची शक्यता निर्माण झालीय, त्याच्या मागोवासाठी एक उदाहरणार्थ देखील .... ६/११. अमरिकेत न्यूयॉर्कचं मानचिन्ह असलेले ट्विन टॉवर्स जमीनदोस्त करणारा हल्ला. घटना भयानक खरी. पण जगातल्या केवळ एकाच देशात, एकाच शहरात घडलेली. इतर जगाला त्याची प्रत्यक्ष झळ लागली नव्हती. तरीही या घटनेचा प्रतिसाद इतका पडला की,जगभरात विमान प्रवासाचा चेहराच कायमचा बदलून गेला.सुरक्षा तपासणीसाठी जवळजवळ विवस्त्र होण्याची पाळी प्रत्येक प्रवाशावर आली.त्याच्या हातातल्या बॅगेचीही अशीच कसून तपासणी होऊ लागली. साधी मिशी कापायची कात्री सापडली तरी पुढं जाण्यापूर्वी ती अधिकाऱ्यांच्या हाती सोपवणं अनिवार्य झालं. विमानाच्या उड्डाणाच्या वेळे आधी तीन–तीन तास विमानतळावर हजर राहणं अनिवार्य होऊन बसलं.

तर मग संपूर्ण जगाला भीतीनं चळचळा कापायला लावणाऱ्या करोनाव्हायरस च्या हमल्या पायी अखिल मानव जातीच्या दिनचर्येत, जीवन शैलीत काही कायमचे बदल झाले, तर यात नवल काय?

विमानप्रवास ही काहीतुमच्या–आमच्या सारख्या सामान्यांच्या आयुष्यातलीनेहमीची बाब नाही. पण आपल्या दररोजच्या जीवनाची घडी कशी विस्कटत चालली आहे.याची चुणूक दाखवणारं ते चित्र आहे. कारण विमानतळच कशाला,पण सिंगापुरतल्या एरवी गजबजलेल्या मेट्रोच्या गाड्या किंवा बसेस, सार्वजनिक वाहतूक व्यवस्थेच्या सर्वच घटकांमध्ये आता गर्दी आढळत नाही. एरवी कॉल टॅक्सीही मिळण्याची मारामार. पण आता टॅक्सी स्टॅण्डवर प्रवाशांची वाट पाहणाऱ्या टॅक्सींची लांबलचक रांग दिसते. कारण तिचा वापर करून आपापल्या कामाच्या ठिकाणी जाण्याचं प्रयोजनच उरलेलं नाही. बहुतेक खासगी कंपन्या, एवढंच काय पण अनेक सरकारी कचेऱ्याही, आपल्या कर्मचाऱ्यांना घरून काम करण्यास उत्तेजन देत आहेत. कोणत्याही खरेदीसाठी, अगदी जीवनावश्यक वस्तुंच्या खरेदीसाठी ही, बाजारात जाण्याची गरज नाही, हेही लक्षात येतंय.कारण आता ऑनलाइन खरेदीचा पर्याय तितकाच उपयोगी असल्याचा अनुभव गृहिणी घेत आहेत.शाळाही बंद झाल्याआहेत. पण त्या पायी विद्यार्थ्यांच्या शिक्षणात खंड पडू नये.यासाठी इंटरनेटचा वापर करत त्यांना घर बसल्या धडे दिले जात आहेत. या पद्धतीची बलस्थानंही लक्षात येत आहेत. मित्रमंडळी, नातेवाईकयांच्या भेटीगाठी कमी होत आहे.तयात शंका नाही. माझा स्वत:चाच अनुभव. या सर्वाचा परिणाम अर्थव्यवस्थेवर झाला नसता तरच नवल. कारण कचेऱ्यां मधलं काम एकवेळ घरून करता येईल, पण जिथं उपभोग्य वस्तूंचं उत्पादन होतं त्या कारखान्यांचं काय! ते घरून कसं करायचं? खरंतर त्याचाही पर्याय उपलब्ध होतोय. उद्या व्हायरसचा प्रताप ओसरल्यावरहीयातले काही कायमस्वरूपी उरतील अशीच चिन्हं आहेत.आप्ल्याकडे या सर्वच बाबतीत आनंदी आनंद आहे. अजून सुदैवानं करोनाच्या खऱ्याखुऱ्या आकांताची जाणीव आपल्याला झालेली नाही. तशी ती न होवो अशीच आशा करू या. पण जागतिकीकरणाच्या इतर काही पैलूंना करोनानं खिळखिळं करून सोडलं असलं, तरी करोनाच्या प्रसाराला त्याची मदतच होत आहे. कारण हा विषाणू कोणत्याच सीमारेषांचं पालन करत नाही. ना नैसर्गिक, ना राजकीय. त्यामुळं उद्यापरवा आपल्याही जीवनशैलीत अपरिहार्यपणे काही मूलभूत बदलांचा अंगीकार आपल्याला करावाच लागेल यात शंका नाही! मग या कोविड १९ महामारीचा

IJCRT.ORG
ISSN : 2320-2882
INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

March 20 2021

Ref No : IJCRT/Vol 9 / Issue 3/ 718

To,
Mr. Magdum Mainodin Bidre

Subject: Publication of paper at International Journal of Creative Research Thoughts.

Dear Author,

With Greetings we are informing you that your paper has been successfully published in the International Journal of Creative Research Thoughts - IJCRT (ISSN: 2320-2882). Thank you very much for your patience and cooperation during the submission of paper to final publication Process. It gives me immense pleasure to send the certificate of publication in our Journal. Following are the details regarding the published paper.

About IJCRT	: Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.97 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly, Indexing in all major database & Metadata, Citation Generator, Digital Object Identifier(DOI)
Registration ID	: IJCRT_205247
Paper ID	: IJCRT2103718
Title of Paper	: A POSTCOLONIAL ANALYSIS OF J. M. COETZEE`S LIFE AND TIMES OF MICHAEL K.
Impact Factor	: 7.97 (Calculate by Google Scholar) | License by Creative Common 3.0
Publication Date	: 2021-03-04 02:19:00
DOI	:
Published in	: Volume 9 | Issue 3 | March 2021
Page No	: 6204-6207
Published URL	: http://www.ijcrt.org/viewfull.php?&p_id=IJCRT2103718
Authors	: Mr. Magdum Mainodin Bidre
Notification	:

Thank you very much for publishing your article in IJCRT. We would appreciate if you continue your support and keep sharing your knowledge by writing for our journal IJCRT.

Editor In Chief
International Journal of Creative Research Thoughts - IJCRT
(ISSN: 2320-2882)

ISSN 2320-2882 IJCRT

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

Indexing

ENDNOTE Google arXiv.org CiteSeer^x Academia.edu WorldCat creative commons DOAJ DIRECTORY OF OPEN ACCESS JOURNALS
Scribd PubMed MENDELEY issuu ISSN INTERNATIONAL STANDARD SERIAL NUMBER publons

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Sr. College, Chakur

Certificate of Publication

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS | ISSN: 2320 - 2882

An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

The Board of

International Journal of Creative Research Thoughts

Is hereby awarding this certificate to

Mr. Magdum Mainodin Bidre

In recognition of the publication of the paper entitled

A POSTCOLONIAL ANALYSIS OF J. M. COETZEE`S LIFE AND TIMES OF MICHAEL K.

Published In IJCRT (www.ijcrt.org) & 7.97 Impact Factor by Google Scholar

Volume 9 Issue 3 , Date of Publication:March 2021 2021-03-04 02:19:00

ISSN 2320-2882 IJCRT

International Journal of Creative Research Thoughts (IJCRT)

PAPER ID : IJCRT2103718

Registration ID : 205247

EDITOR IN CHIEF

Scholarly open access journals, Peer-reviewed, and Refereed Journals, Impact factor 7.97 (Calculate by google scholar and Semantic Scholar | AI-Powered Research Tool) , Multidisciplinary, Monthly Journal

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS | IJCRT

An International Scholarly, Open Access, Multi-disciplinary, Indexed Journal

Website: www.ijcrt.org | Email id: editor@ijcrt.org | ESTD: 2013

IJCRT | ISSN: 2320-2882 | IJCRT.ORG

IJCRT.ORG ISSN : 2320-2882

INTERNATIONAL JOURNAL OF CREATIVE RESEARCH THOUGHTS (IJCRT)
An International Open Access, Peer-reviewed, Refereed Journal

A Postcolonial Analysis of J. M. Coetzee's *Life and Times of Michael K.*

Mr. Magdum Mainodin Bidre
Assistant Professor in English
Dept. of English, Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur , Dist. Latur.

Abstract:

Colonialism is a type of domination in which political, racist, economic and cultural issues are imposed on the colonized groups through the medium of exploitation, degradation and torture. For centuries Western nations, their supreme position and imperial power, exploited the colonized economically and culturally by destroying their traditions and culture. The term 'post-colonial' was originally used by the historians to describe the period after colonization. The study focus on J. M. Coetzee, one of the pioneers of South African literature, and his novel *Life and Times of Michael K* (1983) as a post-colonial literary texts. The paper has been written using MLA 8th edition of referencing and style of documentation.

Keywords: Post-colonialism, Colonialism, hegemony, racist, discriminatory discourse, pole-vaulter etc.

Introduction:

J. M. Coetzee's fourth novel, of *Life and Times Michael K.* published in 1983, won Britain's Booker Prize and Jerusalem Prize for the Freedom of the Individual in Society. Told from the perspective of the colonized rather than colonizer, *Life and Times of Michael K* was a great success for its emphasis on human condition in general and the protagonist's unconscious search and wish for freedom. Atwell (1993: 89) describes the novel as "a novel about a subject who, miraculously, lives through the trauma of South Africa in a state of civil war without being touched by it". Although Coetzee does not specify the race of the protagonist and does not tell about the setting of the novel directly, the country described in the narrative is a place in which there is a civil war.

In the novel, there is also no direct implication about the color of the protagonist of the novel. However, the places that Michael K is detained reluctantlyrailway gang, resettlement camp, rehabilitation camp-are associated with places where nonwhite South African people have suffered.

Rather than emphasizing the exact setting or historical or political doctrines and ideas, Coetzee's way of narration becomes more universal and general in *Life and Times of Michael K.* Freeing his novels from a determined historical and political doctrines and surroundings, Coetzee's *Life and Times of Michael K.* presents common human values, struggles and problems in general terms.

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh College, Chakur

Bhai Kishanrao Deshmukh College Chakur 413513

Coetzee divides the narration into three chapters in which the first and the last chapters are told from the perspective of an unspecified narrator. The second chapter is told through the voice of a medical officer in Kenilworth where Michael K. is kept under a clinical observation. The medical officer who tries to formulate and decode Michael in hospital becomes the voice of silent Michael. Michael, who remains silent and feels disturbed in the hospital, is treated as a precious stone which must be discovered and appreciated, the novel opens with the birth of the protagonist, who has shortcomings at birth:

> The first thing the midwife noticed about Michael K when she helped him out of his mother in to the world was that he had a harelip. The lip curled like a snail's foot, the left nostril gaped" (Coetzee, 3).

Contrary to a protagonist who is trying to achieve great success through many adventures and heroic deeds in his process of becoming, Michael thinks of himself "not as a something heavy that left tracks behind it, but if anything as a speck upon the surface exhilaration. Michael is described by the medical officer in Kenilworth as a simple, ordinary and slow-witted man who is unable to articulate his own state of feelings, emotions explicitly:

> He is a poor helpless soul who has been permitted to wander out on to the battlefield. (Coetzee, 141).

Even at the time of his mother's death he keeps on his silence and reticence. When the nurse informs him of his mother's death, he explores his uncertainty and despair non-verbally:

> He clasped his hands stared hard at his feet. Was he expected to say something? He separated his hands and clasped them, over and over. (Coetzee, 3).

Michael is repeatedly able to escape from the iron laws of his country and he returns to nature which is gentle, merciful and compassionate towards him. Surviving in a place far away from society and civilization, Michael feels relief and serenity in nature. When Michael K is detained in Jakkals drift, he raises questions himself about the hosts (may implicitly refers to South Africa's white government) and parasites.

> It was no longer obvious which was host and which parasite, camp or town. If the worm devoured the sheep, why did the sheep swallow the worm? What if the hosts were far outnumbered by the parasites. . . .Could the parasites then still be called parasites? Parasites too had flesh and substance: parasites too could be preyed upon. Perhaps in truth whether the camp was declared a parasite on the town or the town a parasite on the camp depended on no more than on who made his voice heard loudest. (Coetzee, 116)

He always rejects being categorized and classified by people who have touched him barbarously. Michael, without a social status, is a lonely, friendless and fatherless man, Anna K leaves him alone at an early age, so Michael tries to fill in this gap in his life by dedicating his whole life to grow plants and pumpkins that he regards them as if his children. In this respect "K's pumpkins and melons become his family, his brothers and sisters, suggesting, in attenuated form, the possibility of community" (Atwell, 97). Michael explains his affection towards the pumpkins as:

> I am like woman whose children have left the house, he thought: all that he remains is to tidy up and listen to the silence. (Coetzee, 111).

While people in his country are trying to defend their lands against the destructive forces of guerillas, Michael K goes on watering and protecting his pumpkins and melons against the attacks of donkeys and goats. Refusing to be involved in the colonial history of dominant powers, Michael K is a man who wants to be ignored by the men who are involved in the war to shape and make the history. He feels freedom rather than imprisonment when he lives out of time and history. When Michael is accused of helping the guerillas and is interrogated in the hospital by the major, he rejects being involved in the war:

> Tell us the truth, tell us the whole truth and you can go back to bed, we won't bother you anymore. The silence lengthened Noel did not speak, passing the whole burden to me. 'Come on Michaels,' I said 'we haven't got all day, there is a war on!' At last he spoke: 'I am not in war' (Coetzee, 138)

Michael K as a simple gardener tries to build an invisible tie and connection between the earth and him. He feels better himself when he is in outdoors-in nature- than being kept in indoors or settlement camps. He spends all his time and effort to grow pumpkins and melons:

The pumpkins grew. In the night K would creep about, stroking the smooth shells. As time passed he permitted the hope to grow up again in his breast that all would be well. He woke during the day and peered out over the acre. Among the seeds he had sown had been a melon seed. Now the two pale green melons were growing on the far side of the field. It seemed to him that he loved these, which he thought of as two sisters, even more than the pumpkins, which he thought of as a band of brothers. (Coetzee,113) Through the silence of Michael, the medical officer insistently labels him with different labels:

> He is like stone, a pebble that, having lain around quietly minding his own business since the dawn of time, is now suddenly picked up and tossed randomly from hand to hand" (Coetzee, 135)
>
> When I passed an hour later he was asleep, his mouth nudging the pillow like a baby's. (Coetzee, 135)
>
> Who is Michaels but one of a multitude in the second class? A mouse, who quit an over-crowded, foundering ship. Only, being a city mouse, he did not know how to live off the land and began to grow very hungry indeed. (Coetzee, 136)
>
> He is a poor helpless soul who has been permitted to wander out onto the battlefield . . . (Coetzee, 141)
>
> He must be a pole-vaulter- that is what I thought. Well, you may not be a pole-vaulter, Michaels, but you are a great escape artist, one of the great escapees: I take off my hat to you! (Coetzee, 166)

Michael's dedication himself to silence and in articulation throughout the novel may lead him to explore his identification of the self at the final chapter because he consciously describes himself as: "I was mute and stupid in the beginning; I will be mute and stupid at the end. There is nothing to be ashamed of being simple" (Coetzee, 182).

The novel ends with the evasive Michael who sees him returning to his farm. The farm where he sprinkled the ashes of his mother like a seed can be seen the end of his cycle. He imagines himself as finding water by mending the broken water pump. Here Michael combines the two important elements- farm and water- in order to survive in his peaceful nature beyond history and politics. The narrator concludes:

> He, Michael K, would produce a teaspoon from his pocket, a teaspoon and a long roll of string. He would clear the rubble from the mouth of the shaft, he would bend the handle of the teaspoon in a loop and tie the string to it, he would lower it down the shaft deep into the earth, and when he brought it up there would be water in the bowl of the spoon; and in that way, he would say, one can live. (Coetzee, 184)

Conclusion:

In a nutshell, In *Life and Times of Michael K.*, although Michael's color is not directly stated, the places that Michael K is detained reluctantlyrailway gang, resettlement camp, rehabilitation camp-are associated metaphorically with grounds where nonwhite South African people have suffered. In the novel, Michael appears to be an invisible enemy for the Empire which is governed by white men. The novel presents a portrait of the colonized and the colonizer as dictated by the Western hegemonic, racist, and discriminatory discourse in which the colonizer always

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

think of him as idealized and idolized since he is dominant and supreme but the colonized undergoes a kind of alienation and degradation because of the imperialistic behaviors of the colonial powers.

References:

1. Attwell, *David. J.M. Coetzee: South Africa and the Politics of Writing.* Berkeley Cape Town: University of California Press. David Philip, 1993.
2. Coetzee, J. M. *Life and Times of Michael K.* Vintage, Great Britain, 2004.
3. Loomba, Ania. *Colonialism/ Postcolonialism.* 3rd edition. London: Routledge. 2000.
4. Said, Edward W. Orientalism, Peguin Books. 1978.
5. Thieme, John. *Postcolonial Con-Texts: Writing Back to the Canon.* London, GBR: Continuum International Publishing, 2002.
6. "Dergipark | 404 - Sayfa Bulunamadı." *Ana Sayfa » DergiPark*, dergipark.org.tr/tr/d.

Issue : XXI, Vol. V
Hi-TECH RESEARCH ANALYSIS
IMPACT FACTOR 6.20
ISSN 2231- 6671
Aug. 2020 To Jan. 2021

INDEX

Sr. No	Title for Research Paper	Page No
1	Characterization of Volatile Compounds in Peel Oils **Ravindra Rachappa jojan**	1
2	Postcolonial Rhetoric in Coetzee's Foe **Magdum Mainodin Bidre**	6
3	Exploration of Self Physical and Psychological Conflictin Anita Desai's Fire on the Mountain **Bhimrao S. Jambharunkar**	11
4	Mulk Raj Anand's untouchable : Psychological Interpretation **S. B. Deshmukh**	16
5	Problems in Growth of horticulture and policy Measures **Dhairyashil B. Khamkar**	21
6	Agriculture Landuse Efficiency in Latur District : A Geographical Study **Dr. Jaideep R. Solunke**	24
7	औसा तालुक्यातील उर्दू माध्यमिक शाळांतील माध्यमिक स्तरांवरील मुस्लिम मुलींना येणाऱ्या समस्या : एक अभ्यास **डॉ. एस. बी. सारंग, श्री. एम. ए. शेख**	29
8	मराठवाड्यातील आधारभूत संरचनेचा विकास **व्ही. व्ही. वाणापूरे**	32
9	ऑनलाईन शिक्षण पध्दती - दशा आणि दिशा **डॉ. प्रतिभा काळमेघ**	39
10	व्यंकटेश माडगुळकरांच्या कथेतील व्यक्तिचित्रे **श्याम मु. जाधव**	43
11	मानवी हक्क आणि महिलांची वाटचाल एक दृष्टीक्षेप **डॉ. अशोक भोसले**	48
12	बालकामगार स्वरुप आणि वास्तव **प्रसाद आप्पासाहब हुंबे**	53
13	जागतिकीकरण आणि महिला सक्षमीकरण **प्रकाश सुभाषराव राठोड**	56

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur 413513

IMPACT FACTOR
6.20

ISSN 2231- 6671

International Registered & Recognized
Research Journal Related to Higher Education for all Subjects

Hi-TECH
RESEARCH ANALYSIS

UGC APPROVED & PEER REVIEWED RESEARCH JOURNAL

Issue : XXI, Vol. - V
Year - XI, (Half Yearly)
Aug. 2020 To Jan. 2021

Editorial Office :
'Gyandev-Parvati',
R-9/139/6-A-1,
Near Vishal School,
LIC Colony,
Pragati Nagar, Latur
Dist. Latur - 413531.
(Maharashtra), India.

Contact : 02382 - 241913
09423346913 / 09503814000
07276305000/ 09637935252

Website
www.irasg.com

E-mail :
interlinkresearch@rediffmail.com
visiongroup1994@gmail.com
mbkamble2010@gmail.com

Published by :
JYOTICHANDRA PUBLICATION
Latur. Dist. Latur - 413531 (M.S.)India

Price : ₹ 200/-

CHIEF EDITOR

Dr. Balaji G. Kamble
Research Guide & Head Dept. of Economics
Dr. Babasaheb Ambedkar Mahavidyalaya
Latur, Dist. Latur (M.S.) (Mob. 09423346913)

EXECUTIVE EDITORS

Dr. Sunanda Rodge
Principal
Govt. B.Ed. College
Nanded. Dist. Nanded (M.S)

Scott. A. Venezia
Director, School of Business,
Ensenada Campus
California, (U.S.A.)

Dr. Omshiva V. Ligade
Head, Dept. of History
Shivjagruti College
Nalegaon, Dist. Latur (M.S.)

Bhujang R. Bobade
Director Manuscript Dept.
D. A. & C. Research Insititute

Dr. Dileep S. Arjune
Professor & Head, Dept. of Economics
J. E. S. College,
Jalna, Dist. Jalna(M.S.)

Dr. U. Takataka Mine
Tokiyo (Japan)

Dr. Babasaheb M. Gore
Dean- Faculty of Education & M.C.
Member S.R.T.M.U. Nanded (M.S.)

Dr. Nilam Chhanghani
Dept. of Economics,
KNG Mahavidyalaya
Karanja Lad, Dist. Washim (M.S.)

DEPUTY-EDITOR

Dr. G . V. Menkudale
Dept. of Dairy Science,
Mahatma Basweshwar College,
Latur, Dist. Latur.(M.S.)

Dr. C.J. Kadam
Head, Dept. of Physics,
Maharashtra Mahavidyalaya
Nilanga, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Balaji S. Bhure
Dept. of Hindi,
Shivjagruti College,
Nalegaon, Dist. Latur (M.S.)

Dr. Bharat S. Handibag
Dean, Faculty of Arts,
Dr. B.A.M.U. Aurangabad(M.S).

Dr. S.B. Wadekar
Dept. of Dairy Science
Adarsh College,
Hingoli, Dist. Hingoli.(M.S.)

Dr. Shivaji Vaidya
Dept. of Hindi,
B. Raghunath College,
Parbhani , Dist. Parbhani.(M.S.)

CO-EDITORS

Dr. R.N. Salve
Head, Dept. of Sociology
Shivaji University
Kolhapur, Dist. Kolhapur (M.S.)

Ghansham S. Baviskar
Dept. of English
RNC & NSC College
Nasik, Dist. Nasik (M.S.)

Dr. Kailash Tombare
Head, Dept. of Economics
Devgiri Mahavidyalaya
Aurangabad (M.S.)

Dr. Kailash R. Nagulkar
Head, Dept. of History,
Gulab Nabi Azad College
Barshi Takli, Dist. Akola.(M.S.)

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.

Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur
413513

2

Postcolonial Rhetoric in Coetzee's Foe

Magdum Mainodin Bidre
Dept. of English,
Bhai Kishanrao Deshmukh College,
Chakur, Dist. Latur

Research Paper - English

ABSTRACT

Having published nine novels and won such prestigious literary awards as the Geoffrey Faber Memorial Prize (1980), the Booker Prize (1983, 1999), and the Jerusalem Prize (1987),J. M. Coetzee has become one of the most important late twentieth-century authors to emerge from South Africa, and the reputation Coetzee enjoys is due, in part, to the international appeal of his novels. Present paper offers an analysis of Coetzee's rhetoric of simultaneity as exemplified in the novel titled Foe published in 1986, it explores how Coetzee negotiates the boundary-crossing between postcolonial writing and allegorical writing followed by an examination of how Coetzee brings the issue of writing to bear on the status of being. The study has been done analytically by referring the original text and MLA 8thedition has been adopted to cite the references.

Keywords: Coldness, Tropic sun, Impotency, Waves, Lost voice etc.

Coetzee's fifth novel, Foe, offers a typical example of new mode of postcolonial writing. In the novel, Coetzee presents three highly fluid motifs - history, writing, and being - and emphasizes their simultaneous significations by showing that these motifs are transferable to and shareable by one another. By negotiating the transfer of meaning

PRINCIPAL
Bhai kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur
Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College
Chakur 413513

between Coetzee's notions of history, writing, and being as expressed in Foe, Coetzee effectively dissolves the novel's linguistic and philosophical boundary between the historical and the allegorical, between writing and being, and between the self and the other. One result of this dissolution is that Foe poses resistance to conventional categorical criticism; for example, Coetzee's refusal to give prominence to the feminist issue has been (mis)understood as "trouble negotiating a gender position" and as "discomfort in imagining a woman." (Spivak,162)

The narrator of Foe is Susan Barton, a female castaway who washes up on the island inhabited by Cruso, an English adventurer, and Friday, an African slave. After an uneventful stay on the island, the three of them are rescued by the crew of a Bristol-bound ship. Cruso dies on the return journey, and Susan and Friday are safely transported to England, where Susan seeks out the author, Mr. Daniel Foe, in the hope of having her story written. Yet, the reader soon learns that the only way Susan can reconstruct the story of her sojourn on the island is with the help of Friday whose tongue is cut out by the slavers. The rest of the novel recounts Susan's struggle to write her encounter with Friday. Based on this plot summary, one is tempted to remark that Foe is about writing history in postcolonial South Africa. However, this reading is too narrow because, as Coetzee suggests, the thematic space occupied by postcolonial writing is made easily transferable to and shareable by allegorical writing. In one sense, Susan and Foe are confronted with the difficulty of dealing with Friday's muteness, which, in Derek Wright's terms, results from "a culturally enforced rather than a physical condition."(Wright,94) Yet in another sense this problem goes beyond Susan and Foe because it may befall any writer who is denied access to the past in creating a historical narrative. The inaccessibility of Friday's personal history thus embodies a much broader implication in that Coetzee turns postcolonial writing, the writing of a suppressed personal history, into a problem of allegorical writing, which is the writing of history in general.

For Coetzee, history in Foe takes on three levels of meaning. First, history exists as a subtext surrounding the enigma and elusiveness of Friday's past. Second, history exists as a displaced authority; although the slavers may have succeeded in erasing Friday's personal history and have made it impossible for Susan to write her complete story,

Friday's past asserts its power by constantly setting limits on writing, and, as the novel's end suggests, by even engulfing writing completely. Third, history exists as a shared space of personal history and universal history. Using postcolonial writing as a model to address larger problems concerning writing, Coetzee creates Friday as a key narrative locus onto which Coetzee inscribes the three meanings of history. However, little is known about this central character except for his slave identity and speech deficiency. The reader is told that when Friday was a child, he was taken by the slavers, and that they cut off his tongue to "prevent him from ever telling his story: who he was, where his home lay, how it came about that he was taken." (Coetzee,23). Thus the mutilation of Friday's tongue ensures that his story remains buried within himself and inaccessible for textual representation. But as Susan's/Foe's aborted writing project suggests, the moment the slavers take Friday's tongue to erase his personal history is also the moment they simultaneously obliterate their own history.

That Friday's lost story impedes the flow of the narrative raises the following question: Under what conditions can writing take place? Common sense tells us that writing requires a subject, namely, the writer, and an object, the content. In first part of the novel, Susan offers an account of her adventure story, and in constructing her autobiographical narrative, she becomes both the subject and the object of her own writing. Later, when Susan entrusts her authorship to Foe, a "reputed" (Coetzee,48) author she meets by chance in her Clock Lane hotel, their meeting seems to fulfill the conditions of writing. In every respect Susan has an extraordinary story to tell, as she tells Foe: "You have not heard a story before like mine. I am new-returned from far-off parts. I have been a castaway on a desert island. And there I was the companion of a singular man" (Ibid). In handing over her authorship, Susan also splits her unity as subject and object of her writing; she now becomes the object of Foe's writing. An extraordinary story like Susan's no doubt constitutes a proper object for Foe's writing, and a well-known author like Foe no doubt makes a competent writing subject. The reason that compels Susan to give up her authorship is her initially banal notion of writing as a professional and creative activity. Susan reckons that her lack of competence is due to her lack of creativity and professional status, both of which Foe possesses: "To tell the

PRINCIPAL
Bhai Kishanrao Deshmukh
Jr. College, Chakur.
Bhai Kishanrao Deshmukh Senior College Chakur 413513

truth in all its substance you must have quiet, and a comfortable chair away from all distraction, and a window to stare through; and then the knack of seeing waves when there are fields before your eyes, and of feeling the tropic sun when it is cold; and at your fingertips the words with which to capture the vision before it fades. I have none of these, while you [Foe] have all" (Coetzee,51,52). Susan's remarks clearly place emphasis on the writing subject, Foe, whom she admires and even idolizes for his ability to transform "fields" into "waves" and "cold[ness]" into "tropic sun" by means of willful imagination. Yet Part II of the novel exposes the "impotency"(Jelinek, 239) and futility of Foe's entrusted authorship. After some difficult negotiations, Susan and Foe agree to situate her daughter-seeking fantasy within the larger island story, but they soon realize that the real obstacle to Foe's writing lies in Friday, to whom both have not paid due attention until then. Struck by the urgency of Friday's silence, Susan admits: "To tell my story and be silent on Friday's tongue is no better than offering a book for sale with pages in it quietly left empty" (Coetzee, 67). The same sense of urgency prompts Susan to teach Friday first to speak and then to write, but eventually all her attempts fail; the only thing Friday learns to write is a circle, the meaning of which is as enigmatic as his buried past. This failure reduces the authority of the speaking subject to the object of writing, one that has been muted by the brutal act of tongue-cutting and thus reveals "the inadequacy of colonial words." (Kossew, 166)The final implication is that Susan's story may well "lose [its] voice" (Jolly, 21) due to the absent history of the colonized.

Thus to conclude it would be appropriate to assert that Coetzee's Foe is a text of postcolonial studies.

References:-

1) "View of J. M. Coetzee and the Postcolonial Rhetoric of Simultaneity | International Fiction Review." Centre for Digital Scholarship Journals, journals.lib.unb.ca/index.php/IFR/article/view/7690/8747.

2) David Atwell, J.M.Coetzee and the Politics of Writing Berkeley: University of California Press, 1993.

3) Gayatri C. Spivak, "Theory in the Margin: coetzee's Foe Reading Defoe's Crusoe/